267
राघव पाण्डवीय टीका
'प्रकाश'
शारदा L°. कागजी
काव्य
F. 79

नं० २६६७ — घ
राघवपाण्डवीय टीका
'प्रकाश' (अपूर्ण)
पत्राणि २५ तः १०८ = ८६ (काव्यम्) पत्रसंख्याकानि
पत्राणि [illegible] ७-६

रेधे येशशासिनि सतिशंकरकार्मुकस्य भंगो विस्तारणं वभूव। तद्द्विधाभावोऽत्वरत् सर्थः। एतां कर्णयोर्थ्यायाशयीकदुःखनोयस्येति एवंभूतस्य। पक्षे ऽप्रशं-
त्रकृमाणं यथास्यात्तथा राज्ञां गौरवं वभूवेति योज्यं। राजात्मजेऽर्जुने करकार्मुकस्य स्वहस्तस्थस्य धनुषो गुणाकर्षणकर्मणि धीरे सति यस्त्वाशंक-
रेति निशंकरतच्च कार्मुकं चेति तस्य गुणाकर्षणकर्मणकर्मणि धीरे सति। तत्राभातस्य कस्याणकारित्वमिति। भेदे रोगतरंगेषु भंगो
जयविपर्यये इति मेदिनी। साकमिति। राजपुत्री सीता एमं कुमारं प्राया हृष्या हृदयानंदजननी। कौसल्याकीर्त्तेनीपा ब्रीड्यानम्रा सलज्जेत्य-
र्थः। लस्य स्योद्देश्यस्य समीचीनवरस्य सिध्याप्राप्त्या निर्वसान्ता स्वपा कौसें सच्चलक्ष्मणेवात्नीपातस्मिन् चापे भग्ने पैः साकं मानभंगं प्रपन्ने सति
धनुषो नमनेन प्रहृतमानभंगः एतां चापत्र मम श्लाघ्यामानहानिर नभूदिति सर्थः। मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे इति विश्वः। पक्षे।
राजपुत्री द्रौपदी कुमारमर्जुनं कीसोराएमं अभिरामं तस्मिन् चापे लक्ष्यसिध्या राधाचक्रवेधरूपस्य लक्ष्यसिध्या निर्वोहेरण निर्व्वेतासुस्थिता अनंत-
समानं। भंगेति। भंगवांतैः भ्रमरसमूहैः लेछिता सा सीता तां ते रामं राजकुलस्य सत्यवंशस्य प्रदीपं प्रकाशकं सानुभेजे। सिषेवे। किंविः। ङ्गैः अंग-
संगसौगंध्यलब्धैः स्वशरीरसौरभलब्धैरित्यर्थः। कीदृशी सीता दृश्याशया मलतेनन्वी हृश्यालते व दृश्यमाना आलोक्यमाना। लतापि भ्रमर-
पंक्तिभिर्दृश्यमाना भवति। भंगवांतै वोदृश्यमाना। एवं समुद्रे स्वः स्रवंती गच्छंती स्वर्नदी गंगेव पक्षे कृष्णा द्रौपदी तमर्जुनं स्वः स्रवंती सीता गं-
गेव। सीता च गंगाभेदे इति विश्वपुराणं। विष्णुपादसमुद्भूता प्लावयंतीन्दुमंडलं समंता दुह्लराः पुर्यां गंगा पतति वै दिवः। सा तत्र पतिता दि-

टी: २६

चतुर्थीप्रतिपद्यते। सीताचालकनंदनावव्रजभेदेत्ति वैक्रमादिति। अंगारकेनेभ्रमरसमरहेलेतेचदृश्यमानाराजा। चंद्रवंशप्रदीपं सोमवंशप्रकाशक
शेषं समानं। रात्रामित्रि। कार्मुकेण धनुषा राज्ञां मुखशशाङ्कानि वक्रचंद्रलज्जा रूपः कलंकः स्थापितस्तद्धनुषः कोदण्डस्येसे पिष्ठं शार्ङ्गं यथाप्सा
देवं निपुणं यथास्यादेवं राजपुत्रेण रामेणार्जुनेन वामोर्वीआ उपहितानि हितानि तद्रूद्रम राजपुत्रवाद्रुमले स्कंधे तद्दूरणसखीत द्रुमय
वरणसुहृद्दूरणमालाकुलया सीताद्वीप वावांमंसूशीघ्रंमस्ताभ्यां एपिता। तस्यां चमालायां साधुवादैः सहसकलैर्जनैनैत्रमालाभ्र
पिताइतिमालादीपकः। भग्ने वि। तत्रजनकभवने सर्वेषामपिचतुर्णां मानवेंद्राणां दशरथपुत्राणां युगपदेव वैवाहिकश्रीः विवाह
96 संपन्नविवाहोपयुक्तं संविधानं अजनिजानिताविवः हेजा ते तिवाकिंभूतानां सहर्षं यथास्यादेवं तेन राज्ञाजनकेन निजभवनं प्रापिता
नां क्रमि नसती साहाभग्न उत्साहो यस्य ता मि न्नाजलोके सर्वतोगनवतिसद्रि। स्वकीयं गृहं गतवतोसर्पतं। मुनिर्योगुरुर्विश्वामित्रस्त
नागिरानिर्दिष्टानां गदितानां अनुज्ञातानां। पक्षोते षां युधिष्ठिरादीनां तत्र द्वीपघावेवाहिकश्रीः समजनि। सर्वैः सेवपरिलितेतत्पर्यः। मु
निर्व्यासः गुरुः कुंतीतनयो गांगेयश्चनेनेन तेन राज्ञा द्रुपदेन निजभवनं नीतानां इतिशेषं समानं। तेत त्रेति। ते सर्वे रामादयस्तत्र समकालं तु
ल्यकालमेव योग्यान्दारान् सीतादीन् द्रौपदीं वा प्राप्यविरेजुः। शुशुभुः त्रैलोक्यस्य संशोधने संपादने जागरूकानां सावधानानां विशुद्धानि नि
पावनं गंगाविभागान्प्राप्य यथा समुद्राः शोभंत इति। सर्वं धादि। तेषां रामादीनामभिमुखं भृगुपतिः परशुरामः आगतः। किंभूतः दुर्योधनः

दुःखेन पोढुं शक्याः पुनः किंभूतः विक्रमो धनुर्भंगादिरूपः स एव धाम तेजस्तेन वह्निना उद्दीप्तो यो निज आत्मीयः क्रोधानलस्तेन प्रेंखितः प्रेरितस्तत्पुष्क
इति यावत् । साक्षात्कृतशरीरपरिग्रहः प्रशमस्य काल इव मेघ इवेति । तेषां किंभूतानां संबंधाद्विवाहादिना कन्यालाभान्मुदितात्मनां हृष्टानां विजय
दंति निजस्थानं गंतुमनः कुर्वतां तस्मिन्नेव सत्रसंबंधि निर्जनमहस्तेजः दिक्कुंजेषु दिगंतेषु निरंतरं क्षिपतां विकिरतां द्रुपदस्ये दुर्योधनोऽभिमुखमा
गमत् युधिष्ठिरादीनां साक्षात् मृत्युपतिरिव शुक्रइव प्रयाणे अभिमुखं शुक्रः मपाणे अनिष्टफलः अत एव कान्ता पप्रइवेति । तेषां युधिष्ठि
रादीनां विक्रम एव वातस्तेन साद्दिसर्वेसमानां सुदुरानमभिनि । नृपतेर्दशरथस्य कुमारः पुत्रो रामः कौशिकनंदनो विश्वामित्रहर्षजननः कः
नस्य पशुरामस्य रणं करु इति चिकीर्षोम खंड्यन् । खंडश्शुश्रूकार अर्थोदन्येन दुरानमं चापं धनुरानमय्यानतं कृत्वा परलोकजिगीषयेव सा
कमिति परलोकस्य स्वर्गलोकस्य यागमनश्लाकि तस्याः साकं सापि खंडितेसर्थः स्वर्गमार्गस्तस्य तेन निरुद्ध इति भावा गपश्लेकौशिकरं द्रस्तस्य
नंदनः पुत्रोर्जुनस्तस्य दुर्योधनस्य रणकं इति अखंड्यत परलोकस्य शत्रुलोकस्य यात्रि गीषाजयेच्छा तस्य चेत । सिवर्तनेन तया सार्द्धमिति शेषं
समानं अथेति । अनंतरं जेरमादयः स्वां पुरीमयोध्यामभिजग्मुः गताः पघोदा मेघाः समुद्रमिव । मरिभेरीणां विरवैः शब्दैर्वधिरितमुव
नांतान्व्यासभुवनांतरालाः । मेघा अपि शब्दै रोदसीपूरयंतो मितस्मिन् प्रस्तुरामे संधिं संधानं संवंधं वा पंपयाने अपगते सति स्व
मानं गते सती सर्थैः प्रतत्त्रैः शिषः गुरुर्मोन्यः सुहृन्मित्रेरभिः प्रोषितैः विश्लेषयुक्तैर्दर्शनार्थं माकंस्समारां इति आक्रांसमाने

टीः
२

२७

रिपाठे सहयुक्तेऽत्र तृतीयेति । तेन तैः सह गताद्दृत्रियोज्यं । पक्षे तस्मिन् दुर्योधने गते सति युधिष्ठिरादयः संधिसंधाय विधाय गुरुं द्रोणाचार्यं स्वां पुरीमेव द्र
प्रस्थं । शेषं समानं । आकांक्षेमाणाद्दृतिगार्ष्टीस्य वयो वच वनशत्रिषु चानश । सुहृद्भिरिति तेषां रामादीनां युधिष्ठिरादीनां तत्र पुर्यां सयो आप
मिंद्रप्रस्थनगरे वा सुखं यथा स्यात् देवनिवासो व भव । किं विशिष्टानां सुहृद्भिः मित्रैः एसैः प्रतीतैः रतिनंदितानां कृतप्रशंसानां अनुमोदितानामिः पथैः
गुणोदयेन प्रीणिताः सज्जनायेस्तेषां प्रतापेन विद्राविताः शत्रवो येस्तेन तथा । गुरुणेति । तेन च वो रामादयो भांति स्म । गुणोमंत्रा ते कार्यमाराः गुणैव
सिष्ठ आयसि ऊषेभनान म्राः । गुरुणो आयाति श्रेष्ठ वेति योज्यं । पृथक् प्रसेकं धुरीणा राजकार्यधुरंधराः अपि गुणोद्दीप्तिं तेवाः एकीभूय राजकार्यसा
धकाद्द्रसमर्थः । समुद्रा अपि दिशां विभागस्थापका अपि नम्राः नि म्नाः पृथक् स्थिताः स्थिता अपि दर्शिकाः समुद्रवेन रूपेण । पक्षे च वाणभीमादयो भा
ति स्म । आयासि ऊषे भान् युधिष्ठिरगुरोगुणैरधिगतैः शास्त्रादि गुणोर्हेतुभूतैर्भक्तिनम्राः । अथो गुणाः पुरुषमखयंतितेगुणा उद्योगपर्वेति
उक्ताः शेषं तु स्पष्टं नेरितिनैश्च तुभीमरामादिभिः पार्श्ववर्तिभिः समीरथ्यैः कुमारे राजा दशरथो वभौ शुशुभे किंभूतैः प्रकर्षेण तिष्ठ सत्र प्रस्थो एणस्य
सहरिप्रस्थः सूर्यवंशस्तत्र भूरु सति येषां तैः सह उषितैरिति हरिप्रस्थस्य सूर्यवंशस्य भुवि उषितैर्वा । यथा विष्कुंभे विस्तारे मंदरादिभिः पर्वतैः
सुमेरुः शोभसंते सह हरित्ती सिंहेन वर्तते सः सहहरिर्यः प्रस्थः सानुस्तेन भूषितैः विष्कुंभो योगभेदे स्वाद्दुस्तार पाति वंधयोरिति मेदिनी । सानौ स्त्रियां
प्रस्थेऽस्त्रीति विश्वः । पक्षे एतेश्च तु भिभौमादिभिः कुमारैः राजा युधिष्ठिरः हरिप्रस्थभूषितैरिति सेदिनी । सानौ स्त्रियां प्रस्थेऽस्त्रीति विश्वइंद्रप्रस्थस्य भुवि

उषितेः इंद्रप्रस्थस्य मध्यामलंकारं इंद्रनेरिति वा इंद्रप्रस्थेन मध्युषितेन युक्तेन तस्थेरिति नामसर्ये इंद्रप्रस्थेन नगरेण मध्युषितेन मध्याङ्गनेरिवा। मुनीद्रेति। पार्थिवनंदनानां
एमादीनां दिने दिने प्रति दिनं परस्परमन्योन्यं प्रेमभरो मुमुक्ष्वधे आसेदो रैः पत्तोभिः आमदा रैवोभ्यः शमसर्थेस्ता एधितानां मुनीं द्रेणावसिषे
नाद्विष्टे उपरिवेसमये निविष्टेः स्थितेः पतिशुश्रूषापरे रसमर्थः। पक्षे। पार्थिवनंदनानां युधिष्ठिरादीनां मुनींद्रे नारदः समयः क्रियाकालः अवबोधे
तिपावनं। यथानुरूपं व्यवस्था। उपभोगव्यवस्था पचानाम पिद्रौपदी विषये मुनिनैव प्रणीतेति। अन्य समानं। इत्येति। एजादशरथः सशत्रुघ्नश
त्रुघ्नसहितं भरतं नन्नामकं स्वपुत्रं कैकये यंतीर्थेति षेवणाय दुराध्यायान्निषेवणा। मिषा भ्यांसा द्रौमानाम महानिषेवणाय प्रस्थाप पयत्। प्रेषयामास।
तीर्थश्रान्त्या ध्वरहस्यो पाध्यायनादीरजः सुचाभ्यवतार्षिर्युष्टां वुपान्ता पाध्यायमंत्रेषु इति मेदिनी। अतिक्रांतो भास्वादि सोपेन एवं तेजोद्धानं
धारयंतं। जननीगुरुणांपित्रादिना मिषाद्वलोकं इष्टमाकां। सितमालोकनं यस्य तं अनीलश्चासि स्थ्वोयस्य तं। पक्षे। सराजा युधिष्ठिरः शत्रुघ्नंशत्रु
हंतारं अनीलसहितं श्वेताश्वं अर्जुनं तीर्थानि षेवणाय प्रस्थाप्यं प्रास्थापयत्। भरतं भरतन्कुलोत्पन्नं अन्यत्समानं। सर्एसीति। सवीरो भरतः
सातिशयमसर्थं विरेजे। अशोभत। किंविशिष्टः किरीटवान् बद्धमौलिः स्वभुजे मीपग्रहं आलिंगितं चित्रं नानारूपं मंगदं वाहुकटकं पं बनंतस
रः प्रभ्यतीति तोलोसंतीयं गच्छन्तु मनेनाधिके जातमनोजये नैधिनाश्रीर्यस्य तं। पक्षे। किरीटी अर्जुनः स्वभुजेनोपगृह्य चित्रांगदापां द्रपुत्रीये
न सततथा भ्रहीनां सप। तामीश्वरस्तस्यात्मजया उलूपी नाम्ना पुत्र्या एधिताश्रीर्यस्य सतस्य। समानमन्यत्। प्राप्येति। भरतः सुभद्राधिगमोत्सव

टी:
१८
२८

सुभद्रां कन्यां कामिनीनां अधिगमो यत्र सहोत्सवं तं प्रापल्लेभे। क्षोणेः भर्त्ता राज्ञा अच्युतेन स्थिरेण संतोषितः मातामहस्थानं राघवं केकयमुपेत्य
प्रभासपदं प्रापत् ऋषयो गिरः अभीष्टयुक्ताः। पक्षे अर्जुनः मातामहस्थानं रमागमयादवदेशं गत्वा सुभद्रया आगमनेन परिणयनरूपेण यत्र उत्सव
स्तं लेभे अच्युतेन लक्ष्मेन तोषितः। क्षोणीभर्त्ता भक्तिभिः अत्रिप्रिसासंपदं प्रभायाः दीप्तेः संपदं प्राप्य शोभमाने प्रभासे इति। अस्य वशी तरुचुक्तिग्मांशोः
सूर्यस्यान्वयो भरतः रेजे। भद्रसंतानं कल्याणपरंपरा तस्याः लोभेनेत्यर्थः। पारिजातस्य प्रसवस्य पुष्पस्य क्षीरसमुद्रस्य पर इवेति। पक्षे असा
र्जुनो भद्रायाः सुभद्रायाः संतानलब्धा अभिमन्युनामकपुत्रलाभेन यद्वा सुभद्रया अपसंसौ भद्रेप्सः संतानः तस्य लाभेन शीतरुच चंद्रस्यान्व
यो वंश इति। अस्मत्समानां कमनीतपेति। स राजनंदनो भरतः रेजे। अपरो द्वितीयः कामदेवः कंदर्प इव सर्वेषां देहिनां कमनीयतया नंदयन् पुमानं
दं पुष्पन्नवर्द्धयन्। पक्षे राजनंदनोर्जुनः अपरश्रेष्ठ इति अस्मत्समानां॥ इति राघवपांडवीयप्रकाशे द्वितीयः सर्गः। स राजेति। स राजा दशरथः ह
रिरिंद्रस्तस्य सारथिः मातलिनामा अभ्येत्यागत्य दिवः स्वर्गस्यावनं रक्षणं याचितो भर्त्ता वभूव। स किं भूतः विजयेन शत्रुजयेनोर्जितो महान् विक्रमो यस्य सत
था लोके भीमतः स्वीकृतः। पक्षे हरिर्वायुः सारथिर्यस्य तेनाग्निनाभ्येत्य स विजयोर्जुनो दिवः वनं खांडवं नामकं याचितो भर्त्तुः द्रक्षणाय समर्थो नु॥ ऊर्जि
तो विक्रमो न लोके राज्ञो युधिष्ठिरस्याभिमतः। विजयः स्यादर्जुने पार्थे इति विश्वः। हरिश्चंद्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु। वायौ सिंहे हरिश्च विक्रमो
वहरिर्नाकपिलोष्विति विश्वः। आक्रामतीति। स नरो दशरथः परेषां शत्रूणां भीतिं चकास्कंतवान् रथेन दिवं स्वर्गं आक्रामन् अश्नुवानः कीर्तिमि

र्जुनो धवलः तन्नीतत्वेन मातलिनीतत्वेन राजनीतत्वेन वा वल्गन् गच्छन् हरिरश्वो यस्य स तथा। कं सन्तेन धनुषा सास्त्रा गांडीवेन गांगेव सदृशेन। सपर्थः य
द्भुन इव अर्जुन इव यथा गांगेव धनुषा अर्जुनः शत्रुभीतिं चकारेति। अत्र पक्षे दर्वाणां नासि दृष्टृषणामिति। पक्षे सोऽर्जुनः गांडीवेन धनुषा परेषां भयं चकार
कीर्तिभिः सितः रथेन दिवं क्रामन् अतेनाग्निनानीतो वश्वलान् हरिर्हेम मानयभसा वरजना रामगाम्न जइव नेमिषवासीन रद्वेस अर्थः। अर्जुनः कु
कुंभे पार्थका तेवीर्ये भरयोः। मातुरेकसुतेपि स्मर युधिष्ठिरो धवलो पित्रेति मेदिनी। स देवेति सदृश रथः स्वस्य वाहोः प्रतापरूपोज्वलनो वह्निः स्तत्र दि
षत्वे वह्निर्जिह्वस्तेषामुखं वनं समग्रहोमहावजुहोति स्म। किंभूतो देवेनेश्चानिनारदतोऽत एव हुता वीर्यसंपद्यस्य स तथा। अश्रीलेन समर्थेन वा एवे
ननो ज्वलो पस्तरणाइ युधिष्ठिरो धारकः। अश्रीलाः सन्वाणीज्वलनरा धारीतिवा। पक्षे सोऽर्जुनः द्विषन् शत्रुयो द्विजिह्वः सर्पस्तेन उग्रं वनं खांडव
नामकं ज्वलने हुतवह्निस्वा उंप्रतापतुल्यो देवदत्तेन शंखविशेषेणोद्भूतप्रकाशितावीर्यसंपद्यस्य तद्देवाख्यपन्नणप्रासेस्तद्वारीति शेषं तुल्यं। ३।
निर्जेति। सदृश रथः दानवान् सुरद्विषो द्रावयामास विचित्रसिंपेवि द्रावद्रावयामासेत्यर्थः। तार्क्ष्योगरुडः पन्नगान्सर्पान् यथा। निजेन विक्रमेण नि
र्द्भुता। निश्चिता पर्जन्य इव मेघवद्वृष्टिर्विशरसंततिदानपप्रेरितशरसंततिर्येन स तथा। पक्षे सोऽर्जुनः। निजविक्रमेणानिर्द्भुतः। श्लिष्टः पर्जन्योयपाएवंश
रसंततिर्यस्य तथेति। ४। दिवइति। सदृश रथः निजगामात्मीयमेव रम्यं पुनः प्रपेदे आम वान् किंभूतः एमस्यानन्तस्य मुखस्थानलोकने लंपटः
साभिलाषः आमायस्य स तथा। एवमुक्तप्रकारेण द्विविः स्वर्गस्थामयशा ति हलापणिद्भुसागुप्तिः रक्षा येन स तथा हरिणा दृंद्वेण हृता

टी: २६

29

प्रणीताग्नित्रीयस्य स तथा। पक्षे सोऽर्जुनो दिवः स्वर्गान्नृनिजमेव राज्यं प्रपेदे प्राप रामायाः अंगनाया भ्रान्तमानलोकनेन लं परस्मात्स्य हा। खांडवदाहे मयाना
मकस्य दैत्यस्य शरं तिकृत्वा हरिणा कृष्णेन प्रणीतगुप्तिः ५ स्वर्गेति मध्यमाद्दृष्पिता राज्ञः पत्नी कैकयी तुतोष तुष्टा वभूव वा कुतः उत्साहभर्त्रा दत्तौ यौ वरौ
तद्योगतस्तत्प्राप्तेरिति भरतमातास्वामिमतमात्राविनमत्रनुपथास्याद्देवं साकेसाह। स्वर्गमार्गस्य पामित्रं स्वर्गगमने सारथ्याचरणान्तदृशरथेन तस्यैव रह्वयं
दत्तं एकेन रामस्य वनवासः द्वितीयेन भरतस्य राज्याभिषेक इति प्रसिद्धं पक्षे तस्यार्जुनस्य दायिता द्रौपदी तुतोष। साकायास्वर्गमार्गस्य हिमाल
यगमनरूपस्य तत्र मित्रं। भरतमाताविनमत्रनुच्छलक्षणं मध्यमध्यमं देहभागो यस्याः सा तथा तत्र वरं स्यमर्थं श्रेष्ठस्य योगादिति ६ महार्हैरित्यत्रपेण
दशरथेन सभामेजे सेविता भ्राट्रितेति कुमारेण रामेणाधिगता अधिष्ठिता कार्त्तिकेयेनाधिता सुधर्मा यया सुराधिपेनेंद्रेण महार्हेणावहूमल्ये
नमुक्तामयेन वश्वरूपेण संविनकेन प्रकाममत्यर्थेन रम्या मनोहरमातिभिरोहभिः भिन्नानारूपैः श्वित्रानानारूपेतिपक्षे सभामयेन युधि
ष्ठिरेणमेजे कुमारेणार्जुनमयदेसाधिगता प्रमामातिभिद्दृहाहाहैर्भुक्तायत्र एवं मयस्य दैत्याशिल्पिनोपत्संविधानकं। शिल्परचनाविधानं तेनाति
शयरम्यामयः शिल्पिनि दैत्यानामिति विश्वः तुल्यमध्यमं ७ सदृशरथस्तस्मिन्कालेजराया वार्द्धकस्य समत्ववर्षिप्रकारेणाधारकत्वं संधारितामरणा जुगा
मावद्धवमवेत्यर्थः किं मतः इष्टस्याकांक्षितस्य कार्यस्य वादो मोहकृतोपायः कृतसाधनः देवैर्महर्षिभिश्चकृतादरः भीमाभयानकोयदुघमस्तस्य रः एम.
शत्रूणांभयंकर इति। पक्षे सोऽर्जुनजरासंधस्य मगधराजस्यारितांशत्रुतां मगात्तत्रस्य हंताव मवेत्यर्थः भीमस्याभ्रातुर्येउघमस्तत्सरः भीमोघमेन २६

जरासंधो हन्तेति मीमो भयानको यउघमससरा संधारिता मगादिति वा काले राजसूये समये देवर्षे नारदस्य हुन आद रो येन को रपा रगस्यावाम ये हून
उपापो जरासंधहंड्रपायेन अन्यसमानम् ८ तृह्वेति व हुमाव वद्भू लगतस्यापि तस्य राज्ञो दशरथस्य तेजो दुःप्रधर्ष्यं दुःप्रधर्षणीयं अयोतस्यैरम्‌तुनैदा
घसम पनिरा घसमय वनं सर्वस्य वेति पसेनस्य युधिष्ठिरस्य त्वं द्रुस्य योभावः क्षांतिस्तं गतस्य अन्यसमानं ८ अथेति अनेन दशरथो मष्पः परंश्चै षंयथास्यादेवम
श्वमेधेन तत्रोमकपत्तेन यष्टुमियेन रोच्छनुपुराप वंयपामरु त्तो राजविशेषोऽश्वमेधे नेष्ववानयं पावा उरारा उमद राकीर्तिपस्यसराजा हरिश्चंद्रो राजसूयेनेष
वान् पसेराजा युधिष्ठिरो राजसूयेषु मियेषयथा मरुत्तोऽश्वमेधेनेति। शेषं समानं मर इति। सदशरथः मनुजवर्गराजपुत्त्रसमरूहे सितेः प्रथिव्याः परिक्र
मणपथ्य मजनृप्रहितवानकीमत तुरंगयुक्तमश्वसहितं द्विषाश्मत्रुणांधृश्यमधर्षणीयततो हेतोर् रघुनादशरथेन कर्इ वशत्रुने पराजितो पितुस
र्वल्वेतियहूतस्तत्र पमसौ अमुनामनुजवर्गराकस्मुरेजजितेति पोसंभ्राघादिम्यस्तसि रितिसमम्पर्थेनसिः पसेसयुधिष्ठिरः अश्वानुजवक्रवि
षममहमीमादिकं द्विषां भूमिपरिक्रामणादान जुयायेतिपावन्। चतुरंगयुतं हस्त्यश्वरथपादान्तरूपसेनांग चतुष्टयमहितं अधर्षणीयमयोस
रैः उघतमायुधं येन ततोनुजसमहाद मुनायुर्दिष्ठिरेण कर्इ परोवान पराजितोऽपि सर्वैर्वेति ११ अप्राप्यादितिप्राच्चिमवाः प्राप्यान्यप्राप्यादेव
रशेः समुद्राम्बर्भूमिस्तं राजानं दशरथं युधिष्ठिरं वान्भ्राजुषतउकृषयथा स्यादेवमसेवत अत्रशिणायनवाकिंभूतावृजहु कन्यागगातस्पाजलभरेराज
निनातंवरप्रवेतादिति आचंदनाद्रेमरुममवेनानुजुषततन्मितिप्रसयोमिनपश्चैनाप्ति लोमलयवनस्तिनावालिनामांरतानांस्पंजद अश्वलनंयत्रा

टी: ३०

30

त्राश्यात पाथ्यासा ससमुद्रा नेमरे जुषत लक्ष्मीपतिना रचिता। निजावासस्य मुद्रापरिच्छित्तिर्यंत्र परिपाटिरिति यावत् अथ चोत्तरेभ्यः कुरुभ्यो मरुत्तमनु
षत् सेदरेभ्यः स्वर्गेनुत्येभ्यः मेरोरुत्तरसमुद्रलग्नमुत्तरकुरुनामकं वर्षं। सिलसमुद्रलग्नं मारतं वर्षं कृसलजं वा द्वीपाधिपो वभवेति भावः।११। कु
मारेति। एजादश रथो दीक्षामुवाह रुद्वान् यज्ञैर्दिवं जेतुं सितो यपिव्यां स्वभुजे नवकीयेन वा हूनासाध्यकत्वेत्यम पश्यन् कुमारस्यश रौवकर दीक्षा
मुवाहर्लैवकारदीक्षितायायां राजसूयायां भुवीति अनः स्वर्गजेतुयत्नं चकारेति वाक्यार्थः। न जातउरस्नः शत्रुर्यस्य स तथा नियमेन वा
ङियमेन वान्यित्यमादिना सहेति निषमेन वा ङियमादिना दीक्षामुवाहेत्तिवापो अंदीस्नायामय यादितिश्रुतेः। यद्वे अजातशत्रुर्युधिष्ठिरः कुमा
रौ भीमादिरत्न तस्य अत्र कादीर्हनेनेति अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः अस्य च्वौ इति सकारस्य ईकारः वोचेतिदीर्घत्वं।१२। विधी
।तिमहीपतिर्देशरथो युधिष्ठिरो वा विद्वान् आयात् वृष्टि वर्षतामनुतावित्तारयामास विधिं याजमानिकं कमचिरं न कुर्वाणः प्राग्वंशः प्राग्धा वियेगहा
दिसमः किमर्थं त्रिपिपिष्टयानां प्रीतये नुष्यर्थं त्रिपिष्टपमिषाम वष्यानले नाशिलक्षणया वा त्रिपिष्टपापदवतासयैं ध्रुवमुमेस्तेनेयथापे
न प्रकारेणाघ पिपुरंदरइंद्रस्तयोरनणतामानयपंनप्रासोनगतः कालेसमुचितसमयेअमलंसलिलमधिकमसर्येवितसनुत्रापि।१३। सेतिसदस
रपो युधिष्ठिरो वादिविस्थ देवगणं हविर्भिर्यज्ञादिभिर्द्विजेंद्रमुख्यान् ऋत्विजो वा हस्तागान्दक्षिणाभिरशेषां वसुधां तत्रस्थं लोकं वसुप्रदानैर्धनर राम
नैः सप्रमुवनाजनमरोदीनेअचैन्निमेलेयेशो भिश्यातप्यैयामास न प्रातिचकार एतेषामाकांक्षितानुरूपमाप्तविरतवान्। नितिभावः।१४। नि स्वस्वहर ३०

ति॥ सह दशरथो युधिष्ठिरो वा तथाहि। त्वंजो मां जङ्कानाम नर्चो चितवान्दत्। स्त्रिला मिमिति शेषः यथा तेन हि। त्वं स्त्रोतपस्त्रावसुन्दध्या कुवेर मेनि रेधनवत्त्वं
यातस्यात नसा चक्षुः दृष्ट्वेति हि रागया न्मानतिकरी त्वाघावता धनेन पश्यन्न नित्वावन्न सोदत्तावा। विनिसं प्रदायार्थः स्वकीये पिशरीरेण निस्पृहः इसुमय
रूपविशेषणाद्दृष्टन मम पि वस्त्रहि। त्वि कृपार्थितं ददत्तवानिति भावः १६ आराधितेनेति। तेन दशरथेन मस्त्वेयन्ते पुरस्तात्प्रथमतो मनुष्यभंसेरि
मरूपेण हृतावतावतारो विष्णुर्भगवानाराधितः पूजितः। सकः विपोद्गुः स्वेन बलेन सामर्थ्येन जगत्त्रयस्य त्रासं मंततः। शिशुर्बालः पालको पस्य ए
वं योरेषत्वं समादधे समाहितवान् वयसा सा शिशुः। क्रियया त्वशिशुरेवेति भावः। यद्वा शिशुपालकत्वं जगतः समादधे सम्यगारोपितां पस्वेते
न युधिष्ठिरेण पुरस्तात्प्रथमं तेन विष्णुः पूजितः। विक्रम वेर्योदत्त इत्यर्थः। पादवर्षे शेष्ठ रूपेण विहितावतारो जगत्त्रयस्य शिशुपालकत्वं शिशु
पालेन राजविशेषेन शत्रुत्वं सम्यगारोधे चकार तन्मारणात्तत्वं स्य। १७। मखेति। विशांपतिर्दशरथः युधिष्ठिरो वा त्मवविनिष्पविशांसर
रक्षकी दृशी शांत उपशांतो उपसर्गो रोगादिर्यस्य तथा उपसर्गः प्रमानो गमे द्वौ पस्यवयोरिति विष्णुत्वान्नयोः प्रेभावाद्देवो पसर्गशांतेः किंहवा
प्रसयत्तस्यालवसानेनं ममाहतान्त्रिमान्त्रिताल्पान्विसृज्य संप्रथपयो। चैतं पथापोपं पो जितो मानः प्रजायेषां तेन तथा सः किं भूतः मघवातादृ
द्देन समानस्तुल्यः १८ तयेति। भूलोकस्या हादकता चंद्र द्रूमवलोकं चंद्रोराजा दशरथो युधिष्ठिरो जातस्यो भयस्य राज्ञः समृद्धिः संपत्तुदुह्
दंदुषु हृदयानां शत्रुणां दुःखायासी द्रूमवत्तथा तेन प्रकारेण नितवाप्न निक्रांतो वासवोय यासात्तथेति यद्रूयत्तदोर्नित्यसंबंधात्तथा तस्य

टी: ३१ समद्धिमासीनयथादुःखदंदुःखायाभूदिति केचिच्चक्रवाकानां मोहनाकौमुदीषुदुःखायभवतितदानेषांविरहात् अत एव मत्रोकेचंदृत्वेनोपन्यासो
युक्तः १९ अनर्घेत्युक्तिनस्यदुराशयस्यविपक्षोयोजनः शत्रुस्तस्यसदिचिंतामपीस्मरअसीहूमतूकुत्रस्थानतयंकिमाचरितव्यमितिचिंताअ
त्रनिदर्शनंपयाःऽनर्घेनअर्घेःऽस्मेपयसिजलेहुतयातस्यपुंसःपराभवेऽभिभवेसतिअनेकविधाचिंताभवति।पक्षेतस्ययुधिष्ठिरस्यवि
पक्षेजलेहुतनोदुर्योधनादिःशत्रुगतस्तस्यदूरेऽस्तीतिकिंभूतस्यतस्यअर्घेनेऽस्नातेपयसीचपयःसदृशेजलेघनतयातस्यातनःपराभवेधषे
णीयामतीवरैषोद्धृतइतिराजसूयसभायांमयेनदेसाङ्गिल्मिताविनिर्मितायांजलेस्थलेऽस्थलभ्रमवसांस्थलेचजलभ्रमवसांस्थलेजलबुध्या
गच्छन्तितोंदुर्योधनोभीमादिरूपहासितःश्चिंतामवाप्येतिकथानकं २० वर्तमानंइति॥ भूमिपालतिर्देशरथःअंतेवयसिवाहुकेवर्तमानः
सेवेसुनेरामेलक्ष्मीराज्यलक्ष्मींआधात्अमाहितानुमतिवुद्धिंआदधेचकारएमायराज्यंदेयमितिमतिरासीदित्यर्थःप्रतैवदकवुसुर्येस्यसतथा
अप्रमित्वयसिइदमेववक्तुंयुक्तमितिभावः यहाप्रस्तावविवेचनशीलरस्यार्थःपक्षेप्रतादगंधोधृतराष्ट्रःमेवेनिजसुतेदुर्योधनेलक्ष्मीमाधात्तु
मतिंचकार २१ अभिरामेति।सालक्ष्मीलतंभरतियेषेषत्वतोविभूतापथुलामहतीदुर्योधनंदुःखेनशत्रुभिर्योधनंयस्यतंराममअभिलक्ष्मी
धरप्रवत्तीपिंगंतुंसाभिलाषापितृपधिवशादिप्सर्योतंकुरुसेघमपाद्यपरित्यस्यअभिरभागइतिकर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीयाअभिर एम
मामिति।पक्षेतंकुरुसेष्ठयुधिष्ठिरंअभिरामंमनोरमंप्रवृत्तापितमवयोऽखडपाधिशाद्दुर्योधनगमियेषवहृतोभरतंप्रचुरलोभरतंपृथु ३१

घुलेति पाठांतरे भरतं भरतकुलो सत्नमन्यत समानं २२ सुधीरेति। सुष्ठुधी बुद्धिर्यस्य सुबुद्धिः स्तो राजा दशरथः धर्मपुत्रे स एव धर्मात्मके रामे श्रियं लक्ष्मी
स्थिरां कृत्नुमनत्र्यादद इत्याहित्वा न्याजेः कृपदै विना निर्व्याजं यथा स्यात्। देवेभ्यो न नो नम्रो दैवनतः बलानां सैन्यानां मुद्योगादिति पंचमी
हतो पसे राजा धृतराष्ट्रो धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे स्थिरां श्रियं नयशालित्वात्तिः कया लक्ष्मीर्व्याजेः कृपवदैर्विना कृत्नुमपाकृत्नुं हरीकृत्नुमनत्र्यादधो
सो ललस्य शकुनेरुद्योगादुद्यमान्न देवनता घूतपाशकानुशकुनिः देवनामितस्तेनो वो गकृतनरत्सर्पं न्रहो श्लोत्क देवनाः पाशकाश्चनद्दस
मरः २३ भरतेति। भरतस्य सुयोधनस्य ज्येष्ठो रामभरतस्य एउपलक्ष्मीमथ रयाकेकेय्योः परिचारिकया दत्ताच्च पट्टताप्नवेदत्नव रस्मारणादिस
कीदृशी दीप्ता प्रकाशयुक्तां न पाकी दृश्यादृयादस्य भरतस्य एमशत्त्रोजेनन्याके कैय्याइतथा प्रेरितया न तसकाशादूद्दतयाप्रासयेन्तिद्दाया
हेसुत्वं वांधवा विविश्वः यथाय्यवैंनलस्यानि षधाधिपतेः श्री घेतकेत्याह्नतेति पसे भरतकुलजेष्ठस्य युधिष्ठिरस्य लक्ष्मी घेतेकस्याशकुनेकं
तपाघ्नेतिमंथो मृणोमंथरः कोपफलपोपोमथनमुपतापः तं शतिदद्दातिसा तयान्त्यस्य येव वामाषितयावा घृते युधिष्ठिरे णापलीष्कृतावं
क्ष्मीः शकतिन जिने सर्पः मथः कोषफलयो वो धर्मपानयोः पुमान्नात्कुसुभ्यां नहूपो में पपचौ वज्ने भिधेयवदिति विश्वः मंथरया मंदवगये
तिश्री विशेषणं वादाया स्वजनेन दुर्योधनेनानीनयाकारितयेतितुल्यमन्यत २४। दुःशासनेति। तस्य एम स्यावि पृष्टोणाशत्रुणाकैकेयी
रूपेणलक्ष्मीः कृष्णा च्यकृष्याकृतेषु केशेषु कान्तेवेति किंभूतेन दुःशासनशासनी दुःशासनो एमस्तस्या वलेपेनाकारेणासमसामादिनाहे

टीः
३२

नुनाभरतानिष्ठकारिणाऽपापानंतोभरतस्य तत्संज्ञामादिष्टमंनंतोऽनिष्टमेवराममवियोगेनमाविभर्ष्टविनाशः भारतवियोगेनचभरतस्यानिष्टमि
तिभावः पक्षेतस्ययुधिष्ठिरस्यविपक्षेणदुर्योधनेनदुःशासनेनलब्धातस्यबलेयेनअनादरेणहेतुनाकांताकाचेष्टिवेतिसहोपमाकांतया
सहलक्ष्मीः लब्धेत्यर्थः भरतानिष्टकारिणाभरतकुलविनाशकेनेत्यर्थः भारतानिष्टकारिणीतिपाठे उभयत्रलक्ष्मीविशेषणंकांतायाअश्वे
तिभरणानकुलविनाशेसेवस्याल्लभवभलमितियद्वाविपक्षेणदुर्योधनेनदुःशासनावलेयेवलक्ष्मीरिवतस्यकांताकेनाकचेष्वाकृष्टेद्रौ
त्तियेसलक्ष्मीहरणास्यएवंमत्वातअवलेयस्तुगवेस्पृष्टैपनेमर्षणेपिचेतिमदिनीका।१५। नवेत्तिसभायंसाधवः सभ्याः सभासदः गुरव
श्वाशुरिबाह्यपः द्रोणाद्योयोनेमहांनवंमहांतमनयंरामयुधिष्ठिरयोर्वनगमनरूपंद्रौपदीकेशांबराकर्षणरूपंवानिवारयितुंनिषेद्धुंनशेकुः नशा
कावभववितसर्थः मिथ्याज्ञानतपश्चवांधवाश्चनेसन्वयः १६ गुरुभिरितिसरामअरण्यकस्यारण्यवासिनोमुनेवृतंतनदावंधनादिधारणंप्रस
पद्यतत्वीवकारसानुजः सलक्ष्मणः गुरुभिर्दशरथादिभिकामितंतंसमर्पितंप्रवाप्यापितंआचतुर्दशवर्षस्यारण्यचतुर्दशवर्षाणिव्याप्येति
अवधीकृत्येतिवापक्षेअथानंतर्येसयुधिष्ठिरः गुरुभीष्मादिः सानुजोभीमादिसहितः १७ सरणयोदितिसरामोरण्यवासायप्रतस्थिवान्प्रस्थि
तः ऐंद्रेणपदेनस्वर्गेणसमानंरमणीयं तदरण्यवादिहापरितस्यगुरोर्दशरथस्याप्रियार्थं तदज्ञाचरणातत्ससरस्वरणाप्यानस्यप्रीतिः पक्षेसयु रम
धिष्ठिरः गुरोर्धृतराष्ट्रस्यप्रियार्थंसावरजोभीमादिसहितःसदारोद्रौपदीसहितः शेषंतुल्यं।१८। अपाठेति।एनंरामंयुधिष्ठिरंवाअपोढानि ३२

पगतानि रत्नाभरणानि रत्नालंकारा मकुटादीनि यस्मात्तं अलंकाररहितं स्वं रथेन निर्यातं गच्छंतं नगरस्य योध्यानाइंद्रप्रस्थाद्बहिर्नारीः स्वदृष्टजनानां त
न्नगरवासिनां अश्रसियुग्मं चिरमश्रूणि पतितमोतुपपोसं समासं तत्रासीदिव नाभदिव अश्रुसागरसमासिक्तमं न वभूवेत्यर्थः पर्यासं नु पथ्ये षंसा
धासेश्च ते निवारण इति विश्वः ।२८। राजेति एनं रामं युधिष्ठिरं वासौ भाग्यलक्ष्मीः सुभगत्वं पनूश्लथ्यं वभूव ननु सा जनराजेंद्रस्य राजश्रेष्ठस्य यो वेशे ऽ
लंकरणं जनितशोभा नु स्यात् अपगमे पि सा गेपि मुकुटादेः त्यागे पि तथैव सुभगः सुंदर आसीदित्यर्थः सिंधुरिव यथा सुरैर्देवैः अश्वस्त्री हत
रत्नराशिः रहीन रत्नसमूहो ऽपि समुद्रो रत्नाकर एव प्रतीयते ।३०। विनेति जनो ऽघोजनसमूहः सचिवादिरनं रामं नजहौ न तत्याज स्याया सं
सेषु पुरिनगरे उद्भटराजवंशे दशरथकुले । पिवाहूरस्यो पकंठसमीपे स्थितं शंकरोपि हारपालकनांगनं इव शंकरोपिवारणसुरः किभुवनस्यपु
अम्भासीनु अपि नु नव भ वप्रा निवसत्य मेयं पश्चेत्ये तं सेवं ते शेषं नुत्सं ।३१। राष्ट्रादिति । राजकन्या सीता द्रौपदी वा रेजे शुशुभे भर्तुः रामस्य
युधिष्ठिरस्य वा प्रेम्णा वनभुव मरण्यानी प्राप्ता गच्छंती सुसयविशेव एकुनः राष्ट्रात् नगरान्नाने गंता कादृशा नु अंतरगतं रेकलहेन ख
कर्णंतेनमरणावनकलुषानु कीदृशी तन्वी कृशा वाला नवयौवना भिन्न प्रलपवन्नवदलवन्मदुः कोमल उज्वलमंगं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ।
दीप्यमाना केव यथा मथ्यमाना समुद्रादभ्युद्गता नवशशिकलेव चंद्रप्रथमकलेव शंभोः शिवस्य जटं जयकलापं न्यं पंतीशोभते स्म पितनी हु
शाउज्वलांगीदीसा प्रथमकलावादेववाला ।३२। निरस्तेति । सासीता द्रौपदी वा न रेद्रमार्गे राजमार्गे धोतयामास हृदम प्रकाशयादिति । निज

टी: याभासातेजसानिरस्तंसत्क्रमभिरतांयसापिगेहाद्विनिर्गतामेघाद्दूरिवाहाद्विनिस्सृतातनशिद्वियुत्कंतेवा३३।वाष्पांघिति।सासीताद्रौपदीवायोरजनैः
३३ पौरवर्गैर्यलोक्रिदृष्टानस्सर्येपश्यतीसस्सर्येपश्याएवभर्त्तापिमध्येनगरंनगरमध्येव्रजंतीगच्छतीतिकिंभर्त्तैजेनोर्वाष्याद्भुमिर्जेवालितःकर्धैम
33 तोराजयशोयैस्तिनयासगछतंयथास्पानथाव्याद्दूतउक्तःसाधुवादोयैस्तेजंवालक्ष्णैवलेपंकरतिविश्वः।३४।हृतेतिसधर्मजन्मारामःसु
एपरांप्रापगंगायापश्चिमतःसुमंत्रेणसारथिनासंगतःलितःनिजास्त्रीयाकीर्त्तिस्तद्रुत्विमलांनेगमात्नगरवासिनोजनान्नगरापस्तु
मर्थाहृमंत्रिचतुर्थीनगरंगतुंनिवसेपएहुसहृत्तानुपात्रान्पश्चाद्गतानन्वनुगच्छतोमित्रबंधुभिःसहपसेधर्मजन्मायुधिष्ठिरः
शोभनेनमंत्रेणसंगतःनयप्रपन्नत्वान्॥तिरमःस्पदृपानिषद्गतेजोनेगरापिचेत्रिविश्वः३५।तामितितांसीतांद्रौपदींवागंगाभगीरथी
लहरीतरंगस्तसंगतःसमीरैःपस्पर्शस्पृशतिस्महंसवाणपासहंवनेतरइतिसहंसवाणीतिगंगाविशेषणंश्वाश्वासयंतीवससमाश्वा
संददतीवयापिदुःखितीनाश्वासपतिसापिहत्तस्पर्शेवाणपादिनेति।किंभर्त्तायत्नभर्मिहसन्निधानेयस्माभर्मेहृसत्वासीताश्वप्रनि
कुंडाद्रौपदीपुरंध्रीतांयुरंदधानांसोदर्येणाग्नोकीर्त्तेनीयांव्यसनेनदुःखेनाभिभर्त्तांश्राक्रांतामिति।३६।गुहेतिसरामोमुनीद्वैसुं
निश्रेष्ठैःसमीपानसंगतोवृभवगुहस्यातिथाराधियस्मानुबंधाद्दुपदेशातहनंवनप्रांप्यचीरीवक्रत्कलधारीजटिलोजटावान्सावरजःस राम
तस्सरताःहिहतोसनारणेवमसनेकपंनदेवाराणवःसमद्धःनत्रसेतासाधनांसमाजःसंतारकत्वानोकेवपसेसयुधिष्ठिरःगुहायाः ३३

कंदरया अनुबंधात् कंदरमार्गेण गहनं विपिनं गह्नं विपिने दुर्गे ह्राग केलि लोपि चेति विश्वः। षण्मातुरेति षडादेचगुहो गुहा च कंदरे इति वि
श्वः ३७ वसन्निति। न स रामस्य गुरुजनो दशरथः स सुराणां श्रेयः कल्याणं मम मयपनस्वीव कारकृतः तस्य रामस्य विश्लेषेणाय यः यदि ति त
शिकषंत स्मान दयेयां निसरणाया मसुः श्वेयानिति। अन्येन पूर्णेपि नगरे तेन शून्येन हृद्योगजनितदुःखवत्तया रण्यपरत्वेति पक्षे नषायु
धिष्ठिरादीनां पाण्डूः कुंती तेषां पाधिदीनां वियोगलक्षणात्मस्यात्सपिंतं क्लम अधिकपुत्रजकमममन्यतरोषसमं ३८ नरेति। यस्माद्दशरथो विप
न्नजदा आघुरीघं कुलजेष्ठो रामः भरतेन भेजे संगतो घभवरामानुसंधानपरोवनेमाजगाम पश्चाद्भूता असंमुखीकृतान्तपश्चाद्येन सः
लनेतिषन्न वासितइति कुलस्य ज्येष्ठः शेषराणां सस्त्रान्यो चितक्रमं यथा स्यात् क्षत्रियाणाम मयुमुचितः क्रमः युद्धाप्राहे ज्येष्ठे सति कनिष्ठस्य
राज्यापरिग्रह इति अथानंतर्ये पक्षे कुलज्येष्ठो युधिष्ठिरः सत्राविदुरेण संगतः उचितक्रमं यथा स्यान्नृशुभेकर्मणि रतेनेतिविदुरविशेष
णं ३९। उद्दामेति। स रामः मनः शिथिलं न चकार अर्थाद्भुवास एव स्थिरं मनश्चकारे स यः किंभूतः रक्ता अनुरक्ताः प्रजा गया तत्र एवं भूतां नि
जां नगरीं अप्रयोध्यामुपेतुं गंतुं भरतेन सम्यक्प्रार्थितोपि याचितोपि उद्दामा उभरा धीर्यस्य सः अत एव रलोः चंचलः किंभूतेन भरतेन वनां
तेवनपर्यंतमयानवनाहूतानुगमेनेन भीमासेनीयस्यनेन पक्षे स युधिष्ठिरः पुरीस्तनूगरीं भीमसेनेन भ्रात्रा प्रार्थितोपि धीरतरः स्थि
रत रंयोलोभमस्तत्र रते न शेषं तुल्यं मनः शिथिलं चकार इति पाठे तत्र भ्रात्रा पार्थितोपि निजां नगरीमुपेतुं मनः शिथिलं चकारेति योजना ४०।

टीः नमितिससुग्रीवोरामः कर्णोर्विजंभरतं वल्लिवर्त्तयामासंपरावर्त्तयत्। राज्ञोदशरथस्याज्ञांदधानोविधारयन्नपि किंभूतंविदुरंधीरंविदुरोनागरे
३४ धीरेकौरवाणांच मंत्रित्वादिति विश्वः विपुलोऽस्यलक्ष्मसौलक्ष्ण्यंयस्य तंजये स्थिरं निश्चलं संजये स्थिरमितिविवासस्यकूजयेस्थिरमितिसर्व्यःपसेत
कौरवमंत्रिणंविदुरं संजयः सारथिः विपुलत्वात् महत्वात् राजा तांस्थिरंचारं वनान्निवर्त्तयामास शेषं समानं। ४१ प्रमन्त्रशमिति। सालक्ष्मीः राज्यश्रीः
34 तदीयं रामसंबंधिनं युधिष्ठिरसंबंधिनं वा दायादं भरतं दुर्योधनं वा निषेवते स्म आशिश्रियत्। नद्वनुतसाश्वाभर्तुः रामस्य युधिष्ठिरस्य वास
मागमम आगमनं प्रतीक्षमाणा देवात्कथमपि प्रभ्रंशयोगं अदायानुलंभितस्य प्रापितस्येति भर्तृविशेषणापघ्पिरागराज्यपासरिम्भषं तद
पि दैवकारितमिति दैवादि सुतांनांच ४१ श्रीवर्गे लक्ष्मीनेह ष राजविशेषमिचेति। ४२ तद इति तेरामादयः क्रमेणतत् विनातापसानामा
श्रममं उटजानि तयोर्वनानि भेजुः सेवन्ति स्म किंभूतानि क्रमस्य परिश्रमस्य नाशनं येषु तानि विविधं विशिष्टानां विचित्रकूदनाल्लोचलस्य पादं प्रसंज्ञा
पावेतं भजन्ति येतेनतथा मरुस्थ्रियाय तत्संपदाऽलंकृतानां दंडकाः दंडकवनविशेषा येतेषां पक्षे चित्राणिकूटानि शिखराणि यस्य एवंभूतपर्व
तविशेषता स्य पादभाजामिति मरुत्श्रिया प्रतसलमसर्षेनहतानि दंडकानि कास्थानिक मोलियेतेन तथा दंडकों दंडकारण्ये काम्यक
मिति च स्मरतरतिशुल्बाणे वः अलंहतकाम्यकानोमिति पाठे रामापरोतु अलमस्य थेनहतकाम्यमिष्टार्थं दंकमं येये भारते तु अलंहृ राम
तंकाम्यकं वनविशेषो यैः ४३ अवरोपितेति तस्य रामस्य वधूः सीता अनुरूपया त्रिपन्याने नहेतुनापरामतिशापितां शोभामंगराणा ३४

दिनातिन्येनीताप्रापितायततः सावरोहितराक्षसेसक्रराक्षेपिभर्त्तेरिएकरसाएकाकारापतिव्रताबानूपसेनहृधृद्रौपदीनअस्तयाअनस्यानतयाअसया
एहिसेनपरांशोभां।निम्येशेषंतुल्यं।४४।स्वरणेनेतितिनेषांरामादीनांयस्थानेवमेघश्चित्मदेशेविराधोनामस्वरणशचरोराक्षसः अवरुद्धवानूहरो
धस्वरणेनामहासंग्रामान्नचयत्किर्मीरनकुर्वनसतांसाधनाम रुउद्दोममर्स्यकविंध्योभध रस्वययथापुराप्रवेग्रहारणमार्गेविंध्योरुद्धेतिपक्षे
किंमीरनामोतेषांयुधिष्ठिरादीनाविराधनामाचरना।विगताराधनासेवायत्रसाविराधनातांकुर्वन्निसर्मर्थः महायुधोमहमल्लः तुल्यमन्यने।४५।
युद्धेति।राक्षसानामरिः शत्रुः रामनरक्षोनाथंविराधमपाथविलोलितवानरुद्धोकूदितिभसौनिः।स्निप्पसंधिमर्यादांहस्पमिंद्धनविदारपन्।
वंडैः प्रचंडैः दोर्दंडस्पघातैः प्रहारैः आरघंयुद्धंयेनसयुद्धारवःवाहितात्माद्दिष्वितिपरंनिपातः युद्धआरघोयेनेतिवाकिंभूतमेनयुद्धारंभ
छलतनसंरंभेउद्यतउत्थितोयः पांशुईलेतिनकिर्मीरितां।किर्मीरेणनागरंगेचकचुरेराक्षसांतरेतिविश्वः।पक्षेराक्षसारिर्भीमः।किर्मीजरक्षोनाथंम
मंथसंरंभोपतपांशुयथास्यादेवांशेषंतुल्यं।४६।रक्षसामितिसावनकाननभः।मिलित्तैरामादिभिर्हेतुभूतैःखनीक्ष्णानामस्त्राणरभंगनामस्त्रा
मुनिनाअघाभूतसुभगावभूवरक्षोवधादुक्षाहवतानेनतापसहूयेनशोभनेसर्थः।किंभूतैः रक्षसांभयदानहेतुनाअलंल्लतंदंडकंदंडका
रणप्रैयैरितिपक्षेअलमसर्थेनछलतदंडकेः ल्लतकाम्पकमभिमित्तैर्युधिष्ठिरादिभिः सुअमसर्थेनतीक्ष्णानांशराणांवाणानांभंगेनदेनाघात
त्रव्ढत्नयुद्धावातशेषंसघातं।४७ नंरामंयुधिष्ठिरंवामुनयस्तदूनस्थाआतिथ्यैरतिथिसक्रारैः प्रेमयग्रहन्नप्रतिग्रहीतंवंतः मतुजान्यामीश्च

टीः
३५

35

रंगजानंदनवद्भवयथारतवोवसेतान्यकामदेवंस्मरंस्वकालसंभवैः पुष्पैः प्रतिगृह्णन्ति एतत्काव्यकर्त्तारंकामदेवंवा ॥ ४८ ॥ इतिश्रीशान्तिधरकृते
एघवपाण्डवीयेप्रकाशेपंचमःसर्गः अथेति ॥ अनंतरंनरदेवसंभवोराजानंतरमसहनंप्रापजयंरम्यंशिवस्यकस्मात्सोपलघपे
प्राप्तस्यर्थंपरमात्मनस्यतेजसाशत्रिवर्गेसमहंतिएकरिष्यतनेिरक्तुएतदेवतत्रगमनहेतुःगरहन्नतिशयितंकार्यंरणस्तसवधरूपंउद्वहन्नथा
रपना ॥ पुत्रेणनरदेवसंभवोर्जुनः ॥ शिवस्यमहादेवस्योपलघयेप्रत्यक्षीकरणायअर्थान्तपश्चरणेनवनांतरंप्रापयहपश्चरणायेतिभावः अरि
वसमर्दुर्योधनादिकंगुरवौयुधिष्ठिरादयःशोषंतुसं ॥ १ ॥ वरेति ॥ अगस्ति मुनिस्तेनरमेणदृष्टःतेनसमंतत्रसंदर्शनंवभूवसपर्थः ॥ किंभूतञ्च
नेचरशरीरवानवानप्रस्थस्तपस्वीतिवायावान्प्रभुःप्रभावयुक्तःतपोभिर्भावितस्वापोयुक्तःप्रकाशतांगतइतियावत् ॥ पुराणेवरःश्रे
ष्ठोयः आहवःसंग्रामस्तत्राधिरोपेणायुद्धंभेनअर्थाद्रामस्यवरेपआहवसत्त्वअधिअकंरोपारोपणायस्येतिवा ॥ रोपारोपणावर्णयरि
मेदिनीकरः अगस्तिःकुंभयोनौववंगसेनतरोपमानितिच ॥ पक्षेनेनार्जुनेननवनेचरवपुःकिरातनुरतीप्रमुरीश्वरःशिवोदृष्टः ॥ आगोपराधः अ
र्थार्जुनस्त्वत्तितिरयस्तंतिरयस्थादयनयुपद्धेर्जुनकतमपराधंदूरीकुर्वन्तिस्पर्थःतपोभिरर्जुनकर्तैःपुरोभावितःअग्रेस्थितःप्रकाशतांगतःकिंवि
शिष्टेनवराहस्यशब्रस्यवाधावाधीवाधककर्त्तेभेदेकोरोपणोवायस्मतथापत्रीरोपेदुर्णोद्भूयोगिमार्गगतःशनिवेद्धेति ॥ मुनिभिस्तदनस्थेएमोहरे
णतुमोऽपलोकिंदृष्टः किंविशिष्टेनमृगमाधचपुष्ठेरेणादक्षतभंगावसरमृगमाधस्ययद्वपुष्ठारकेणयद्वामृगंमधतेमृगव्याधः वध एम
३५

ध्यातनेघस्मताद्दृशंपृष्ठपुत्त्द्वारकेमअमारणापापोः शशावोमस्मगाइति इपाप्रकाशकं विशेषणमाहानिवद्धः पिनद्धस्त्णोयेन स तथाव द्धे
शुचे रिस्पर्धेः। कवचीकवचवानपिनद्धं ध्यतंकंटकं धनुषेनानाम्मिन्तवसरे हरोप्येवमभ्यदितितेन साम्यं महर्षिभिः शस्याशंसनीयां समितिं
सभां प्रविष्टस्तसभागतइत्यर्थः। भारतेसावर्जुनोरगमाधवपुर्धरेण किरातवपुष्याहरेण सहसमितिं संग्रामं प्रविष्टः अस्रोकिंदृष्टः तुल्योऽ
र्थोनुहरेणसदृशइत्यर्थः समितिः संपरायेस्यात्सभायां शंकरपि चेति विश्वः ३। नमिति। स एमः कुंभन्मानमगस्त्यं प्राप्य ततस्तस्मा छुकरण
कृत्साणकराद्दृगस्त्यानघनुर्वेदं समाददेजग्राह। मौलिना शिरसातं प्रभुमगस्त्यं प्रणिपत्य किंभूतं हृतः प्रसादो नुग्रहो येन तं त्रोऽन्यग्रे तसु
रनोदृशीतिः। विग्रहः शरीरं पिनसततथापसेसोर्जुनः शंकरणाि एमस्पिणांधनुर्दैद मादददे। किं कृत्वा मानं चिनोन्ताति मवाप्य अप्रयोछंकरण
ना कुंभ्यपि वीमौलिना भजन्त प्रभुमीश्वरं प्रणिपत्य सप्रोषं तुसं ४। इतीतिसरामः स्र स्पतोऽथं स्पप्रपेदे प्रापवनमुविस्तस्मिन्वने कृनवा
ससत्र्वकिंभूतः सः पूर्वो नप्रकारेण ब्रह्मयोनेर्ब्रह्मसतिकारणाद्गस्त्यादधिगतं प्रासंयत्सरमीस्तांतेनो भ्रा। सिनी स्यानएो हृपाणो
यस्यनृणोनोस्नां। निषंगेचेति विश्वः कृपाणाः खड्गः छुरिकक तंपोपिचयोषितोपितो। नाके स्वर्गे धामयेषां देवानां। निकायैः समहैरभिल
षितकांसिताजयश्रीर्येस्यसतथापसेसोर्जुनः स्वस्पतांस्वर्गेस्थतां प्रपेदे प्राप्तः। निवातकवचनाम्नो एसस्य वधाय शक्रेण स्व
र्गं नीतः अन एवनाकधामा। निकायैरभिलाषितजयश्रीः ब्रह्मयोनेः शकरात्। विषुधाद्धि द्विस्मरणदं धकासुरनाशकात् शेषं समा

टी:
३६
36

नं।५। अर्जुनमेतिनस्य एमस्य रेणजनितनार्जुनेन धवलेन पशसा वलक्षश्योरिंद्रस्य समाध्यद्रोहि अधिरूढविंमते नेदिशंनदीः भिदीः द्विपुटी अ
नुक्षिपतां धवले म्लानुलिप्रा कुर्वता विहूलोहना मुरारीणां पोषितो येन पक्षस्य अर्जुनेन वलविद्विषः समाध्यरोहि ननतादृशो भवति त्रेणशूले ले
न सहस्त्रागारूपव्यापारेणजनितेव यशसानुलिंपता नुल्यमितर तृद्धा। तस्मिन्नितस्य एमस्य सापिपि सख्यपाचरीर प्येणसा आजगाम
मनोभवेन मन्मथजनितविकारेणां धीविवेकभ्रष्टा तस्मिन्दुरापे प्रदेशे वसतकृतनिवासा तु अगस्यात्तन्धमल्लजातं अग्रल्लसम
क्षेयेन रतथासा कीदृशी उर्वशी उर्वशीसर्वेश्यानयानुल्यौविलासलेशो यस्याः सा उर्वशी तुल्या समानवरोमिया वे उर्वश्यानुल्यासानस
हितो वेषो यस्याः कीदृशीः पसेतस्या अर्जुनस्य सान्निधिं सपाचरिष्यन्ति चारित्री अभिहितारिका उर्वशी समीजगामतुल्यो अनुरूपो विलासवे
शीयस्याः मनोभवांधा कामुकी लघ्वासानाजानस्य अर्थांछकरा तशेषसमानं ।७। अकाममिति सातं एममर्जुनं वाचमे आवकांक्षे
संवेषम्यो संभोगयेषः क्विंमतं तमत्तं नरूणं पुवानेऽकामं तं द्विषयकाभिलाषशून्यं एकं पत्नीव्रतान् मुनिरूपसाधु कुतः आयसी सती से
व्यासती हि यतः पुमांश्चानारी च तयोः पुत्रायोः वैषम्ये च पः कृते न घटनीयो जनाम्रतजीविकाम्रतं मे रणं तं तुल्याजीवनमिसर्थः मत
जीविकाम्रतो पायः पुन्नायोः वैमररागकारणमिति केचितना आजीवो। जीविकमनेति विश्वः केचितरूणं तत नसायसीद्दृष्ट्वा एतयोरूत एम
योर्वैषम्यरणो स्त्रियानतनत्वेन पुरुषस्य अश्वत्वेन घठनामतजीविकाम्रतसंजीविनी। एतदन्यावि परीताघटनामत जीरी वट्टीति कार ३६

सोमेवमत्र न एव प्राणाहानिकरी व्यद्दिति कामशास्त्रं ८ चुकोपेति। सा सख्यंखा तहसेरामायबुकोपकोपं चकार प्रातिकूल्यात् प्रतिकूलाचरणात्। तेन रामेण
निराकृता निरस्ता कुतः यतोहं नो ऽङ्गीकृता सा यन्नोदः कर्णनासाछेदः स्त्रीणामवमानः तेन तस्याः कर्णनासाछेदनं कृतमिति भावः पक्षे सा उ
र्वशी न ससेरत्र ध्वैनायामतः स्त्रीणामवमाननार्ह एककर्णनासा येनोदः एवं तत्तुल्यश्च सर्वैः अथ योपङ्क्तिपाठे लोपः छेदनालुनच्छेदने इति भा
वनुस्मरणात्। ९। सेति। सा रक्षसी तस्मात् प्रदेशाद्दितिजे गामनि गता किंभूता सनस्य रणमस्य पौरुषस्य पुरुषव्यापारस्य पराक्रमस्य प्रतिबोधका
नि विपरीतानि चामाविर्याहूसउक्का सा कीदृशी मर्वेऽपि लोकेदिकपालेर्भुवनत्रयवर्त्तिभिर्वोढुः प्रधमोत्र धर्षणीया रतावद्रूपं तस्य
नकेनापिलुनमिति भावः तदानतस्मिन्काले विलज्जात्वं प्राप्ता तदहो नासाकर्णपनोदनोदनाहाय योग्या यं से सा उर्वशीजनः स्वाना निर्जग्ना
मतस्य पसोरुषं पुरुषत्वं तन्नतिरोधरूपत्वं तन्नतिरोधकाविवाक्यानि प्राह्नस नपुंसकवप्रतिपादकानि शेषं तु सं।१०। खरेतितते नंतरं
हेतोर्वोद्दूर्द्धिविद्विषोरक्षसास्तेरामं प्रतिशीघ्रं जग्मुर्गता किंभूतास्ते रामेण कृतवैरः स्वसुर्या स्वाया कर्णनासाछेदनात्। विचाताः कथचा
पेषां तेनिघातनोद्दर्पोर्ठसं त्याहैवातश्रमेपिवाप्रये तिविश्वः। खर्दूषणप्रमुखास्तेनापतन्मंसङ्गता इतिपक्षे निचातकवाद्रेस्या विशेषाः स्वरेण तो
धणेन अपरधेन संगताः तेनेंद्वोलिसहकृतवैरः। ११। जनेति। ते खरदूषणादयः जनस्थानं दण्डकेषु नगरं विद्यसन्तजवात्द्रुगारण्यस्थानं पञ्चवं
टीजग्मः गताः रामेणसहसंग्रामायपश्च स्थाने अकारणमेव कृतो घमाः अपीसमरायप्रत्र एव पश्चात् तेनो घकंठगाः खर्मीपगामिनः सं

टी:
३७
37

न्निहितमस्मपदस्यार्थः पक्षे मर्त्यलोकात्स्वर्गलोको जनस्थानं तं विष्टते निवातकवचाः अर्जुनेन सह रणाय जनस्थानं संकेतिके चितं जने लोके चाख्यानमिति ज
नो लोको महर्लोकात्सरलोके च यामरे इति विश्वः । तुल्यमन्यत् ।१२। सांद्रेति । तं वीरं रणमं अर्जुनं बालस्त्रीकृत्य वैरिति करेशत्रुसमहे प्रतिपद्दिगच्छति सं
ग्राममभेरिरवैः समरदुंभिशब्देन दर्जरभिरं स्थितमिति यावत् किंविशिष्टैः भीरुप्राणां कातरराणां भयदैः स्त्रीसजनकैकसांते युगांते याकांदंविनी
मेघमालासान्द्रैः भीरैः ते द्रजे वश्चान्महद्धजैरित्यर्थः किंविशिष्टैः । सांद्रेति वि उः सगंदनवंशगोरथवंशः सिंधुरीणां गजानां घटसमहः गंधर्वाणाम
श्वानां वृंदो निकरस्वैस्तेरुज्वलेदैसे मर्वद्रूर्नभ्य अनकरान्नयस्य एवं पत्तिपैत्र एवं याप्यतना सेना तस्याः संपत्स्यासमन्धा विस्तारितौ विस्तरिणाविरयु
क्तो वाजिवाहो वेगं वेपयसैंधवससिका इति विश्वः पत्तिर्नायदगोल्नियामिति च ।१३। समंतादिति । नभोगर्भे आकीशस्य मध्ये दिव्यगणिका
उर्वशीप्रमत्तयप्सरसः वैमानुः दिविभवादिव्यागणिकाः स्ववेश्याः कथंभूताः मध्ये संग्रामे निहतानां योधानां संमुखमृतानां अहरणपराः स्वपतित्वे
नात्मीयत्वकरणी समनात्न्मन एव सात्विकभावोत्पत्तेः कपोलादुपतीउइछतीस्वेदप्रसरस्य घर्मजलप्रवाहकणिकापक्षघासांताइति समंतात्सव
र्तः समरपटहस्य प्रच्छन्नसंग्रामवाद्यस्य ध्वानं शब्दं श्रावंस्यः सघोडचिरणधयास्यात्तयासंतताः तपोर्ह्वयोः संग्राममधिगतस्य समागताइत्यर्थः कल्पद्रु एम
मस्य पारिजातवृक्षस्य पुष्पस्यया । विरचनानसुप्पधारणप्रकारस्तस्या विभ्रमं विभ्रं तिया लालात्तयो नाः गर्भो भ्रूणे उर्भके कुक्षौ संधौ यन सं ३७
कटकदृतिमेदिनीकरः समसुमुभयत्र ।१४। जवेनेति । पतंगं अदिसः श्लोकेन तोयाम वयस्यां दशांगं भ्रमं जनगतः किंभूतः बहलाप्रचुराणपातपोः स

मरयोर्धूलीसंग्याममस्मेरुस्थितेरजः सेववायुरुजालविशेषाम्प्रागवंधतीनस्यांनिमग्नःपतितःजवनस्यवेगशालितः पवनस्यमार्जैर्दिक्षुदशस्व
पिविस्तारितायांप्रसारितायामितिवायुरुविशेषणं अन्यापिवायुरादिक्षुप्रसार्यतेतत्रपतंगःपततीति अत एवपरिमलितवःम्ला
नमुखःजोवरुद्धत्वातूरुद्धपादोवरुद्धनेत्रःरजसेवेतिशेषः अन्योरुद्धयाशेधूलिधूसरोम्लानमुखोभवतीतिः पतंगःशलभेशालिप्रभेदे
याक्षिसर्ययोरितिविश्वः परिपूततांशीघ्रंसमानमुभयत्रापादारश्मिपंघि तुर्याशाइसमरः १५ अथेति अनंतरंतरपतिनंदनोरामोर्जुं
नोवाधनुरुपारदजम्याहविद्विषांस्वरूषणानांविवानकवचादीनांवलंसैन्यंनदानकालेआगतेविलोक्यदृष्ट्वाकिंविशिष्टंउच्चलन्निरस्य
नेकलकलघोषेमहावीरशब्देभीषणंभयानकंयथाघनाघनइंद्रःकुलिशरूपंवराघुद्धंश्रेष्ठास्त्रंगृह्णातीतियथाइ वार्षुशक्रेघातुक
मत्तेभवर्षुकाब्देघनाघनइतिविश्वःकोलाहलकलकलइइसमरः १६ विसारिणीति जगतोइनंदनोरामोर्जुनोवातांविवुधविरोधिनांदेव
विद्विषांवाहिनीसेवनंरादिसैन्यंनिवातकवचसैन्यंवाहरोधरूद्धवान्महारथानामाग्रेमेसमग्रोविक्रमोयस्यसतथारथेनैकेनशत्रू
न्पःसोहंकारोवजेयलंमहारथःसविज्ञेयोयुद्धशास्त्रविशारदइतिकिंविशिष्टांतांविस्तृतांमहतीमितिसर्पः मलयइवमहांसुवुधेर्महा
समुद्रस्याऽऽस्सिंसंततिंकल्लोलपरंपराम्मलयपर्वपर्वतोरुणाद्धिविविक्रमस्तुपुमान्स्याच्छांतिसंपदीतिविश्वः १७ नरश्मिनामितिसएक
एवनरपसुतोरामोर्जुनोवाविरोधिनांखरादीनांनिवातकवचादीनांवाअपिरलंरणेकलस्यतांदधोधारयतिसएकोअद्वितीयोल

टी: ३८ 38

स्योवेध्योयत्र स एकलक्ष्यस्तस्य भाव एकलक्ष्यं तेन सर्थः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावेऽधिकरणमिति। किंविशिष्टानां तरस्विनां बलवतां द्विरदैः हस्तिभिः रथैः
स्यंदनैः रथ्यैर्वीतिभिरश्वचारिणां चरणशीलानां उत्सवात्साधाह रणमंगं क्रिममतपरंपरं स्पष्टानां स्वयुगविछन्नामिति ॥१८॥ नियंतृमिति नियंतृभिः
सारथिभिः पुरतोऽग्रे प्रधाताः प्रहुताः द्रुततररथाः स्यंदनाः केतनांशुकैर्ध्वजवस्त्रैः पुरः पवनैः संमुखवायुभिः पराङ्मुखीकृतैः पश्चात्कृतैर्युधि सं
ग्रामे पराजये सतीति पलायमानो वितांशोभ्रपलायनपोपां दद्दिशामिव व्यदर्शयं। तेसमप्रकाराभिवविद्यामामुरितियावत् ॥१९॥ अथे
ति। अनंतरं त्वपन्ननयस्य एमस्यार्जुनस्य वाबाहृच्छापोहृतिवाः अरिपतनामुखरादिसेनासुनिवातनोचिमुखरादिसेनासुनिवातकवच
सेनासुवासर्वंतमभ्यापतिताः प्रतिष्पतश्वशरनिकरस्यअनादरणन्तमनाहृत्येसमर्थः रजनीयतेश्विषः सरोजिनी। यथा चंद्रकिरणया
तेसतिपस्मीनां संकोचेभवति तथा तेसतिरिपुसैन्यानां संकोचो जातनं सुमुखे अन्योऽपि यः शूरः स तियाति सोऽपि प्रथमं हृतप्रेषलोकरोतीति
२०। उदंचयन्निति सरणोऽर्जुनो वाम्भ्रकुटिमतामसंकोचयुक्तेन मुखेनेवं व्यभाव्यत विभावितः उत्सेतिः। क्रेनस्वरूपतामाह ध्वजमिवेति। वि
क्रमश्रियः पराक्रमलक्ष्म्याः ध्वजमिव पताकामिव उत्सेलयन् तथा रोषभोगिनः क्रोधसर्पस्य फणामिव विस्मयं नु विस्तावेरपनरोषभोगीव॥
फणान्द्रयोरिसमरः। तथा विजयतोरंकुरमिवप्ररोहयन्नुत्सादनमम्भ्रकुटीवंधेनेलसितइत्यर्थः उत्प्रेक्षालंकारः ॥२१॥ भुजेनेति। भस्मतोरम रम
स्यार्जुनस्य नस्य वा भुजगानिभेन सर्पसदृशेन विहितनूतनं विहितास्फालनं तद्भुजः सानिस्वानिस्वनैः सस्वकायशब्दैः शरधिगुहां नस्त्रणीरी ३८

कंदरांतः अंतः शब्दः स्वरूपे सुमान् सायकम् समरायस्त्रत्वबुधदिव नागरयतिस्मेव तनुत्रेण तनुयुक्तेन भुजरधिगुहांतस्तलीस्ववमेविशेष
युक्तेने सर्थः ॥२२॥ विधीयतामिति तस्यार्जुनस्य वाशरावलिर्वाणपरंपरा श्रवणसमीपं कर्णसविधमाश्रयत् प्राश्रयतिस्मात्र यंतु शरसा
कारः कर्णमूलं यावद्द्वतुरा हृष्यवाणस्य मतेइति तदुत्प्रेक्षते तं विभुस्वामिनामनुयोक्तुं प्रष्टुमिवोपातास मिलाषेव प्रश्नोनुयोगः पृच्छा चे
समरः इति किं अधिमध्ये संग्रामे समरविरोधिनां शत्रूणां परमुतामयगतप्राणाभावता प्राणशस्यतां किंमु पराभव एव परिभवमात्रं विधी
यतां किमु प्रश्ने किमु संभावनायांस्यात् नविमले चापि दृश्यते मेदिनीकरः ॥२३॥ अथेति अनंतरं ते निशितमुखीसीरणाग्र्या वाणाः शरासनादनुषो
निर्ययुनिर्जग्मुः उपहिताकृताः आकेषेणेनमउलीकृतिस्तदाकारं खंपस्यतस्मात पुर्विकं भूतानां स्फुरनागुरूणीति शयितेन गुरुणानादेन मेदुरद
निशापिता नभःपाणं वादिवयथास्यकालीन समुद्रावड़वाग्निहेनयोवड़वानलशिखाग्निर्यांति अथो संहाराय ॥२४॥ शरोरगाइति ॥ प्रा
णाहरत्वेन उरगा इव शराः शरोरगाः सुररिपोः स्वरस्यानिवातकवचस्य वासैयमनवग्राहनीयस्य वास्यागरमिवजगाहिरे विलोडयामा
सुस्तन्मध्यपतितावभ्रुरिति यावत् ॥ नृपसुतेन एमेणार्जुनेन चापाचापान्नोदिताः प्रेसरिताः पुनः किंभूताः विवदनेनाथोकरणं यत्स्फुरि
तंतउत्रसन्नाहस्तस्मान्निः पतयंतोयस्फुलिंगास्तेषां प्रसरः सएव विपानलस्तेनालाः आकुलाः तलत्रेति पाठेतलात्रेआघातवारणं तलं हस्तसंगु
लीत्रं पंवाना पनरति ॥२५॥ परैरिति परैः शत्रुभिः खरादिभिर्निवातकावचैर्वौउनिनास्पृताः प्रहरणपंक्तः प्रहरणं पंक्तायोल्लसमहाः न्

पात्मजेरणमर्जुनेवाभ्यपतन्मानिताः खेरादिसमांशवः किरणाः प्रतिदिशमिव ऋस्यचरणमसार्जुनस्य तेरणन्हिमनतितुस्पास्तकयारयरंपरस
दृशा॥ ताः प्रहरणपंक्तीरल्लसंहतीर्विनाश्य प्रतिदिशं विससृपुः खेरपिकरणस्तथा रसंततीर्नाशयंति।२६ रणोपघनमिति। त्रिदशञ्जने
हैवलोकैः संग्रामदिदृक्षया समागतैर्दृष्टांशास्त्रणांखराद्दीनांनिवातकवचानांघातनूवलं सैन्यं रणेघनं समरेण य समुघन्तं प्रथमं उ
द्दताम्प्रधानामस्त्राणामावलियंत्रतनन् अनंतरमप्यवहितकालमेव तं रिपुं कलितकवंधानशिरःशून्ययोधकवरेण वंधुरमुन्नतं व्य
लोक्य तां वंधुरं वोन्नतानतं विश्वः प्रलोकमनविलोकितं ततः स्वर्गक्षितितलसंस्तरूपितं कवंधानांपातेसति क्षितितले संस्तरवतृशाप्ये
वजातं विलोकितं। संचरइवाचरतीति।२७। कवंधेति। तेषांपिशिताशनानांखराद्दीनां निवातकवचानांवाकवंधभावाच्छिरोहीनस्वान्त्र
सतान्त्रसंकुर्वंतं कुसिमभ्यंतरं प्रवेयेखगेंद्रावाणान्भनुप्रविष्टास्तेखगेंद्रास्तेषामेवकंठपथेन विनिर्ययुः विनिर्गताः भस्तोः सशरीरा रणाः
प्राणगणाः रवेसुमेरुस्थगमये ग्रहैर्वमार्गणैरचविहंगमेति विश्वः नतेनेह तुर्विभावयतितं शिरइतिरवामिकार्यमनेनकृतमितिवाकेचित्तुखगे
द्रा पक्षिलाोयेद्दिषां कुसिमनुप्रविष्टास्त एव कंठपथेन विनिर्ययुरिसथेमाचख्युः।२८। उत्कृताइतिकिलिताग्रहीताः कचापैस्तेनेगरधैः तेषांखराद्दी
नांनिवातकवचानांमर्द्धनः शिरांस्यपाहृयंत हूरंनीतानीत्यर्थः खेस्याकाशे किंकिंभूताः सजीवितनतस्पर्शबोमर्द्धिष्पितंकिंचिज्जीवितंतेन एम
सहिताःसंघकरणसर्वंजनिताद्भिनरवीरलक्षीत्कुमायतंतः शितेनतीहणेनदशनेनउत्कंठाउद्दूतकंठाभयंकराः शिरसोच्छिदशानायामभिमंतु ३९

मुषितास्तमेव छेदनानंतरमपि संस्कारवशाद् द्रुढं तद्दसर्पः शरेण छिन्नाप्यधिक्रोधेन दृष्टोत पादं ताभिसंधिरिति तात्पर्यं पंचपाणगृत्ति पसंसं । २९।
शिरांसीति। परस्परशत्रोः खण्डे निवातकवचदैत्यबलानां सैन्यानां केतुभिर्द्रुतं सुध्वजा येषु पक्षे समं जसं त्रिराः पदचरणं दधुः। निहेतं वं तः स्वणं व्या
प्य कृतमंडलरूपं भ्रमणं यैस्तैन मसि व्याकाशे निषादिनां सारथिनां। शिरां सिरं सिनस्पणमस्यार्जुनस्य वा विशिखमुखे च्छिन्नानि चस्वभिर्निर्गच्छगर
हीत्वेच नुल्लीयां ल्लियामिति विश्व: ३० रणेति। रणास्तिनोसंस्या भमुविपरस्परशत्रोः खण्डैर्निर्यातकवचस्य वा करिणां हस्तिनां करैरस्थिरमभिलुलु
देलुवितं किंभतैः वाशरसतैः वाणकृतैः अर्थान्तयोरितिभयंकरै भयानकैः कुतः दुतमिति हेतुगर्भ विशेषणं द्रुतशीघ्रमुसततनःखगपतेग रु
तुस्पतुस्पतुडेन च मास्वंदितस्प भ्रमतो महाविषधरस्य भोगवच्छरीरवभ्रतियेषां तैः। ३१। शरेति। शर मुविसमिति भमोक्तिकानामुक्तरः छमहह
विरजिरेशुशुभे रेकिंमवाताः शरावव्याणपरंपरयां विशरिह्वारितयहंभिकुंभस्थलं हस्तिगंडस्थलं नस्माज्जाता उत्सन्नाः अत्रोन्त्रेसतेत्र स
णमस्यार्जुनस्य वाहबर्जुनापक्षिपापनिमुखं समुखं प्रवर्त्तिताः राजद्ध स्पद्भव। ३२। हनमिति विजपिभिर्वेगशालिभिरसवाणांशुभ्रं हतं छिन्नं य
वनवशाद्राकाशे भ्रममाणं अशोभत राजते स्मयथामनस्विनां मनइवसविभ्रमे यथास्मादेवं यहा। सविभ्रममिति मनोविशेषणं सविलास
मिसार्थः खविक्रमेणर्जितं वलवत उन्ननमिति यावत् भुवनानां लोकत्रयानां भ्रमणायोद्यतं मनइव। ३३ नमितीति। तरणमर्जुनं वाप्रतिमुखं समुख
मीक्षितुं कृतोद्यमा विद्विषः शात्रवः खरा निवातकवचाद्याः योवासवेण दिवश रैः हतशिरसः तत्कालं नभोगताः स्वर्गस्थाः अनिमेषलोचनाः सलोकय

टी: ४० नम्रवलोकयामासुः सुरांगना देवांगनाः सत्वायो येषां तेन निमेषा लोचने येषां ते देवत्वाथा मता ।३४। इष्वा इति तस्य रामस्यार्जुनस्य वा बाणाश्चेरु
र्गेताः वलं रियुद्ध्य सोन्यं विशंतः प्रविशंतो दृष्टाः विर्गतावहिर्गताश्च दृष्टाः अप्रतिवेगशालित्वा द्वितियथा सततो यदेमे पृथुकं व्योम निदृष्टाः महे
क्ष्वाइव ।३५। एकेति। अस्य रामस्यार्जुनस्य वा येरयवः स्वराः निवातकवचादयो वाणैकेषु मा वाणेन भिन्ना विदारितास्ते द्वितीयस्य बाणस्य शर
व्यंचे ध्यंन्यां नासनूनइन्नाः अत्र दृष्टांत माह भानोरादित्यस्य प्रथमेकरः किरणस्तमांस्यधकाराणि मिदं निशेषाइतरेकरः लोकविलोकना
यलोकस्यावलोकनमाचाय ।३६। सुनेति। सारणावनिः रंगभूर्वियणि रिवपणे वाधिके वत्रभाधा तेल सिता । विपणिः पण्यविथिके समरः । किं
मताश्रुतानकेनत्नुरिहादिना । प्रकराकृतो व्यक्तीकृतो मानदंवरो मापन पात्रप्रपंचो यत्र सा तथा आनकः पटहो भेर्यामिति विश्वः । समंत
तः सर्वत्र भतेनवत्नुलीकृतेन रत्नसमूहेन भषणं यत्र असुव्ययः प्राणव्ययः स एव कोपस्मार्देवं कृतां तेन शरादिना कल्पिता समर्चिता आन
कः शिरस्त्राणमिति के चितू रूवं प्रमाणे प्रस्थादौ मानम्भितोम्नहे इति मेदिनीकरः ।३७। हानेति। साम्राजिभूमिः संग्राम महीपादातानां पदा
तिसमूहानां जंघालत्वं शीघ्रगमनशीलत्वं जंघान हतवान् किं विशिष्टा कुंभिनां हस्तिनां दाभोभिः मदजलैः पंकिलांतो मध्यो यस्याः सा यंक पुत्रा । रम ४०
अंतशब्दः स्वरूपवाचीवा धावंती पारथ्या रथसमूहस्तस्या यनेमिश्चक्रं तया हृतेनीसीमंते नग्निस्ता तन्नतयोर्दुर्गादुर्गे मादुः चंरणस्वेनजंबालः पं
कस्तेन सार्द्धेपत्राज वालः शैवलेयं केइतिमेदिनीकरः ।३८। समधिकेति। आजौ रणे समधिकमसर्ये राजस्तन् रणमोर्जुनो वा विरेजे किं विशिष्टाः दिग्वध

म्पो दिगंगनाभ्यः अमिन वजलेन पाकेलीन हृद्दिस्थमं कि नासंवितन्वन विस्तारयन्नकैः रुधिरमेव घुष्टएलं चंदनं तस्य धाराए चक्रवालैः सम हः। ततः। छिन्नः
सुभटानां यः कंठबंधाः स एव यंत्रं क्रीडाहेतुनेन प्रनुत्रैः ॥३९॥ सुरेति। उवेभ मिः सुचिरस्व कूपे चालिताकैः पतनन्तरै रुधिरैः स्रगट्टिषं दैस्यानां कलंधैः मर्ध
हीनकायैः उत्पेक्षते महाद्रुमाणां मध्य देशे मध्यभागशकवारि वका दृश्येप्राक प्रथमं खंडितास्वगत्वा णि उपरिभागा येषां तेः। अनुपश्चात्सत्ता
नि छिन्नानि मस्तानि पेषानीद्दशे स्तरुखंडे यो याप्यान्तःकं पतरू सर्पैः उपमावाः ॥४०॥ वाणेति कुंजराणां गजानामंगात्सत्यसंगा स्रघः प्रतिदि
शं चतुर्दिक्षु अप्रकसिंधवो रुधिरनद्यः प्रादुः प्रसरन्तिस्म। कीदृशानां गतगजानां। वाणघातव्रणितवपुषां वाणानां व्रातैः समहैः व्रणितानि खं
डितानि वपूंषि शरीराणि येषां। अन एव येनुषां पमनशीलानां। नथा कुंभिलेनवज्रेणदलिताखंडिताखंडिताः अं उन्वाभतो गिरयस्तु त्यानां। की
दृश्योनद्यः मेरुगिरिमस्लानभ्रश्यनयोजवूफलानां रससंस्पर्श मिश्रितरक्त सौभाग्यं शोभां भजंतिताः। स्वर्गे जंबूवृक्षस्य फलरसजः बंनाम नदीव ह
ती निपुणप्रासिद्धं। रक्तस्रावसाम्यं ॥४१॥ नीहारेति। परेषां शत्रूणां स्वरादीनां नितातकवचानां च वलं सैन्यं कथावशेषं अभत्तमस्तं सर्वेमिस
र्थः। तत्र दृष्टांताः। नीहारसंमिलिंप मखंड मिव यथा हिमदग्धं पद्मजात कथावशेषं भवति। कल्पालः कल्पांतानि लेनालीढं दग्धमवंभः समुद्रोदक
मिवा शरत्समहत्नुनंश्र रक्तालीनवा पुनाप्रेरिकृतं। अभ्रवृंदं यथा कथाशेषं शेषं भवति तथा सर्वेनाश दृष्टांताः ॥४२॥ स रणमः सोदरभ्रांगं लक्ष्म
णस्समीपमागाद्दागतः। कीदृशः। स सर्वदर्श सुभटानन्द दृष्ट्वा विद्विषां स्वरादीनां संप्रमाथात् दुधाम भूर्भुवः स्वस्त्रयस्य त्रैलोक्यस्य विराचिताध्ध

तागुर्वीवद्रूसा भक्तिर्येन विबुधेंद्रदैवे नु तासु सत्सु तारश्रीः शोभा यस्य। धर्मधारा धर्मपरंपरा वर्द्धयन्। तुल्यः सः सुरपतेरिंद्रस्य तोषो येन। पक्षे सोदर
भ्रातुः सं युधिष्ठिरादिनिकरं मगात् विरचिता गुरोरिंद्रस्य भक्तिर्येन दैवधात्। तुल्यमनूनं॥ ४३॥ सार्थेति। अनंतरं स रामोऽर्जुनो वा द्वारासीता द्रौपदी वा

तस्याः सोदरस्य लक्ष्मणस्य युधिष्ठिरादेर्वा मननसः प्रमोदं हर्षं समादधे करोति स्म। आत्मनो वृत्तस्य युद्धस्य कथनैः कथानकैः
किंभूतैः तीव्राणां विरहव्यथानां दुःखविशेषाणां हरेहार्यैः वनवासादिसोत्कंठविरहजनिता या व्यथा वेदना तस्या अपहारकैरिसर्थः
पुनः किंभूतैः तत्कथाऽश्रवणपतांपुंसां श्रवणमार्गस्यकर्णे विचरस्य यावनैः पाविताजनकैः ॥ ४४॥ सोत्कंठेति। स राजसूनुः रामः सुतरां वभासे शु
शुभे स किंभूतः भुजोपपीडं भुजाभ्यां सुपपीड्यात्मप्रियया सीतया उपगूढः आलिंगितः समभ्यां चोपपीड्येति णमुल्। कादृश्याः तत्पातिव्रत्यस्य वियो
गस्य विश्लेषस्य रेवद्रा सरिद्भ्रमनतं दुःखमस्ते कंठया सोत्सुकया रसायुक्तेः कामदेव इव कांदर्पः इव यथा हारताप्रीत्या कामदेव रतया व्यक्त वाप
सेनरेन्द्रसूनुरर्जुनः प्रियया द्रौपद्या॥ तुल्यमितरत्॥ ४५॥ इति शशिधरविरचिते राघवपाण्डवीयप्रकाशे चतुर्थः सर्गः ४। तीर्थानामिति। ते रा
मादयो युधिष्ठिरादयो वा द्राघिष्ठं दीर्घं कालं एकदिवसमिव सुखेन निन्युः नीतवंतः किंभूताः तीर्थानां गंगादीनां गमनात् सेवनात् घ्नंपापं नुदं
तः स्फोरयंतः दिव्याः कथा उपाख्यानानि शृण्वंतः आकर्णयंतः मुनिभिर्गदितानि नगानां पर्वतानां वनानां भासमहानामरण्यानां वा संबंधि
न्यः सरितः पश्यंतः वनेन पुंसकेनीरप्रवासालये काननइत्यमरः खधायेरिति रामादयो युधिष्ठिरादयो वा एकमपि दिनमवंध्यताम

फलितां नानेषुः नमीतवंतः एभिः सफलत्वमेवानेषुः कैः स्वाध्यायैः स्वशाखोक्तवेदाध्ययनैः। अतिथिजनानामागंतुकानामर्चनैः पूजनैः।
सहोमैर्वैश्वदेवहोमसहितैर्मखानां बलिहरणोत्थबलिकर्मभिः स्वधाभवैर्निसग्धश्राद्धादिभिः सहितां मुनीनां च संवासेषु वसतिषु नैरुक्ताः
कथा उपाख्यानानि ताभिर्दृष्टैर्मे कथाभिरित्यर्थः २ महेन्द्रेति। महर्षयस्तद्वनवासिनः एणोरणस्य प्रभावादनुभावाज्ञेम हर्षेरगमा चंद्रधि रेघ
नवंतः किं विद्विषान् महता अजगरेण कंटकेन सन्नद्धा अकृतगुप्तियो भीमा भयानकाः स्नेनात तस्य भयं कुर्वन्तीति नस्मान्। उरच्छदं कंटकोजग
रः कवचोस्त्रियामितिसमरः। पक्षे राज्ञो युधिष्ठिरस्य प्रभावात् महाजगरेण सर्वविशेषेण सम्यक्प्रकारेण नद्धे वेष्टितो यो भीमसेनस्तस्मा
मपंकरणदमयेकातू॥ अगस्त्याश्रमा पाटजगरीभूतेन नहुषेण भीमाच्चेधिरसंवादान्नेनमुक्त इति पुराणं। संनद्धो वर्मितः पुटेति विश्वः ३ सरस्वे
ति। मः पुलस्त्यतनुः एवणस्य दुष्टं मनः क्षोभयति सम सुधंचकार। कैमृतः भीमो भयानकः अतएव क्षोभकरः केन यमसोदरेण तेन च यमायदत्तेना विनाशि
तेन रक्षसां राक्षसानां गणेन समरहेनभ्रस्तिं श्रवणं प्रयातेनेति सवणादिवधश्रवणात्सुभसुभ इति भावः। पक्षे पुलस्त्यतनुः कुवेरस्य ईर्ष्यमान संसभीमं
सेनः क्षोभयति स्म रक्षसां समरोवरराक्षकाणां राक्षसानां यमसा हतनगणेन विनाशितेन समरहेन कुवेरस्तत्र भीमसेनेन सह योद्धुमागत इति
पुराणं ४। निशेति। राजारामः तत्र वने सुखं यथा स्यात्तथा देवस्त्रं ध्रुवा समं अधिवसति स्म। एवं उक्तप्रकारेण निशाचरेषु राक्षसेषु पुरस्ये पुरस्सरेषु किं भ
तः अतएव प्रवृत्तोयायतो सवस्तस्य पुण्यघोषः शब्दो यत्रेति मनोतं सुकृतं धर्मस्तन्मयं पुण्यमुदाहृतमिति विश्वः। प्रकर्षेण हर्षकाहार्षितादासी

ताम्रवरजो लक्ष्मणो यस्य स तथा। दाराश्चावरजश्चेति दारावरजौ यस्येति वा रक्षोवधादिति शेषः। पक्षे राजा युधिष्ठिरः। दारा द्रौपदी अवरजो भीमादिः
निशाचराः स रोरक्षकाः इति। पंचवटीति सा रम्ता सीता तादृग्विनेन रामेण पनीतैः रम्यैः पुष्पैः हृतावतंसा कृतकर्णालंकारा राजवभौ। किं भूतासु
४२ नीनां दारवर्गेषु लीसमूहैः संभाव्यमाना कृतोपचारा संगतस्सभामा संगतसंसंभाशी। प्रिमोदलक्ष्मीर्यस्याः सा तथा। स संहृतेच शापथेन
थ्येन्त्रिषु तनहूनीति मेदिनी। पक्षे राज्ञी द्रौपदी दयितेन भीमसेनेन कुबेरस्य सरस्य दुपनीतैः रम्यैः पुष्पैः स्वर्णकमलैः हृतावतंसा संगता
सम्भामा हृस्मपत्नीयस्याः सत्तथेति। ६। तेइति। अनन्तरं मायी मायावान् कपटवेशधारी रिपुः शत्रुः रावणः तदूनगोचरी भूत्वा तदूनगो
चरः सीताहरणाय। किं भूतः नजानः शत्रुर्यस्य स रामः तघोगात् उग्रमात्र स्थितआत्मा स्वरूपं येन स तथा व्यावृत्तो अप्रकाशितो घोषो य
स्य एवं निःशब्देन रथेन या अगमनं यस्य स तथा रथस्य व्यावृत्त घोषस्य। निःशब्दस्य यात्रा यस्येति वा। सुरेंद्रस्य शक्रस्य बले सेनायां हृ
तो रोषस्य बंधो बधनं येन स तथा। पक्षे रिपुर्दुर्योधनः मायी मायावान् कपटी रथेन व्यावृत्ता घोषयात्रा येन घोषयात्राव्याजेनेत्यर्थः।
अजातशत्रुयुधिष्ठिरस्तदुग्रमेनराक्षितआत्मा यस्य सुरेंद्रसेनायाः हृतो रोषएवंधो वंधनं येन स तथा तद्दूनं दुर्योधनः समागमत्। ७। रम
अथेति। अथानंतरं दंशणस्योरावणस्तदाश्रमस्य रामतपोवनस्यांतं समीपमवाप प्राप्तवान्। सीतायालोभात्। किं भूतः जयद्रथः जयश्री ४२
लोरथः स्पंदनो यस्य स तथा। रथः पुमान् यवे स्पंदनो यस्य स तथा। रथः पुमानयवेस्यंदने वेतसेपि चेति विश्वः। कस्मिन् सति। सावरजे सलक्ष्म

णेनरेंद्रेण मेघश्रेष्ठे रामे सुरचित्रमृगस्य सुवर्णमृगरूपस्य मारीचस्य रणसमये पलब्धौ प्राप्यर्थे हरमतिमभिजग्ने सति। सर्विकंभूतेऽतीव्रः नराः वे
गोपस्य पसोजयद्रथः सिंधुराजः तीव्रतरादग्निवेगाद्ग्निलोभो द्रुतोपंचमी। तदाश्वमसमीपं युधिष्ठिरवनसमीपमवापप्रायः अश्रुणा सनीयः
नरेंद्रे युधिष्ठिरे सावरजे भीमादिसहिते चित्रमृगस्य हरिणविशेषस्य लाभार्थं प्राप्ते हरं गते सति। ४। सतत्रेति। सरावणस्तत्र वने कामस्य
स्मरस्य वशमायतं प्रपेदे प्रपन्नः किं कृत्वा जनकान्वयस्य जनकवंशस्य लक्ष्मीरिव तस्याः सीतायाः मूर्तिस्वरूपं दृष्ट्वा णमज्जमतिसालक्ष्मी
णमत्वेनुभवेत्सीतेति अतस्तां दृष्ट्वा नयायत्तः सवमवेति समुदायार्थः। किंभूतां कृत्स्नेक्षणस्वरूपेक्षणेन कुजलेन वाप्यं जितेमीनमुख्ये लोच
नेशफरसदृशे नेत्रे यस्याः सा। कीदृशीं वक्त्रं वा शशिभिर्जिते द्वितीये विगर्हितं तं विशिष्य निंदितं। पणिणामविरसत्वादिति। अथवा एवं वा सेपेंदुरसयम
मयशास्यं मसोरवयमस्य वक्त्रं प्राप्य अनेनक्रमेणाम सुरेषस्यादितिभावः। पसेकृत्स्नाद्रौपदी जनकस्य यं चालस्य शोषं समानेन। ६। अलो
केति। असौ रावणो जयद्रथो वा एवमन्ये वक्ष्यमाणप्रकारेण मनसा चित्तेन वितर्कं नानारूपं तर्कं चकार अकरोत्। तर्कैः कांसा वितर्के हहेतु
शास्त्रे पुरु कल्पतरु इति विश्वः। किंभूतेन मनसा इंद्रियैश्चक्षुरादिभिः सहितेन मयतां तद्रूपत्वं गतेन प्राप्तेन यत्र एमम नो याति वसुस्तत्र समवेती
मितद्रूपत्वमुक्तं। किंभूताः सः तस्याः सीतायाः द्रौपद्या वा अंगस्य शरीरस्य सौंदर्यकांतिविलोकपरः प्राणार्थ अनंगेन कामेन नुन्नः प्रेरितः। किंभूतमंगसौ
दर्यं न लोके जनेन संभाव्यं संभावनीयं। अस्मिन् लोके तादृग्रूपं न भूतं न वा भावी इति। ७। तं वितर्कमाह धातेति। धाता प्रजापतिः तदेवस्या एव

टीः ४३ निमीलितास्सन्वहमासीतांद्रौपदींध्यायन्तस्यायांयज्जभमोऽव्यधानध्यानवान् जनकस्यद्रुपदस्य वायन्तम्भमोऽस्याः पितवानित्यर्थः किंभूतान
वैरनन्यसाधारणैः पदार्थैरूपादिभिः कैश्चिदमिलैर्नितुमशक्यैरज्ञानभयत्वादिविशेषः ध्यानेनानिमीलितोमुद्रितो निकरेंद्रियसमूहो
येन एवंसन्तां दृष्टानि मोयेत्यर्थः। मेवमिसाहयत्थेवंनस्यात्किंतु उन्मीलितदृष्टियथाभवतितथाऽमुनाक्षेपितद्रौपदीरूपोवेपुर्दर्शंस्यान्तदृशस्य
धातुःध्यानंघनस्यादेवेत्यर्थः। नपश्लदूषतस्यागनभवेयुरतोनिमीलिताक्षः ध्यानस्थएनांनिर्मायपयन्तम्भमोऽस्याःपितवानितिविनर्कः। वि
शेषस्तर्कोऽनुमानशोधकः। नियमोयन्त्रणायांचप्रतिज्ञानिश्चयेव्रतइतिमेदिनी।११। अभियोऽनुमिति॥ अयुग्मशरःपंचेषुःकामःपुराएवं
मेवतद्रूपमेतस्याःसीतायाद्रौपदीचावाताद्दृशरूपंमोंदर्यस्वरूपंवा आत्मविशिष्टेनस्वकीयेनबाणेनाशिवंशुभंध्यानस्थितंसमाधिस्थंअ
भियोऽनुपघपातिघ्नपतपलंकरिष्यतध्रुवंनिश्चयेनाशरीरोऽनाभविष्यन् अयंचाशरीरोभूतएनामवलम्ब्यवनयलमकार्षीतिइतिवितर्कः
अस्यारूपेणमोहनवाणःस्यादितिभावः। ननुप्रश्नेपरहूतांवधिकारेचसंभ्रममे आमंत्रणेप्यनुनये प्रश्नानुज्ञावधारणेइतिविश्वः।१२।
सकामइति। अस्यांसीतायांद्रौपद्यांवाकामःकंदर्पःसकामःसाभिलाषोऽपिसंभाव्यतेयुक्तंचकथमेवमित्याह। निजवधकोपादान्यपली
रेषान्नचविजन्त्वस्ततःसनमभद्रूयमवदुर्गेनिःशंविशन्तेप्रविशन्ति। अनंगत्वमशरीरत्वंगतत्वपिअस्मोपित्रस्तोदुर्गंप्रविशतीतितर्कः। किंकु एम
र्वन्सरसोनांश्रृंगारादियुक्तानांजनानांचित्तस्यप्रथनेप्रकर्षेणप्रवर्तनात्निजशराणांमात्मवाणानांलक्ष्मीभावेलक्ष्यत्वंस्वयंत्वंपरिहरन् ४३

सजन्परिहर्तुमितिभावः।अपिसंभाआनुनयार्थेयोरिविवाअपिभिन्नक्रमे।अनंगत्वंगत्वापियतोऽस्यांसाभिलाषोऽनएवनिजवधप्रवृत्तः।ख
पमपिसरसत्वादिनिवेधत्वेहेतुरिति।१३।भवत्विति।शान्तमखंड्यस्यस्वर्गलोकाधिपसंभवतु।तदुपभोग्यार्हंइन्द्रभोग्यानंदनोद्यानलक्ष्मीभवतु।
तदीयंतत्संबंधिहृत्कसहस्रनेत्रसहस्रंसमग्रंपुष्पंअनवरतद्रष्टुमवतु।तदेतत्सकलमफलंयदस्याःसीतायाःद्वीपघायामप्रेक्षितांदृश्यतांयोनया
तोनगतःतस्यंड्स्यरम्यंनंदनोद्यानलक्ष्मीःनेत्रसहस्रमेतत्सर्वमफलंएतयोर्दर्शनेनसफलंस्यान्नदेतयोर्दर्शनाभावात्सर्वमफलमितिभावः।
प्रसान्नत्वेस्सरणेवुद्धुविविनिश्चः१४।अविलिति।स्फुरमुग्धे(?)सायां।निश्चयेवानाकनाथखपतिमिंद्रमरसज्ञेरसज्ञानश्च(?)त्यंममहरसेजलंरसोहर्षोर
सःअंगरागरसवचाइसेःस्वादेऽभिलाषःस्यात्सारेऽपिरसोविषमितिकोषः।कुंतःअविरलंमनवरतमंस्वदेशस्यांजातमुसरन्तंसंस्कारजातंअपस्य
सतथा।असौपिकफ्रादिजर्ड्कतमिमौरसज्ञोनभवति।कथमेवायदिसरंदृःईदृश्यासीतायाःद्वीपघावारूपवेशयोःसहजिवौपाधिकपोरंतर
त्वाविशेषज्ञानवानभवेनूनदाऽसौगोतमः।श्विरतरमकुलत्वःपलीशाम्योनस्यान्नूअतोअरसंज्ञोसावितिविनर्कः१५।अस्याइति।घनांतःशर
क्ालःकलापिनोमयूराणांदंडरशतांविभिवकस्यपतिकंपतिकुत्रापिवंडभारस्यवहेभारस्यनिराकरणात्।स्फुटंनिश्चयेनकैवा।अस्याःसीतायाः
द्वीपघावामात्यानांपुष्पाणांदाम्नामालयाशोभितपावेणीतस्यायोगुणोत्कर्षःमस्यमलिस्तुवानांवीरणानां।अन्यस्यापिश्रीरस्यशिरवंछ
दृष्योरंडः।कथंतेशिवावर्हिवृत्योरितिविश्वः।मतिस्तुवोमासनंदंचोऽज्वलनयोःपुमानितिमेदिनी।१६।ईदृशीति।निपुणोविवेकेमुनिभिर्विरिंचि

टी:
४४

ब्रह्मादिभिः श्लाघनीयम्श्लाघर्हियतो दैवान् दैवकृतत्वादित्यर्थः। कुतः ईदृश्याः सीतायाः द्रौपद्या वा प्रसव विधिना उमसायोगकोटीति विषये योगिकं प्रसूमेः रत्नक
भीमिधानं रत्नगर्भेतिनाम रत्नगर्भेयस्याः इति नाम वृद्धमन्यामहे। जातौ जातौ यद्दुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते। १७। अनुदिनमिति। चंद्रः प्रसहं अनुराशेः स
सुद्रस्य गर्भे अप्यंतरे अवगाह तां न पुः करणायेति भावः। चंद्रमुहुः वारं वारं रविविंबे स्वं वपुः शरीरं। क्षिपतु प्राप्तिगत्ये नु क्षीरांकरे क्षितियावत्।
तपसेति भावः। तदा अकलंकमंडलमवाप्य चंद्रः पुनस्याः सीताया द्रौपद्या वा वक्त्रारविंदं मुखपद्मं नु लषितुं ईदृशी कर्तुं नैवालं नैव समर्थं अतः तत्त
पःकरणेपि तत्साहृश्यं नाप्नुयादिति भावः। १८॥ वनेति। पुरस्थितेना अर्पोत स्याः अग्ने स्थितेन मया सेयं सीता द्रौपदी वा भाग्यवशेन दृष्टा ऽव
लोकिता मे घोपकृद्रुमे घच्छत्तामगां कस्य चंद्रमसोरे खेवालोकमस्यं भूषणं यस्याः सा निजनेत्रकंसापर्यासा संपूर्णा शोभायस्याः सा। १९। आ
लोकेति। इती वद्गतिहृत्वा विधात्राः न स्यान्नं तेति ष्व्ययेन नगरी मपोह्य सक्लाववनांत मेषा सीता द्रौपदी वा गमितानीतो प्रापितेत्यर्थः। आलोक
मात्रात् अमुष्याः सीताया द्रौपद्या वा दर्शनमात्राद्वा विलोपि जनो लोको मन्मथवाणवेध्यो मा भूदिति। २०। नखलिति। इयं सीता द्रौपदी वा बालान
वयौवना पिवन भूमौ वक्त्रेते हंतेति वाक्यारंभे युक्ते वा स्निधानं निधिः सर्वलोकानां प्रकाशे स्थाने न हि निधीयते। तास्मर्थ दृष्टांतः। तलदस्यमे घस्य गर्भादस्म
न विद्युन्नखलु नैव विघते। पद्मरागोपि स्फटिकजठरमध्ये मग्नो दृश्यते। लग्नो वेति पाठेपि दृश्य पेशोभते। खलु स्याद्भूषणशोभायां जिज्ञासायां च सांत्वने वि रम
शामानिषेधेषु पूरणे पदवाक्ययोरिति विश्वः। हंतहर्षेनुकंपायां वाक्यारंभ विशेषयोरिति स्मरः। २१। यावदिति। नरेंद्रसुता रणमोयुधिष्ठिरो वा जस ४९

सायकेन बाणेन हरिणोरुद्रेः । हरिणगात्रवृत्तितोयः सारंगः तस्य रक्तेन रुधिरेण कपिशं लोहितं तद्रूनं नासीत्त्वमव यावत्तावदेव सरज्जा राजवल्लोज
यद्रथो वामदनायुधदृष्टिणो मां मदनबाणेन हरिणाभा गेवणी आसीदिति । मदनायुधेन दृष्टिणो हेमंव्रणमस्पेति दृष्टिणो मां इति निपा
तितः तां सीतां द्रौपदीं वा ईक्षस्पस्पद्दृष्टाद्दृष्टाद् इति नकेपरः एवं तत्केयन् ।२२। गंभीर्योदिति । सन्न पर्वीतहेषधारी शवराः जयद्रथो वा रथाद्ववती
र्येतां सीतां द्रौपदीं वा इत्यस्य ववक्षमाणं निजगाद उवाच । स किं मतः रागी रागवान् । रागं तु रक्ते मात्सर्य इति शाश्वतः । गंभीर्योदिवेति रथादिस
र्वविशेषणं गंभीर्योदिवद्रवतीयं गंभीर्यैस्तत्सर्थः । स जानिव स्वरूपतो जाननेव व्याजेन तत्स्वरूपमजाननिव यथा स्मजा तुज्ञा तु प्रश्नः
क्रियते तदूहत् । किं नक्षालीसादि कात्वमसीति ज्ञातो नामिति च प्रश्नः कस्य दाराः पत्नी असि वनांतवासेवा को हेतुः कथय स्मयं तु शब्दो मध्यवाचकः । क
रभः करिशावकस्तस्य कर इव हूरूपस्य ऊरु इति संबोधनं । करभो मरोवं धारा कनिष्ठां तोष्वमि स्तुत इति विश्वः ।२३। सेति । सा सीता द्रौपदी वा तेनज
यद्रथेन वाचलेन सा पिवंचलेनापि स्पष्टं स्फुटं स्वतं यथार्थमेव स्वरूपमेवाचचक्षे पामासा तस्य रावणस्य जयद्रथस्य वा हृदयं हृदयस्थितं तं नमः
समूहं पापसमूहं मदलक्षजनितं दृष्ट्वा नानां दृतानां अंशुमालेः तेजः समहैः शांतिमुपशमं नयंतीव प्रीपयंतीव ।२४। योसाविति । साहं सतिविता
मप्रश्ने उत्तरं किं भूता जनकेन तन्नाम्ना राज्ञा कृष्णाजिनेन कृष्णसारचर्मणा प्रोक्षितायां । हितो यत्र भुवि लुब्ध्वा प्रामे समभिजनोक्तिः अपि संबोध
नेकस्मिन्नेव कलत्रे पसांतनया दुहितेनकेनयः वितानेयज्ञे हिंत सोमकार्ये येन स तथा । सोमो लता विशेषः नीरे सोमलतायां च सोमस्तु हिनदीधि

तौ वा नरे च कुबेरे चापि नरदेवसमीरणारणाद् इति। कार्यहेतौ प्रयोजने इति विश्वः। पक्षे अयं हंहो स्मा द्रौपदी तेन राजा जनके च पित्रा यं चालेन अजिनश्लोभितापां भुवि
टी॰ ४५ लुब्धासीतेतत् सदृशी समर्थः। आहितं विहितं सोमकार्यं सोमयागो येन स द्रुपदः। अन्यत्स...नं ४५। पतिरिति। मम पतिः स्वामी रामो दाशरथिः कस्य दा
रसञ्जोन्तरं किंभूतः स्वत्र क्षात्रिय विशेषः अशेषाणां भूभृतां प्रभाविप्रभवि प्रभवविस्मृशीलः पुनः। किंभूतः अजातशत्रुः अनुसन्नरिपुः भीमस्य भयानक
स्यानेस्सुः। भीमस्येति पाठे भयानकः अर्थात् मनःणां भीमो भयानकः अवरजो लक्ष्मणो यस्य सः। साचाहं अमुख्यस्य जातं समरहोपच्छन्नस्मिन्नाभि
रतानानुरक्ता। पक्षे। मम पतिरयमजातशत्रुर्युधिष्ठिरः भीमो भीमसेनः भीमावरजोऽर्जुनः जिष्णुर्जेयशीलः सर्वत्र वा विशेषणं साचाहं
नासस्यजाताभिरता। नासत्या वा अश्विनीकुमारौ ताभ्यां जातौ नकुलसहदेवौ तयोश्चाभिरता अनुरक्ता। किंभूत अशेषाणां भूभृतां प्रभा
याविरामो यस्मात्स तथा सर्वे विशेषणं भीमस्येति पाठे भीमस्याभिरेतेति यथाकथं। ४६ पितुरिति। साहं सीता द्रौपदी वा स्वकीय
स्य स्वामिनो भर्तुः सेवया विपिने वने वसामि स्वामिभक्त्यर्थं मेव प्रस्थितास्मि इति वनं तवास स्योत्तरं। किंभूता पितुर्जनकस्य द्रुपदस्य दा
निकेतं गृहं श्वशुरस्य दशरथस्य पाण्डोर्वा श्रियं राज्यलक्ष्मीं विहाय सक्काल समयस्याक्रियाकालस्य प्रतीक्षणं यस्याः सा समयप्रतीक्षी वन
देशं वपोलिपा षट्नवासः कर्तृ इति समयः समयः स्यात् क्रियाकाल इति कोषः। दायादेषु संक्रान्तं मितः गृहीतो राज्यभारो येन स्याव एवं एम:
मतस्य स्वभर्तुः एमस्य युधिष्ठिरादेर्वा भक्त्या वनेससामीति। ४७। इमं हीति। स्त्रीलामिव पदवी वर्त्म एवैः प्राचीनैर्वृद्धैः प्रदिष्टा कथिता। ४५

किंभूतात्त्रिवर्गोधिगमस्य त्रिवर्गाणां धमार्थकामानां अधिगमस्य प्राप्तेर्मूलमादिकारणं मूलमाद्यशिफाकान्तिष्विति विश्वः। किं तनुपतत्र ए
कभावेन एकया चेष्टया एकयैव ममतासुखेषु अपायवान् दुःखेषु अवास्थितः पतिरेव येषां सेवनीयः। यव प्रियः पतिर्भर्त्तसमः १८ इतीति। सद
वणोजयदृथोवाइति पूर्वोक्तेन प्रकारेण ब्रुवाणं भाषमाणं मनुजेंद्रपत्नीसीतां द्रौपदी वा पुनर्वभाषेउवाच स किंभूतः स्मरस्य वा। ति
नभिन्नोदात्तः। भिन्नो संगतद्वारितान्विसमरः निःसपत्नः शत्रुशान्यः कृतहासं यथा स्यात्तथाति पिहुभाषी विरुद्धभाषणशीलः। एकं
नेपरकलत्रभाषणं प्रतिषिद्धं। अथवान्नभाषीवाताकीदृशी मनोज्ञोमनोमनोहरः हासोपस्पास्ता। १९ किं जगदिसाह अयमितिअयंपु
रत्नतेवेद्वैरूदीर्यमाणोवक्ष्यमाणः प्रवादः प्रकृष्टोवादः प्रवादः निदिनवादोवास प्रात्निस्फुटं ब्यक्तमभ तावमवानमेवाहरणेति। खलु
निश्चयेकमीस्त्री अपात्रेऽ पात्रेसक्तिमासक्तिमासंगंकरोति। रत्नेमहानीलस्यमणिविशेषस्याश्लेषेवेति यथामहानीलमणिस्ताद्र
णेसक्तिंकरोति पात्रभाजनयोग्ययोरितिविश्वः। ३०। इदमिति। बुधश्चेदं वक्ष्यमाणं तेतवमनुजेन कस्यभाग्यंपदिष्टं अथवातएवंज व
न्मः एवंजन्महनकमेणः पक्तिःपरिपाकः किंततयतेवनखेदे खेदुर्गतः कष्टाहेवनवासीवस्त्रयाविचारितयाविचारेणसकयासएव
पतिर्नसउत्तेतत्रविचारेसागएवदुर्गतः सेव्योनमाविमतनकसदृशएवादुर्गतइ सुखतो ३१ अनात्मेतिसातथाविधास्वमेनंदुर्गोतंविहाय स
का आत्महितंस्वकीयहितंयतस्वतदर्थयत्नंकुरु किंभूतं। न आत्मनःस्वस्य संसारेजीवनोपायेसमर्थं अनात्मजे नाश्समर्थो अत्रहेतुमाह। ए

टी: ४६
जहीनेः नरदेव वंश्यैः रपैरपि नाकार्यम स्ति रलोच्छ काष्ठे रपिहुसंकार्यमस्ति खकार्ये समर्थत्वात्। अपि रे कोत्ति त्वया त्वां को यो बलं रामाय
त्वमिति इभावे स्त्वा तु सात्ता पिनास्तीति भावः ३१ एवोक्तं निर्दिशति भिक्षेति जानन्वीजकुलस्याहरशिरः जहीत माज किमंतं भिसैव दत्ते वेत्ते नीया
यायस्पतं विद्धि नं किं भत्ताः सिंधोः समुद्रेन त्वा अनुप्रविष्टा अनोनिर्द्धनं विहाय मां धनवंतं भज स्वितिभावः। एवमुपरत मदान महशस्या त्वाणान
गत्वा रहि त्वांपंकजं सरसिजं मधुलुब्धा भंगो यातिप्रसन्ना भवति। अत्रापि मधुयोगो हेतुः। महेशे रत सिकस्तयोगवे हर्षे भस्मानयोरि ति मेदिनीक
रः एवं वीर्येश वलेनोद्यम मुद्रंतं पतिं पृथ्वीधरणि भजति सेवते पाकृतं प्राचीनं अवलं अरवीपतिं राजानं प्रोम्लस क्मा सरसिजदृशः क
मलनयनायाः सारां येनानिर्द्धनाः पुरुषास्तल नत्यासतुच्छा अनाश्रया भवंतीति। यद्वा सरसिज दृशः पुरुषापि पुरुषाः सारापेताः सारो धनं ते
नापेताः रहिताः अंगनानामिस्य आहार्यः नल तुल्याभवंतीति। सारो बले मज्जनि च स्थिरत्वेन्यापे च नीरे च धने च सारमिति कोशः अतो
यं तपखी पास स्मां रलाकरतु लंसरसिजदृशं भजस्वेति। ३३। यो सुकादिदमेव स्फोरयति अहमिति। सुंदरीति गोरवाय दिकं संवोधने अ
हं सुवानरहणाः सिंधुराजः सिंधुः समुद्रस्तस्य राजा नसयं तमे मेरोश्वरः कुबेरस्य धनदस्य संपदो तुल्यपा प्रतियो।गेस दृशी लक्ष्मीर्यस्य सः यथा
हं एवं स्तोनामेति विद्धि। पत्तां देवानाम साध्योऽजेयः तं मां लंकाधिपमागतं मरे भावासति सेन भजापसेहं सिंधुनाम्नो देशस्य राजाज य राम ४६
द्धयः कुबेरसदृश धनी रोनीति राव णाम हावा वदूकः ३५। सेति। सालंमयासाकं सहसिंधुदेशान्समुद्रप्रदेशान संचर गत्वाक्रीडार्थं मित्सर्थः

मत्तः शोको यया सा अथोन्ममसाहित्यात् । अशोकस्य पुष्पमशोकं ते जटिलामुघानलस्मी उपवनशोभां उप अधिकं शोभयंती । उपोधिके चेति
अनुशासनात् । त्वं कीदृशी ममालिनालूनेनाच्छिन्नेन पसवेन पल्लवेनाऽवतंसः कर्णालंकारो यस्याः सा पक्षे सिंधुनामकदेशगत् द्रौपदीप
तिवाक्यं ३६ । सा ते नेति सा सीता द्रौपदी वा प्रलापै रनर्थकैर्वा मैनिरर्थकैर्निष्फलैः अलं पर्याप्तं पापापापिष्ठायाहि दूरमपगच्छेत्युक्ताभिधाय प
एवं तन्मुखीनस्यासंमुखी वभूव तन्ना किंभूता तेन रावणेन जयद्रथेन वा पूर्वोक्तं सान्त्विता पिहितसान्त्वना मिथ्यापूरं तेऽस ऐषकं पयुक्तेसर्थः ।
वाताहता विद्युदिव यथा वातेनाहतास्पष्टा विद्युत् कंपते तोधारा हतिया ऽधाराणिनिरंतरजलपंक्तिः । ३७ यदेति भयो वारं वारं मा पिंतया
मां भजस्वेतिताभ्यां याचितयापितया सीतया द्रौपद्या वा यदा स एव रावणो जयद्रथो वाऽपविद्धः क्षिप्तोऽनिरस्तः । श्रीयुक्तया रेवयान्नमेदया
क्षिप्तः शीलेन दक्षवनयातीव्रमतिशयितं विकारं विपरीताकारं मन्मथजनितभावमासाघ वलेन शक्त्या तां वा लां हर्तुमपहर्तुमियेष
ऐच्छदिति । ३८ । पुरेति स रावणो जयद्रथो वा तां सीतां द्रौपदीं वाऽदर्प्यां द्वेषात्सामर्थ्याद्दृप्तः समेन हठात् भामिनी भातिसुंदरीं जहार हृतवा
न् । पुरे एवं वेद्यानवस्त्रपीमिव वेदत्रयीमिवा विधुंतुदो राहुः पर्वणि चंद्रिकां चंद्रज्योत्स्नामिव यथापहरति । नघाः सरितो रयो वेग उपूर्वि अधिक
जलेतीरजातां वल्लतां व्रततिमिमेवापहरति । ३९ । नपेति । नु वितर्के वनांतमेदिनी वनस्थलीस्वयं चक्रदेव अरुददिव । गुहाः कंदरास्ता एव मुखान्या
ननानि तैः सा किंभूतानिर्झरा एव वाष्पास्तद्दूषितानि तद्दूषियुक्तान्य अस्मापि वा पूर्वं विमुक्तहरनी कंदरा अपि तया किंभूतेः न स्या सीता या द्रौपद्या वा अप्राते ना

टी: इस्यप्रतिशब्देनमेदुरैः गंभीरैः गभीरैः तथा गतांतद्रूपापन्नां एवमेनजयद्रथेनवाहूतां विहूतां श्रार्तेनादेनकंदमानां विलोकेति। ४०। चलदिति।
४७ वनसीम्नितिष्ठता परेणाग्रनुगाएवमेनकामाविष्टेनचौर्येणापहृतां क्रंदमानां विलोकद्याद्विजावलिः पाक्षिसमहोचिरापचुक्रोशचक्रंदतदीपे
47 तत्संबंधिभिः कलिहारिणीग्नां क्रीडामृगाणांगणैः समहैः समसहकिंभतेतस्मिनचलनगच्छन्नजरायुः पाक्षिसमहोचिरायचुक्रोशचक्रंदत
दीयैस्तत्संबंधिभिः केलिहारिणीग्नांक्रीडामृगाणांगणैः समहैः समसहकिंभतेतस्मिनचलनगच्छन्नजरायुः पासिविशेषोयस्मिन्नतमसुद्दा
एयेतिशेषः। पक्षेद्विजावलिब्राह्मणपरंपरएतदंतविप्राउजाद्विजाट्समरः। किंभताचलजराएघोणचलंतीजरापस्याः साजयालग्नकचेमलेमां
स्पांमस्से पुनरीति विश्वः। यौवनसीम्नि यौवनदशायांतिष्ठतातेनजयद्रथेनतांदौपदी। ४१। आलुब्धेति। तस्याएवराणस्यमार्गेवलेभीमोभ
यानकःखगराट्जटायुःसमानःसाभिमानःसाभिमानः श्रुधत्हरोधकिंभतस्यलएवतोवेगयुक्तस्पर्शीघंगछतःकपंभतःसःतस्यासी
तायाःश्रार्तेनादैरार्तस्वरैः निजयारुषारोषेणप्रसभाद्वेगाद्राकृष्यमाणाः आनीतउच्चैस्सर्थे। पक्षेभीमोभीमसेनःतस्यजयद्रथस्यखगराड्
रुउत्तसमानःनसदृशःअन्यसमानं। ४२ परपरेति। तयोजेटायुएवराणयोदारुणंभयानकंसंगरकर्मसंग्रामकर्मीभूतवभवाप्रकर्षेणायुद्धातिशयेन
विस्मापिताःसिद्धाःखेचराःचारणागंधर्वाद्यायत्रकिंभतयोःपरस्परमन्योन्यमासेयेरास्पर्द्धयाविद्धाउपचितारंहोवेगोपयोस्तौतथाभिर्थः
अन्योन्यप्रहारेखयाव्रणेनांकितंगात्रशरीरंययोस्तौतया। पक्षेतयोभीमजयद्रथयोसिद्धश्चचारणाश्चेतिद्वंद्वोवासिद्धास्तएवचारणाइति राम ४

कर्मधारयो वा ॥४३॥ चिरेति भीमासेनायस्येति भीमसेनो रावणः स्वबलेन स्वकीयसामर्थ्येन तां सीतां धर्मराजेन यमेनाश्रितं दिङ्मुखां तं दक्षिणां दि
शं लंकाभिमुखं निन्ये नीतवान्। सङ्ग्रामस्य विशेषभीमसेन इति किं कृत्वा एनं जटायुं पक्षिणं निगृह्य परामृश्य किंभूतमेनं चिरं प्रहारेण क्षताः खंडिताः
पक्षा यस्य तं कंठमाश्रितः जीवशेषो यस्य तथा सीताप्रवृत्तिकथनाय जीवशेषवत्सर्थः। पक्षे भीमसेनो वृकोदरः तां द्रौपदीं धर्मराजेन युधिष्ठिरे
णाश्रितं दिङ्मुखां तं यत्र युधिष्ठिरस्यानां कंठस्थितो जीवविशेषो यस्य स्यात्स्यादेगंभो दिति चिरप्रहारेण क्षतो पक्षो पार्श्वौ यस्य तं पक्षो मास
हूके पार्श्वे स्यात्सहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बलेसत्रे सहाययोः। बुद्धीरंध्रे पतत्रे च वाजिकुंजरपार्श्वयोरिति मेदिनी ॥४४॥ निशांत।
सा सीता अशोकवनेषु कालं निनाय अतिवाहयामास। न विघ्नेशोको यस्मात् घन्नवेति शुभसूचकत्वेन तत्रावस्थितिरिति भावः। नम्रसुना
मरणेन न वा जीवितेन सौख्येन किं तु दुःखेन सर्वथः। किंभूता हेतुगर्भविशेषणं निशाचराणां राक्षसानां पसा स्वामिना रावणेन उपरोधकत्वाऽ
पहारकेणाधिकमपरोधकारकेण प्रकाममसर्पेहृतसांत्वनापि प्रबोधादिनेतिशेषः पक्षे सा द्रौपदी शोकप्रधानेषु कालक्षेपं चकार निशाचर
णां हिडिंबादीनां उपरोधकर्त्रोपसाधवेन भीमसेनेन हृतसांत्वलापि ॥४५॥ तत इति। अनंतरं द्विजे द्रोजटायुः एमायपरे लाशत्रुणा रावणेनापनी
तां स्वप्रियां सीतां शशंस कथयामास। किंभूतापवनेषु तदनुसंधानार्थं सीतान्वेषणाय पैभ्रमतेरतस्ततो भ्रममाणाय। अरालिं मैथिलकीष्टमि
घते जसा सुसत्तेः सान्यं उत्पत्तिस्थानं प्रजानामि मनु षमते अरणिर्वह्निमंथनाद्रुयोनिर्मंथनदारुणीत्यमेदिनी। हुंछुककेषंगतः अर्पणापुङ्खज। वितमत्र

मेणः किंभूतेन विप्रद्वारिणा विप्रनन्दनस्तोहरिरिंद्रो यस्मात्। पक्षे हि जोत्तमो ब्राह्मणः पुरोधा धौम्यः प्रजानां भर्तुः युधिष्ठिरस्य हरिणाहृतिरणह्वेण
धर्मेणापनीतां अरणिं शशंस। परेणातिशयितेन श्रमेण कृच्छ्रगतः विप्र इति द्विजोत्तमा विशेषणं वने। ४६। वने ति। स रामः केनापि भूतेन निशाच
रेण कबंधरूपेण। शिरोहीनत्वात् परिश्रमेणातिभ्रमभजनितेनार्त्तेः पीडितः सन् संगतावभवत् वने तस्याः सीतायाः पदवीं मार्गं विचिन्वन् निशास
मानः निजानुजो लक्ष्मणस्तस्य प्राणभये प्राणापहरणे उद्यतेन कृतोद्यमेन निजं स्त्रीयेन निसेवेति मेदिनीकरः। पक्षे युधिष्ठिरः केनापि भूतेन
प्राप्तिना संगतो वभूव किंभूतेन। प्रतिवंधकेन। मुखशीर्षजातेषु कमिति मेदिनी। निजेभ्यावश्यकेऽनुजानां भीमादीनां प्राणभये उद्यतेन ति।
अस्याः अरणेः पदवीं विचिन्वन् अतएव परिश्रमार्त्तेः। ४७। स तेनेति। स तेनेति। स कबंधस्तद्दीयं रामसंबंधि चेतः श्वितं प्रशामस्य पंधिनोतिस्म अप्री
णयत् किंभूतः पूर्वं प्रथमतस्तेन रामेण सह लब्धो विग्रहो युद्धं येन स तथा केरमीणयत्। तेन रामेण व्याहृतार्थस्य उक्ताभिधेयस्य प्रतिवाक्यदानैः
प्रसुत्तरदानैः अर्थो विषयानुनयो द्वैनकार एव तत्सु। अभिधेये च शब्दानां निदृत्तो च प्रयोजन इति विश्वः हे तुमाह। कोनयेति। गुणानां वशभायानंको
नाम नयाति अपि तु सर्वं एव। पक्षे स युधिष्ठिरस्तस्य धर्मस्य तदुक्तार्थस्य प्रत्युत्तरदानैः पंचमेह निषष्ठे वा शाकं पचति स्वेगृहे॥ अनृणी चाप्रवासी
च स वारिचर मोदते इति को मदतइति प्रश्ने प्रतिवाक्यं। ४८॥ तदिति। असौ रामः विपदेव पयोधिः तस्य योधिस्तंगोः पदं गोपदप्रमाणं अवगाहनीयं मनु
तेस्म अमन्यत्। कुतः किंतस्यास्यानुजस्यापदो विपत्तेः प्रतिमोक्षणात् प्रतिमोचनात् किंकृत्वा तस्मात्कवंधात् धर्मतो धर्मेणाहितो पदेशं सुग्रीवस्य

रूपंउपदेशंप्रतिपद्यप्राप्यकिंभूतात्कबंधात्। वधेनरामेणरामहस्तप्रहारेणाविःकृतःप्रकाशितोदिव्योदेहोयस्यतस्मात्। पक्षेधर्मदितोपदेशंप्रति
पद्यप्राप्यनिजानुजोभीमादिस्तस्यविपत्प्रातिमोक्षणात्आपत्समयोधिंगोःपदंमतुतेस्मेति। ४६। ततइति। सरामःपंपासरोविशेषस्तस्यवनमास
सादतत्समीपजगामकीदृशःसमुत्सहर्षःकबंधोपदेशात्। किंभूतंतनूचलदपगच्छन्नराणांमधिर्मानसीव्यथायत्रः। अतोममापिस्माधिर्नश्य
तीमवस्थाहेतुःसमुद्दीपितंप्रकाशितंमत्समंडलंयेनतत्ना। समुन्नमन्नतीभूतःकीचकःसच्छिद्रोवंशोयत्रतेनवंशेनदुर्गमंदुःसंचरं। सकिंभूतःपरे
रन्यैरविस्मयमनाकलनीयंचरितमाचरणंयस्य। पक्षेसयुधिष्ठिरःनराधिपंराजानंविराटमाससादगुप्तवासार्थंविराटनगरंगतइत्यर्थः। पावनंप
वित्रंसमुद्दीपितंमत्स्याभिधानंमंडलंदेशोयेनतंसमुन्नतीभवत्कीचकवंशोराजविशेषोन्वयस्तेनदुर्गमंमनाकलनीयंशत्रुभिःअतएवपरैरविस्माच
रितरक्षणात्। अविस्माचरितइतिपाठेराजविशेषणं। ५०। मतंगेति। सराजारामःवानरेंद्रंसुग्रीवंसखायंमित्रंप्रापप्राप्तवान्विनृत्तानंतेनइत्योवि
दितःज्ञानवान्ख्यातोवा। पुनःकीदृशःसमीरणस्यवायोःपुत्रेणहनूमताकृतानुकूल्यःकृतमानुकूल्यंयस्यसःसुग्रीवसमीपंप्रतिनयनात्।
कथंभूतंतंविषयेदेशेवसंतंकृतावस्थानंकिंभूतेविषयेमतंगस्यमुनेरयसंमातनंगस्यतेजसाक्षपिताक्षपितानीताम्बरेःशम्रोर्वलिनःशक्तिर्यत्रतस्मि
न्। पक्षेसयुधिष्ठिरःनरेंद्रंराजानंसखायंवामित्रंवाप्राप। वाविकल्पेसमयोरितिमेदिनी। समीरपुत्रोभीमसेनस्तेनअविदितोज्ञातःगुप्तशरीरवेषःमतं
गोहस्तीजस्यतेजसाशौर्येणशोपनुत्सं। ५१। सोस्मैरिति। ससुग्रीवोविभावसोरन्वयोदिवाकरपुत्रःतस्यरामस्यकर्मभिर्व्यापारैःस्वयमात्मानंहतिवं

शलमसरं तस्य त्वान् । धनसंगीधनवान् । प्राप्तराज्यवान् तेषु किं भूतं भ्रमसरं स्थिरं तत्कर्मभिः स्वतुष्टमनेकं किं भूतः इतः अर्पाञ्जसेन संगतः एवं पः हरिः सुग्रीवस्त
स्य गोत्राणां वानराणां अत्र बालं वनं येभ्यस्तैः । पक्षे स विभावसोरन्वयः सूर्यवंशीयो वितानाम रञ्जितास्तेषां युधिष्ठिरादीनां कर्मभिः अक्षस्य पाशकस्य सं
गीतस्य तत्सभ्यालायाः हरेरश्वस्य गोत्रस्य समस्या वलं वनं येषु तैः । गोसमूहे भवेद्गोत्रेति विश्वः ५१ । रघुवीरवर्यो रामः संग्रामे सुग्रीमोम यानकः
वने तालान् वृक्षान् ममाथ उन्माथितवान् । वायुरिव यथा महान्वायुर्द्रुमान्ममाथ तद्वत् । आत्मनो भुजस्य तेजः सामर्थ्यं व्यंजनन् अर्थात् सुग्रीवस्या
ग्रे कीदृशं तेनः संदृष्टानां संहर्षशीलानां विदुषां शत्रूणां वलं लोमुंशीलं यस्य तत् नथा । भंदं पान्नेकथा लेचमत्स्य भेदे वलीयसी शालेः पादप
मोन्नेस्यात्मकारे सर्जे पादपेशति मेदिनीकरः । पसभीमो महत्त्वान् उन्माममाथ रघुवीरवर्यः श्रेष्ठः वने तालान्वायुरिवाधुआ द्वारेति । स एगो दुंदु
भिशन्नुं वालिनं प्रमथात् । ममाथदुंदुभिर्नामकः श्चिहन्ताहेति । छमच्छेघशइतिक्रियाविशेषणां । मच्छीमोहसमुच्छयोरिति । रागयाः अर्थात् सु
ग्रीवस्य उपरोधेनाधिकावरोधेन कृतापराधमिति वालिविशेषणं अतएव भ्रातृजनेन सुग्रीवेण साकं सह रणपोघतं युद्धवीरं सकीचकं
दावं वनमिव यथा वंशविशेष सहितं दावं वनं कश्चिन्मथातीति । वने च वनवह्नौ च वनोदावइति समतइति विश्वः । पक्षे भीमरणं विराटश्यालकं मा
तसमहसहितं अमरयान् । मच्छेघशोदुंदुमीतिक्रियाविशेषणं एकमेव यदयशः पटहइति द्रौपद्या अवरोधेन कृतापराधं रणायोघतं रावावि
सथात् । ५२ ॥ भावेति । लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः सुग्रीवं राजानं प्राप किं भूतं श्रद्धः सदुपचितो अंगदो यस्य तं अर्थात् युवराजत्वेऽभिमतो विकासितो मत्स्यके

नुः कामोपस्पतं प्रासरस्सुखलात्। कस्मिन्सति सुरेंद्रसूनोर्बालिनेवी रवपेवीरश्रेष्ठेभावांतरं भरणं प्राप्य स्वस्थानं स्वर्गं परलोकमासेदुषि गते सति
स्वरूपं स्वर्गनाके समरः पसेलक्ष्मीर्जेयलक्ष्मीः द्रौपदीवाशोभाबाराजानं युधिष्ठिरं प्रासुग्नीवं शोभनग्नीवं स्मट्टंगदं उपचितभुजालकाः विशे
षं। अंगदः कपिभेदस्पाकेयूरे भषणांगदः इति विश्वः। सुरेंद्रसूनावर्जुने भावांतरं बृहन्नलारूपवेषांतरं प्राप्यस्वस्थ्या संगतवति सति। ५५ महीति। प
रेण भीमेन जनिता कलत्रपीडा व्यथा एव मंदाशरथिं कं कं आर्त्तियोगं पीडायोगं नालंभयत् अपितु सर्वमेवार्त्तियोगं अलंभयत् आलभंगे समर्थे
त्वविवक्षयाद्विकर्मकत्वं। किंभूतं महीभृतः पर्वतस्य मात्स्य वन्नामकस्य कूटे सानौ वसंतं। बृहन्नलेन नटेन। विशेषेण छ। पक्षे। मात्स्यवतो मा
लायुक्तस्य महीभृतो राज्ञो विराटस्य नगरे कटके वसंतं कंकब्राह्मणरूपिणं युधिष्ठिरं परेण शत्रुणा कीचकेन प्रणीता स्वकलत्रस्य द्रौप
द्याः पीडा आर्त्तियोगं पीडायोगं वा अलंभयत् स्थिरं लभयदेवा बृहन्नलारूपेणार्जुनेनाघपुन्सो कटकं वलये सानौ राजधान्यां। नितंबयोरि
ति विश्वः। ५६॥ अथेति। अथानंतरं प्रावृड्वर्षाकाल उज्जृंभते स्म आविकाशमाजगाम तां विशिनष्टि घनेति॥ अंबुसंभारेण जलसमूहेन
लंबैर्मेघसमूहैः स्थगितः पिहितो गगनस्य गर्भो यया। विद्युतः सौदामन्या उद्योतेन हृद्या मनोहरा नृपकुलं राजसमूहस्तज्जयार्थं यात्रा
प्रयाणं न दृष्टा यया केलिः क्रीडा तस्या दीर्घमंतरं यया विप्रपथिकमिथुनप्रवासस्य स्त्रीपुरुषस्य ममसुरिवेति विद्योतनापट् समरः ५७ सीकरेति।
विहायस्याकाशे वारिवाहानिकरणे मेघसमूहाः बभ्रमुः गतागतं चक्रुः। तान्विशिनष्टि शीकरेति। शीकराणां सरणेन सागेन शीतो हिमो मारुतो

टी:
५०

50

येषांते। चातकप्रकरस्य चातकसमूहस्य कौतुकमानहंतियेनतत्तथोक्तो वियोगिनोविरहितास्तेदिनोद्विभ्रमो यैस्ते। ५८॥ द्रागितिघनानांमेघानां
घटाः समूहा एवानकाः पटहास्ते ध्वनेध्वनितं कुलिशं वज्रं तदेवकनकं विकारः कोणो वीणादिवादनं स्तैस्ताडिनैरिवाशुखंडिनामयूराणां
मंडलेन च समूहेन तांडवं नृत्यं विदधे विहितं। तदनुष्टुभा मामेघानुष्टुभा मेघानुवर्त्तनेन येशालं कोमलं यथा स्यादेवमिति। ५९। याचितेनेति। हृ
चिरामनोज्ञा चिरस्थायिविद्युन्नचयारचरा तिस्मा केवलं अंबुदेन मेघेन जलदानपूर्वकं मयमं वर्षणांहलावाहरमौरिता प्रेरिता हेममुष्टिरिव
सुवर्णरेरिवा कीदृशेन मेघेन बहुभिश्चातकैर्द्विजैरिव चातकनामभिर्द्विजैः पाक्षिभिर्वाभ्यर्थयाचितेन प्रार्थितेन। अन्योऽपि द्विजैर्याचितो ज
लदानपूर्वकं सुवर्णमुष्टिः प्रक्षिप्यत इति। ६०। प्राप्तेति इंद्रधनुषः खंडं शोभते स्म अर्थात् गगने। किमिव। केलिभिन्नं संभोगादेः क्रीडाविदारि
तं रत्नकंकणमिव। तत्केस्मिन्सति। चंडधाम्नि सूर्येनापके प्राप्ते बावषोकालेन नायिकया वा विहितोपगूहे नद्धे छादनेन दत्तालिंगने नवाज
लपंक्तिरेव आदृयस्येति। वा दूनालिंगने सति क्रीडया रत्नकंकणभंगो जायत इति। ६१। केकिनामिति। केकिनां मयूराणां चंद्रकैर्विचक्षसे विक
सितं। उच्चकैरत्यर्थं नवहेमारंपिच्छसमूहमवनतः सविरता याः कलितनकेकं कलितशब्दं यथा स्यादेवं नृत्यं तां कुर्वतां किंभूतैः शृंगैः चंद्रकैः श्यामं
डलं मेघसमूहं दृष्ट्वा मत्तैः निकरैरिव ऊर्ध्वकैरितिपाठं तरे ऊर्ध्वीकृतैरित्यर्थः ६२। व्योम्नीति। व्योम्नि आकाशे जलस्य धारया पूर्यगामि परि राम
गमिते किंभूतया खेलदर्चिः रांशुर्विद्युदेव मत्तेकीनस्याहारयष्टिरिभ्यानुसाया। निपतन्नघनोपलव्याजो जलधारया बाणसदृशपोतायकम ५०

रिणा होरमध्यमालिस्तस्मात्क्षीर्ण्यं याविक्षिप्सया तेन कीर्णा याभ्यासयेति वा निभक्तकचिन्नो आजे पुंल्लिङ्गः सदृशो नेपु ६३ । लोकमिति । नीपस्य पुष्पं नी
पं नवनीपेनानुषक्तं रजः परागः आहतं दिशां मुखेन वार्षिके नव वर्षाभवेन मरुता वायुना विचिक्षिपे विक्षिप्तं । लोकमुन्मदयितुं उन्मादयितुं मी
नकेतुना कामेन विस्तारिणा विक्षिप्सा चूर्णमुष्टिरिव ६४ ॥ स्पर्शेति । वनराजय एव योषितो नार्यो रतिरेणुशुभिरे । किंभूता उच्छ्वसन्नवोन्नतनवदं
वस्य केसरा येषां सुताः अत एव पुलकोद्गमेन सहिताः कामिनानिलेन वायुना स्पर्शसौख्यं लंभिताः प्रापिताः ६५ मारुतेनेति । मारुतेन वाते
न सम समं उलमापि नस्तनमंडलमापिन्यरुधन्नारोढुं पिहितमिति पावनाः कैः जलदवागुराशतैः मेघ एव मगबंधनीन छत्रैरिसर्थः आनते
विस्तृतैर्नंनं निश्चितमुत्से सायां वा निजवाहनस्य उच्चितं योग्यं चंद्रगर्भे स्पृहयरिणां जि च तास्मृहीतुमिच्छता एवं हरिणां जिघृक्षता न्यान्य
पिपि हिता नीत्यर्थः ६६ ॥ शाद्वलेष्विति । शाद्वलेषु नवतृणेषु विचिन्त्यावनु लीनहताः सुरेंद्रगोपिका इंद्रगोपिकाव मुः शुशुभुः किंभूतेषु परिस्फु
रंतां दीप्यंतो वारिविंदवो येषु तेषु इंद्रगोपिका गंडगोपारिरिति प्रसिद्धः मौक्तिकस्य प्रशस्यमुक्तासमसहस्यप्रजिरेके एकसंवंधेनासर्थं सुदरेप
प्रगमालिभिः समं तुल्यतरुद्दि वा साद्वृं साधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवदिति मेदिनी । ६७ । उत्तरीयमिति । कनकावलिः केतकपरंपरा ना
पिके वन्या यतं दीर्घं कएकसमिव प्राहिणोत्प्रेषितवती कस्मिन्सति उत्तरीयमिव उपरिवासः सदृशं केसरोघविंजल्कसमूहं मलिले वायौ
विधुन्वति कंपयति सति कुन एवं ... जेनन्तसंगेन वायो लं चचलं वायसुमनो दलं पुष्पदलं प्रांते सौरभाद्भुतपतन्मद्भमरसंबंधेन दलाग्रे चंचल

टी: ५१

51

नातद्भुतमेसितेनेति। अन्यस्या अपि उत्तरीपवस्त्रचलने कराग्रे पोमवतीति तस्या दृश्यं। ६८ चंचुरिति। मधुव्रताः भ्रमराः रजतत्वाचेतायासत्विकायाः
कोटिभिरग्रैः सीव्यमानस्य हरिनीलस्येंद्रनीलस्याग्निभ्रमं विलासं दंधिरेन दूतवंतः प्रतिपदं प्रपेदे। किंभूताः चंचुनाग्रोधा चुंवितआस्वादि
तोमनोज्ञो मालस्याः पुष्पजातः कुड्मलकालिका येस्ते तथा। ६९॥ अप्रकाशितेति। रजन्या रात्र्याः राजिएगं चित्तस्य तोषं वितेनिरे विस्तारितव
त्यः पुष्पजातः कुड्मलकालिका येस्तेत तथा। ६९। अभिसारिकांइवेति। अप्रकाशितो निशाकरश्चंद्रयत्र मत्र एवमाननं मुखं उपक्रमो
यस्याः साः पक्षे अप्रकाशितमिषत्प्रकाशितं निशाकररमिवाननं यस्याः इति। ईषद्दर्पेनऋमिघेन नीलं वसनेन मघवकानीलवसनेना
वगुंठनं पिधानं यस्याः छद्मपक्षाभिसारिकेव। ७०॥ उच्छ्वसदिति। ककुभो दिशः वभुः शुशुभुः प्रावृषा वर्षापा प्रसाधिता अलंकृता इव
किंभूताः उच्छ्वसतां विकसतां कुटजानां गुच्छेन मालया स्तवकेन याहृशः श्वेतरूपाः भ्रंगसंगनलिंध्रपणवंधुरामनोज्ञाः कदंबादलेनसुंदराः
शिलिकंदुलीपुष्पेकरकेचकषानरमंतीविश्वः। ७१। ननइति। अनंतरं तेनादृश्या वर्षादिवशाः मनेमुः मशांताः गतोइमेयेः शम्वावाधा एणद
शाविशेषारचरितुसइस्मथेः। अपामिवपगमनेनेचसामपंकिंभूतास्ते तांविधुतांचंचलान्स्थिराः संपघवा। पक्षे नदिद्दिवचंचलासंपत्सं
पद्विपंत्तवियोगिनीपतिविश्लिष्टयायाराममाल्लीनस्याः आशयेदमः शोको पेरितुल्यमुभयत्रा वर्षाकालागतः शरद्धतेमभिप्रायः सहोप
मावादङ्गाविशेषात्त्वस्याविशेषाः समहत्वादपदइति ७२ अथेति। शरदोन्नतुविशेषस्य श्रीः संपद्दुदियाय उद्गताकुतः प्रावृड्इव

रम ५१

पयोधिस्त विशेषाः समुद्भूतादयइति। ७२। अथेति। प्रारब्धोऽस्मत्तु विशेषस्य श्रीः संपदभ्युदयाय उद्गता कुतः प्रागिव पयोधिस्तस्मादुद्गता वभ वान्य
पि लक्ष्मीः समुद्रः दुग्धे तितदुपमानं। उभयं विशिनष्टि। उद्दामालेन नक्षत्रमालेव उज्वलं स्तारहारो यस्याः सा। पक्षे। उद्दामा लग्नवदुज्वलस्तारहा
रो यस्याइति। तारकाप्युद्भवा स्त्रियामित्यमरः। तोएवान रभिन्नमुक्ताविशुद्धा शुद्धमौक्तिके। नानक्षत्रेऽस्मिमध्ये च नानारूपेण पुंनपुंसकमिति वि
श्वसार औत्तलेवचं द्वैवे नस्मिन मी पद्धास्पंतदुद्धृता सीयः शशांकः स एव वक्त्रमाननं यस्याः सा पक्षे सौ तलेवयस्मिन्नंतं न उद्धृता सि शशांकवं के
यस्याः। उद्वृढं धृतं पुष्पं विकाशितं अंबुरुहं पद्मं यया सा। पक्षे। उद्वृढं हस्ते नेत्यर्थो समहस्ते सर्थेः ७३। पद्मेति। घनानां न शरत्तु संप्रतीदानी अनेके
पुष्पानेषु गुणानन्मापुंकंकं प्रयुक्तवान्। मेषां प्रत्येकमाह। पद्मेषु सरसिजेषु हंसानां अभ्रमसनेव्यक्त विशेषेषु भृंगानां भ्रमराणां नक्रकाले पुष्पित
त्वा संबंधः मंगलोचनानां मंगनानां नामनेः सुएरंगपायः सुजलेषु सम्पद्धू प्रसादं प्रसन्नतां। ७४। कुवेरेति। राजमरालस्य राजहंसस्य समालाः पं
क्तिः गगनस्यांबरस्य मध्यं जगाहि रेगाहेतवः सः किंभूतंतां अंबुवाहाय स्मान् पन्न अभ्रूक्कुमेघस्मात् कुवेरस्य सोरस्तिताः समरसं यथा स्यादेवं सरसः
सरोवरात् मानसात् सरोजानां रेणुकरेणरजः समहुंगेन गौराः पक्षाः यासां ताः। ७५। निरस्येति। शारदृतु विशेषः अर्कस्य विवं मंडलं प्राहृत् इवससंर
वर्षासमरः तस्मादुन्नाहो उध्नवती। धाराधर एव शैलो स्तं निरस्य। सिंहासनलीलं यथा स्यादेवं आलंवितं रश्मिरेव सच्चंयेन तं अध्यक्षं खुतं अर्थो
जलेभूषामाप्तिरिव अलंकारमतिामिवा यथा कश्चित शैवालसमहम स्तायो अलंकारमुद्धरति। ७६। प्रबोधेति। व्योमनि आकाशे पुष्पवंतो स

टी: येनं द्वौ ष्पराजतं शुशुभेतां। एकयोत्मा पुष्पवंतौ दिवाकरनिशाकरौ किल उ॰ प्रेक्षायां। प्रबोधं भजते प्रबोधभाक् तस्य प्रबुद्धस्य परमस्य पुंसो नारायणस्य
५२ सक्तनिद्रे द्वे विलोचने चक्षुषी इति। सूर्यचंद्रविलोचनत्वात्तस्य अपेतोऽपगतः पाथोदरो मेघः स एव पक्ष्म तस्य रोधोऽनरोधो यत्रेति। क्रिया। विभू
52 षणं पाथोजलमुदरे यस्य सः। ७७। मौनमिति॥ शरद्‌ तु विशेषः वियोगिनीभिः एतानि वस्तूनि एषु स्थानेषु न्यासीकृतानी वकुलकानीसा
ह। मयूरस्य स्त्रीमपरीतासुमीनं अभाषणं नदीषु काश्च्यंद्रसा हंसं। वलाहके मेघविशेषे पांडुरत्वं केमलाभिः अभीष्टस्य वल्लभस्य गमनेनेति
वृताभिः त्वष्याभिः। शरदि मौनं सक्तं धा यमेव गृहीत्वमे श्रवाभाविकं मौनादिते षां तदुत्प्रेक्षितमिति। ७८। आसाद्येति। सुकानां कीरणलं बु
लैः समहैहैंघंयपाप्यादेवं मुद्गूनिशादिति। मकरध्वजस्य कामस्य प्रबोधहेतोर्जागरणार्थं उच्चैर्मंगलानि पठद्भिरिव। वर्षाकालस्य यास्ज
नीतस्यां विरामवसानं आसाद्य प्राप्य सजातीयगणो कुलमिति विश्वः। ७९। विकीर्णेति। विकाततानां नार्ये स्त्रियो मयूराणां वर्हाणि पिछा
नि उत्तंस पंतिस्म। कर्णालंकारं कुर्वंतिस्म। किंभूतानि। तरुस्थलीषु वनस्थलीषु विकीर्णानि क्षिप्तानि विशीर्णानि यः संक्रंदनः शक्रस्तस्य चा
पो धनुस्तद्वच्छुछवीनि तत्सदृशानि। संक्रंदनो दुश्च्यवनस्तु एषारम मेघवाहनद्रुसमरः। छविः शोभा रुचिः पोषिदिति मेदिनी। सलीलमि
ति। क्रियाविशेषणं। ८०। पयोदेति। समुद्रगानां नदीनां तरस्यसीम्निलग्नाः संवद्धाः उत्साराणोवृषभास्तेषां शृंगाग्रे रेखाविरेजुः शुशुभुः। एम
यथा गगनांतनतटे नवान्तनतान सबांकाः शोभंते तद्वत् किंभूतानां नदीनां पयोदकाले नप्रावृषा कालुष्यं मालिन्यमुद्घाषसमुन्निनानां परि ५२

सक्तानां। अत्यव हि नववर्षाकालजनितबान्नरनत्वमिति। अम्भासाम पिनायिकानां नावेनोपभुज्यमानानां नवानस्वांकः शोभंते ॥२१॥ समु
द्रेति। पयोधेः पयः कलुषतां तनुतां उद्दरुः कुंभभवेनागस्त्येन सघः पीतजला इव मुत्प्रेक्षा किंभतेन उद्गच्छता। उर्ध्वंगतेन। समुद्रस्य पाने उ
क्षितं यद्दूल्कजाअं अन्त्रियत्वं नन्निव्द स्पर्थे अत्र छम्। निर्मला ॥२२॥ व्यपेतेति। शिखिनो मयूराः न रेजुः न शुशुभुः अत्र हेतुः। व्यपेतमपगतं
रसंनर्त्तनं येषां ते। परिमर्दो मनोहरो नादो येषां ते निरस्तं गतं वर्हं येषां। शरदि तेषां वर्हिलां मयूराणां वर्हाणि निभवंतीति प्रसिद्धं। अत्रोत्ने
क्षामाह। तासस्यन्त संस्पगुरो उपदिष्टं परियोदे मेघे लयं विलीनत्वं गतस्य तितत्क्कालस्य दीक्षां गुरुविनाशकां धृतां दीक्षांमिव धारयतः ॥२३॥
विनिद्रेति। हंसानां रुचैः हेतुभिर्दिशां मुखानि भांति स्म शोभंते स्म। यथा हसेरंगनानां मुखानीव शोभंते। मुखं निः सरत्नेवः केमारं भो पापय
पोरक्रीतिमर्दिनी। उभयं विशिन। षि विनिद्रं विकसितं यत्नीलोत्पलं तद्वल्लोचनेषु तानि प्रफुल्लं यद्दं धकुतमुष्यं तद्देवतदद्दावतु लेयछ
लामं विहंतमध्राजितघुक्रा। नीलसामचललनामंवरां छनं। ध्वजराजिषु तिशाश्वतः ॥२४॥ निशेति निशा रजन्यो विरेजुः शुशुभुः शारदीति शेषः।
किंभता निशीथिनो रजन्याः कांतस्य चंद्रस्य कांतिसंततसाओ सापरं यरयासस्य कृततावा साकामदेवस्य कंदर्पस्य एतत्क्काव्य कर्तुर्यस्य
यशोभिरिव शोभंतेति ॥२५॥ इति राघवपाण्डवीयप्रकाशे पंचमः सर्गः ॥ समग्रेतितदा रामः गमशरत्काले रामो रामस्य जीवघनं जीवमेवध
नं रूरोध रुद्ध्वान। किंभूतं विविनिः पतन्ति निसीता वियोगजानि तदुःखेन वाहूभिर्वितुमिच्छुः प्रियाप्राप्त्यनुकूलप्रयाणयोग्यकाले सति प्राणधा

टी: रणाद्योगपसमाश्वासो रामो वभूवे समर्थः। कीदृशेन समग्रासंरणे वैकर्तनेन स्यादिमस्य शाङ्गिः सामर्थ्यं यस्य तुः सहतेजः शालिना दिति। विकर्तनेनार्के
५३ समरः। अग्ने प्रथमतः प्रोघत्यकर्षेणोद्गच्छशोभनं शर्मसुखं यस्मात्स्तनपा। शर्मेशातसुखानिवेसमरः। सधान्नेराघोहंसविशेषसहितः। पक्षे।
अथानंतरं धान्नेराघोद्दुर्योधनः राज्ञोविराटस्य जीवरूपं धनं गोधनं हरो ध। अग्नेप्रथमतः प्रोघसुशर्मोपस्माइत्रिगादिगवास्तितगोग्रहणाय
प्रथमं तेन सुशर्मोनियुक्त इति भारते। विकर्तनस्यापमवैकर्तनः कर्णस्तस्य समग्राशक्तिर्येनत्रिस्त्रैः प्रभावोत्साहमंत्रजेति। अस्तितास्यपा
दृहसेधान्नेराघुश्चकोरवइतिश्वः जीवेस्त्रीजीवितेहं साजंतोजीवोगुरावितिचः अत्रसामान्यवाचकोजीवशब्दगोरूपजीवविशेषपरः प्रक
रणात्क्रियते।१॥ दूषेति। तदात्यस्त्रप्रस्तहरिसैयवानरसैन्यनुचचालरच उच चलितं तदात्तत्कालमेव किंभूत अघतोगजस्य वानरविरोषस्य
प्रचारस्तेनोग्वलं उभटं राज्ञा सुग्रावेणानुन्नं प्रेरितं सातान्वेषणायेति शेषः दूषिपाश्च कर्णो रावणो नागसोगसोपराधस्यासहयोनिवर्द्धितं तदी
यापराधेसति। प्रताकारपरेण अथो रामस्य शत्रुशानितदुःखस्य प्रसधारकेण। पक्षेः तदाराग्पाविराटेन नुन्नं प्रेरितं सैन्यं उच चाल कीदृशसे
न्यं प्रसर्पेतोगघतो हरयोश्वायस्त तथा उघनपोगजो हस्तितस्यचारेणोज्वलदूपादुर्योधनेन गोहपोनिवर्द्धसतिप्रतिकारपरेण पांडवरूत
पश्पवैरण्येसर्थः।२। गतेघेति हरेस्तनुजो हनुमान नयपुरए एमदर्पितायासीतायाः अन्वेषणावपरे बुभव सैन्येषु गजगवयप्रधानेषु गतेषु श राम
सुशोभनयत्नुः शर्मेकस्याणांतद्वु तोश्वेनात्मनालंयंत्राननचिन्ह अन्वेषणामेनसत्तदृपचिन्हमानवानइतिरामाभिज्ञानचिन्हवान्वेतिसुनयो। तथा ५३

शोभनेन पप्रधानास्त्रीयस्य सः प्रतियेन कालं तीक्ष्णं नक्षेपाकालयथास्यादेवं पसेह रोरिंद्रस्यनन्दनोर्जुनः न्वपस्य विराटस्य यप्रियशत्रुग्रहीतगोधन
नस्यान्वेषं । यांमनुसंधाननसमानयन रूपन सरोभ रह्याद्दशवर्षा । लिवनवासः त्रयोदशीसमवा सइतियन् प्रतिसन्न्वंत संपूर्णो मिस्व गनइ
तिसमंपितोहेत्तोदृष्णिपस्य सुशर्मेणावरुद्धगवाप्रतिकारा । निमित्तं स्पैन्येषु विराटसहितेषु गतेषु स्वस्पलघविन्हं वा नरध्वजादियेन सुनयस्य
उत्तरस्य विराटपुत्रस्य षष्ठीर्येण्णोस्तु यथेमि ॥३॥ समरं द्वेति समारूत्तिः प्रतस्येप्रस्थितः नरेंद्रसुनो रामस्यसन्कानतरासमधृत्यानि राहूस्य विजयप्रतीति
कुर्वन् अवश्यतेनतस्य विजयोभविष्यतीति निश्चयं कुर्वन्नित्यर्थः किंभूतः समरदुर्मनोजीवतयस्य सः गृहीतहेतो रस्त्रीयस्य शस्त्रीवृत्तं विशेषं स
मासाद्य हृष्टा शान्तुः अन्यैरिव एमी नतरवन्ति स्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः हेतिस्यादेयुद्धे ज्वाल इत्यविश्वः । पसेतोर्जुन पत्रस्थेरेंद्रस्नोविराटपुत्रस्यो
त्तरस्य शङ्कांभयं अवधूय विजयप्रतीतिं कुर्वन अर्जुनोहमिति प्रतीतिं कुर्वन समीनरूसमासाद्य नत एवगृहीतहेतिः एवं गृहीतास्त्ररस
गृहः हृष्टशानुरिव अग्निवत् समद्धतेजाः ॥४॥ गच्छतीति धिरोह समानअअ यपुरस्तान्शालिलराशिश्र मुद्रं दृशे अपश्यतु अरिसैन्य मिवक्षिमतं
व रिणानक्रेपाकरालंभयकरं जलजन्तुरूपेणापसे करिणा जेनकरालक रालदन्तुरे भीषणा भीषणो वा भी धियवादिति विश्वः ५ घोपेणाशब्देनोद्ध
नपसे घोषेणवीरशब्देनसकीदृशः नगराणमुपवनानानांचांम एणानि अवकाशानि विलंघ्यगच्छन् स्वेष्टदेशमिति संयातिकेन पवनरथेके
नप्रासितानजरायुष्मानानासंचितानाका घितानाकार्योसिद्धियस्य सितान्वेषनकार्येरूपत्रानवानि सर्थः । रावणाद्भ्रानालकायागतिपत्ति पुनोसीतेसप

देशो वा यतः स तत्र स्थाणुर्जातः ॥ समरः ॥ पपसे ः वीरो धैर्यवानर्जुनः अरिसैन्यदुर्योधनबलं ददर्श सलिलराशिमिव अनवगाहनीयत्वात् तस्याप्यसंमपृक्
यातियत्तनशगलयत्रवाहनं यस्य एवं भूतासेति यावदवधारयाइति समासा पपसे असौ भीष्मः श्वेताश्वेनं एव विशेषं ववंधः यशःपुंजय बाणाग्नि बलुमे
वमे वंयद्दुश्वेतनामानं भरतश्रेष्ठं एव यशःपुंजं यमयव वंधः वैरिवहस्य मनोमानसं रथ्यं रयदवमकृता श्वेतोद्दिविशेष रसे स्वच्छ पीश्वत इति वा स्त
वेनोद्दिपाद्विभेदयोरिति विश्वः ॥ २८ ॥ तरेति मेघनादस्तोशमलस्य पोकमेणिस्वकर्मणि सुचक्रो चक्रं सयनंतं सहितो नागस्य धेर्ये वीणा तिरश्च त्रे
अवसन्नेव चकार नागपाशैर्लोवद्धा विसर्थः साक्षात्वरनाश पएणविव पसे स भीष्मः नरता एयुणो त्रकृत्सार्जुनो निरस्त्रकं अवशतो चकार ॥ ३मल
स्मयो विवा ॥ २९ ॥ नु निवायोपि धरणो शोरमः ३ना कंगतं धैर्यमुत्सृजति साम याजेन म्यमिसा दिपका रकं मनोगतं स्पैर्यं न सजेना सर्थः । कि
दृश एवं नागे वद्धो मंदरः शैलस्य वसापि मेघनादेनाकालेनागवद्धः ॥ नस्य मेघनादस्य वीर्यं सामर्थ्यं अपरानिवार्यं दुर्निवार्यणीय विलोक्य सरोषः स
क्रोध पपसे धरणोशो नुनः हलस्त्रवानस्य भीष्मस्य शोषं तु सं नागेन नागवा पोत ॥ ३० ॥ जिघांसयेति ॥ मनुष्यशरीरपुरुषेरामः मनुष्यवसादति
शे पान महीत लंजगाम गतवान् ॥ तस्य मेघनादस्य जिघांसया हननेच्छया शरेणाथो न मेघनादस्या दितानि पीदितानि वा लानि सैन्यानि भा
नि निरीक्ष्य द्वामा पास्य पपसे मनुमर्तिः पुराणः पुरुषस्य तृक्षः अर्जुनो यातस्य भीष्मस्य जिघांसया तिशेषं तु स्पंशयेपाश्री दूरदूरथाद्वतीयथ राम
तो दृहस्तो भीष्माय धावितः इति भारतं ॥ ३१ ॥ स पश्चिमस्य पश्चिमकाले भुवननाथेरामेयो रथस्थे नरस्य चिंता कार्य स्पा विजयस्य सिद्धिं प्रत्रासं संपा तियस्य २४

तत्र वाह नरं रथस्तेन सूचितेति वा॥४॥ पुरेति। सगरा इति हनूमान् सिंधुराजं पयोधिमुल्लंघयन् लंघितवान् स किंभूतः मनसा तुल्या अव्याहतिगमनेनयस्य सः प्रवृत्ति
स्तु प्रवाहे स्यन्दने च प्रवृत्ते नरः इति विश्वः। तमभ्रांतापंचलविशंवादितावाग इतियस्य सः तं किंभूतं परः श्रेष्ठो ऽतिशयवा वायोपो जलस्य महोयस्य सत था। वे
दे परंपरायां च वो घो वेगे जलस्य चेति विश्वः। गुरुः च महान् अभीषां भयानकं दुर्गमं वा संचलं द्वंद्वो वि भाषये कवद्भावः। गुरुस्त्रिलिंग्यां महतीति विश्वः गुरु
त्वात् विषमं ततो दुर्गममिति वा सर्वं किंवि शिष्टः। पुरा पूर्वं प्रथमतो वा समाक्रांतो महेंद्रः भस्म तमहेंद्रनाम पर्वतो यन स तथा पर्वतमारुह्य हनूमता समु
द्रलंघनाय पोस्फालितः कृतयेति रामायणे॥ पक्षे सोऽर्जुन परोऽर्थं शत्रुसमुहं व्युल्लंघयति पूर्वं प्रथमतः समाक्रांतो महेंद्रः महेश्वरो भस्मस्य दुर्योधनोय
नतः सिंधुराजेन जयद्रथेन। ऽसहितं गुरुणा द्रोणेन भीष्मेणा च दुर्गं दुर्गमं अपो छत्रणा समानमिति रत।५।शैले पीति। सहनूमान् परमंडल
स्य परंइं शस्य उपकं ठं समायं प्राप्य संस्थान विशेष स्यासितात्स्थित देशस्या लका याः शोभा ददर्श दृष्टवान् सोऽमंडलं हनूदशराजके चदं शेचवि
वेचक दंक्के चिति विश्वः। किंभूतः शैले षु मैनाकादिषु न स्खलिता प्रवृत्ति र्गमनं यस्य सः एवं गच्छनशून्नन दीनामाश्वरः स मुद्रतस्योत्प्रवन प्रलमः
समस्तपक्षे सोऽर्जुनः परमंडलस्य समीपं प्राप्य संस्थान विशेषस्य तेषामवस्थितिविशेषस्येति पर्यहरचेनायाः शोभा ददर्श अधिनं प्र प्रशास्तं समर्थं
युद्धस्य वनगमनं तत्र प्रगल्भः तुल्यमितरत्॥७॥ परचक्रमिति समारुतिहनूमानमाहेर्यसीताः तस्याः दर्शनेन कृतार्थं कृतप्रयोजनं योऽजनो भम्
तत्रः सिता चेष लरूपस्य व तत्वात् महार्यजाता माहेयी माहेशस्य स्त्री भार्गवक ठितृमी जीति इति पुः शब्दानामभिधेयापीति वृत्तो च पयो जतस्यार्थे

टी:

५५ पुसिविषयेद्रध्यकारणावस्तुष्वितिविश्वः। परस्येराष्ठंचक्रपरिक्रामन्भ्रमन् अशोकस्यगहनंवनंगतः। अशोकवनिकायांरावणेनसीताधृतेति। पसे
सोऽर्जुनः। माहेपिदृशानेनगोकुलदर्शनेनयस्यराज्ञोदुर्योधनस्यक्रुंशेऽसंपरिक्रांसनमहेश्यनृशंकस्यगहनंनगतइतिञ्जिषंतुसंगहनंगह्वरंरुः खेवि
पिनेकलिलेचिखुराषुदंतांतरेचंक्रंचक्रेसैन्येरथागयोरितिप्रकाशः। माहेपागाविज्ञितायामितिविश्वः। दृष्ट्वेति। लंघितीगाविभ्रमोप्रचारःप्रचर
णंयनुसहन्मानतांसीतादृष्ट्वाशोचयनुशोचतिस्म। ताकीदृशीभासुरंदासंराजगोत्रंराजकुलंयस्याःसाताहीनाऽरवीतांअनाथामनी
श्वरांअपोमृतेविश्लेषातूभविलुरानादिनारिणाभिषिक्तेलिपिभिःकीर्णांव्याप्तांकुतःपरावशाक्रोहपरोधेनावरोधेनपषसनंदुःखनस्यातिभा
राद्दतिस्याहित्तिगोशाद्दःपश्चभमपरंइवाग्निगर्थसप्रपुसतइतिशाश्वतः। नामगोत्रंकुलंगोत्रंगोत्रस्तुधरणीधरइतिमएः। पसेतांपरकरैका
यापएधस्यासनातिभारात्। दृष्ट्वाशोचयतिलंघितंगवांप्रचरणंयेनस्तथाशेषंतुल्यं।८। तस्याश्चेतिसमारुतेरस्मानिखहेवाननस्यतत्
जव्यजयामासप्रकाशितवान्तस्याःसिताया। हृतेरति अर्कात्मजस्यसुग्रीवस्यश्रसनेआज्ञायांसस्थितंसंदर्शितंप्रकाशितंअर्थात्सीताया
एतोरामस्यचिह्नमभिज्ञानमुद्रिकारूपंयेनसतथागोपालस्यभूमिपालस्यसमागमेतस्याःसीतायांप्रत्याशातांसपांचक्रेतापसेसोऽर्जुनःह
रेरिरिंद्रस्यात्मजएवअर्कात्मजस्यकर्णस्यश्वशानेस्यशास्यर्थः। स्थितंसप्रतिज्ञस्थितदूर्ध्वंसप्रतिज्ञेंगमाःभावेस्तुनिश्चलइतिविश्वःशासनए एम
जदतोर्थोलोकाज्ञाशासनशासिष्वितिच। तस्यगोरक्षकस्यगोरक्षकस्यसमागमाशासंपाघराजचिह्नंछत्रमुकुटादि।१०। प्रयतेति। सहन्मान् ५५

द्विषतां शत्रूणां वनं प्रमदवनं प्रभंजन् पुरोग्रे अर्थात् सीतायाः सुरतकेतु ध्वजो यत्र तत्तत् क्रियाविशेषणं नानाविधालम्बवाणश्चातनलसत्तालवाणां सनवृक्षविशेषा
न्तेषां सकर्पं पायत्र तत्तद्वनं विशेषणं सा किं भूतमुत्तरकार्यस्य सीतायाः रामस्य संनिधिगमनरूपस्य सिद्धिर्यत्र निर्वोढार्थं वक्ष्यक्षाकिसंपद्रवसामर्थ्यो
तिरेकसमृद्धं प्रकाशयन् प्रकाशयितुं यत्नवान् स यत्नरावणवाटिकायाः प्रभंजनं कुर्वन्नित्यर्थः मैथैव रामोत्राने तव्यः स एव समुद्रे सेतुं बध्वा रावणव्या
पाद्य सीतां नेष्यतीति भावः। पक्षे सौत्रेर्नुत्तरस्य विरहपुत्रस्य कार्यै गोसिन्न समानयनरूपं द्विषां योधनादीनां ध्वजवनं ध्वजसमूहं वनसदृशं व
भंजपुरोग्रे सुरदीप्यमानं सातालं ध्वजरूपा तालवृक्षसहितं बाणासहितधनुषआकर्षणं यत्र यथा स्यादेवं तेऽप्यातुल्यमन्वयतु।११। संप्रातेतिसहनू
मानी शंक्त्रोः रावणस्य वनं प्रमदघटिका शोकाख्यं दृशोचनिपंचकारः किं भूतः प्राक् प्रथमतः लंकादाहापेक्षयाऽशोकभिराम अशोकेवृक्षविशे
षेरभिरामासुंदरं यदृक्षसमूलेसिता आसीता आसीत्तात् स्यास्तुणावानेनाभिरामलि तिकिंभूतं संप्राता उद्दिष्टाद्विपाकाकाः यत्र ततो द्विपः काका
पियताविति विश्वः। उद्भ्रान्त इति उत्क्षेत्र शकुनिलापक्षि पाकण्ठकलः कोलाहलो यत्र तत्। शकुनी पुंसि विहगे सौवले कच्छयां तर इति भेदिनि वह
लोध्वकूलउलूकस्य यच्छस्य चानुःसमुदीयत्र तत्। उलूकः पुंसि काकारावपि भाराति योद्धुरिति विश्वसारः।। विशिप्रोगुल्मं विसरतीच। आहृति ध्वितंतु
नद्वततः। क्षिसो अश्वकर्णो वृक्षविशेषो यत्र प्रमाथितो विपुलप्रचुरः श्रीफलो बिल्वो यत्रः धूतं कंपितं धात्रीच वक्ष्मामलकी समं होयत्र धूतं चालितं धात्री
चक्रं भूचक्रयेनः अशोकेन पुष्पितवरा हितेनाभिराम अशोकं निषु नेशं कं पुंसिकंकेलिपादयोरितिमेदिनी।१२। वरेतिवजानांश्रेष्ठानां अधिपाइण्वरास्तं

टीः
५६
56
नो हन्त्समंतं युधउ तेन सह योकुमागताः इति। केमतः परमबाहुनुभज्जनितातः वाटिकाभंगरूपान् परिसर्वतोभावेन कुपितेन ममता एवंगोन दे। शिताः प्रे
रिताः प्रचुरगणांशोभ्यां नियेषातेः कीदृशं तं उपरितो रणोपरिणो स्थितं शरवलिभिः शरपरंपराभिः विरचितं हरद्दुर्दिनं यैस्तैः पक्षेन मर्जुनं उ इति संबोध
नेपरितः सवत्नरणोस्थितं। उ संबोधने एपोमोरिति मेदिनी मम मताद् दुर्योधनेन तुल्य मन्यत॥१३॥ उदायुधैरिति असौ हन्त्मान् ममचत् भुज्ज मे किं मत
उद्गताः यायुधानि येस्तैः विरोधिभिः शत्रुभिः पताकाउत्तैः मद्रूम विसंग्रामम् सौ कोपकीलितः महुली कसाव रुद्धो बाधितः इत्यर्थः। करव विध्यम ध
र इव विध्याम धर इव यथा विध्यनामा महीधरः पर्वतः कलाकिमिव लाकामुकैः वलाहकामेघैर्वतो बाधितः इत्यर्थः। केइसविध्यमधर पुरोमतेवला
हकाव कपलीकस्यादुला का विशाविशा कृटिकावना कांका गुकिमाइ वेलाक स्तुवको मन भ्राभ्वतः। न दिछाया विघुछ्यात स्या घुतिभिजे टिजैः क
चितदायुधैरिति पाठस्तत्रतेषामायुधैरस्तैरित्यर्थः पक्षे असावर्जुनः विरोधियोदुर्योधनादिभिस्तुल्यमन्यत॥१४॥ परोक्षितानीति सहन्त्मान् आ
र्जुनवैरिमंडलं शत्रुमण्डलं लसोऽयम् विलोडयति रगापरेण शत्रुना ससेन कौरवेणावाउक्षिता न सकान परस्य ममेमेदिनो पिपन्नेणो बाणान् व
णवरणतुल्यान् तिः सारानन्मबाना रणामुविसंग्रामे मदोत्कटो गज इव यथा उछिन्नमदो गजः पल्वालमल्पसरो विलोडयति न दूहलि युभयत्र समा
नं॥१५॥ निरंतरेति आहवे शमितो हन्त्समंतं असौ एवका पुत्रसमैसमः सैन्यपुरसहितः प्रापत् प्रासवान् परितः सर्वत्र निरंतरा स्थिसेन सर्वव्याप्तेन वाणा स एम
सम हेन तिरोहितं दिशामंतरं येन सः पक्षयः भगेनयुता यितः सैन्यसमहूपराहृतः सन्नत मर्जुनः माहवे प्रापत अपक्ष कुशलो ज्ञान वाधिनिसर्थः। ५६

अक्षीनामसतः सकटोप्यवहारोपुपाशकइतिमेदिनी। शेषं तुल्यं।१६। विकलितेतिसमा नितान्तसैन्यरिपुसैन्यं तदसाधुनोतिसमा। कंपितवान् विकलितो। विपर्य
स्तोरथवंशो यत्रः भग्नाक्षभावात् भग्नाक्षत्वात्। अक्षीरावणपुत्रं तस्य भंगादिसमर्थः। भग्नाक्षस्य रावणपुत्रस्य भावः प्रभाव इति प्रागमा। चितो वलना
पोयपणोयत्र तत्क्षोभी शोभयंकरः प्रभावो यत्र तत्। स्पपिताहारि हृताहृपापत्र एव निर्दयः कृपाणो नाम खड्गो यत्र तत् आकर्षकृपो पर्यलक्षमा
हृदयं स्फुरितं विपुलं चापं यत्र तत्। पेक्षोसोर्जुनस्तसैन्यं धुनोतिसमभग्नाक्षभावात् भग्नकीलकत्वान् विकलितरथवंशं।१। क्षोभी सस्य गांगेयस्य प्रभाषी
यत्र स। पितहृपस्पहृपाणो यत्र कर्पोनरारा हृषआहृष्टः स्फुरितो विपुलश्चापो यत्र शेषं समानं।१७। निरूढेतिसमा रूति हेनस्मानु एनो रावणस्य
पुत्रेणान्यपुरोधिरूढः किं भूतेन जितमिद्रस्य तेजो वलं येन तेन इंद्रजितेत्यर्थः निरंतरं वहद्वैरं येन सेवं यथास्यात्। लीलीमुखानवापान् सृजतामुप
तोप्रवर्तितमनस्यातरं वहतरमस्य तेजो यन स तथा स किं भूतदुर्योधनंस्य उयोधनः उधरापिरणाय हृतोधर्मोपिन्यासेसदुर्योधनो एज पुत्रेण
र्जुनेनाजयसमानं।१८। विपक्षेतिसमारूतिः द्विषां शत्रूणां राजानं रावणा समीस्य दृष्ट्वा वचनैस्तमकोपयेतन्नुकुद्धं चकार विपक्षवीरैः रासससेसमि
तिसमां प्रवेशितः समितिसमवेतार्थे संभायामपि संगर इति विश्वः। किं भूते सते धरायाः पथ्वी व्या आत्मजासीता तस्या निग्रह पानिग्रहस्तस्य या
प्रतिक्रिया प्रतिकार एवं भूतो निवेदितो यो भिधो यो यस्यतेपक्षे सोर्जुनः राजानं दुर्योधनं धराम जा द्रौपदी सामि ति संस्रामं सुधिषां शेषं समानं।१९।
ननइति। अनंतरं दहन्समानपरेषां संकूलं। चिनवृत्तिमिव लंकाद दा अजदहन्नासहोपमावा। केनलांगुलछललग्नेन कृतानाशनेन पुच्छशात्रु वह्निना सा किं

टी:
५७
57

भक्तविजयस्य शत्रुपराजयस्यांकुमतेन चिह्नेन खरेण शब्देन घोरेण भयकरे पादनूहतत्रादसिंहनादं कुर्वन्निति वा॥ भारते विजयस्यार्जुनस्य कपेर्भक्तो ध्व
जयपिंगतो हनूमान् खरेण अनदन्परेषां दुर्योधनादीनां चित्तवृत्तिदाहलांगललग्नेहुताशनेन लंकामिव शोषयंतुल्यं।१२०। एवमिति हरेर्वानस्याकुमारो
मारुतिः विरोधिनां द्विषां अच्छं निर्मलं यशोव्यमुसान् विशेषतो मुषितवान् तिरोहितवान् किंकृत्वा अच्छ अर्थो द्विषां मद्र्दृयाद निधाय उमीपमि
षविमलत्वासाम्यासहोपमावाकिं भक्तः एवं एवोक्तप्रकारेण प्रकाशितावियोसंपघेनसंनथाह हरिदश्वीयस्य तेनादिसेनस्तस्य हरिद्वः द्वित्वी
या पुंसि हरिवर्णविशेषयोरिति विश्वः॥ एतस्य हरेरिंद्रस्य कुमारोर्जुनः परेषां दुर्योधनादीनां इत्सीपत्तिरोवेष्टनं मुषितवान् अच्छं यशइव पादास्यं
अहोपमावाकिं भक्त एवं एवोक्तप्रकारेण प्रकाशितावियप्रससेन तस्याह हरिदश्वीयस्यात्नोनादिसेनसदृशः। रसस्पृष्टिनुयाशाइस मरः उही
पंतुरीरो वेपेक्षिरिटीलक्षणांतरइति मेदिनी।१२१। प्रभाविति॥ स हनूमान् पुनरात्मवर्गेरंगदप्रभृतिभिः समीयायासंगतो वभूवन्यपत्रियपासीत
यापथ्यमहितं उपायनभृतं अभिमतानंरलं सखहारेति हनुमद्विशेषणं प्रबलस्यदृष्टतोंबुराशेः समुद्रस्य विलंघनात् प्रभायालांगलस्य वह्निश्री
घायाः विनोदिनि वा पवकः लघविजयोत्तराविजयप्रख्यानाश्रीयस्य सः समुद्रस्यानिवर्णास्यालांगलस्याग्नेः सुखेन निर्वाणकरणादिति पक्षे सोर्जु
नः। आत्मवर्गे युधिष्ठिरादिभिः सपसस्य विराम्य यदुपायनभृतं रत्नं सो कुलं तस्य हरिज्ञातोज्ञातो यदुकुलवंतेन ह्रिरलंप्रचसते दीप्रस्य वलसमुद्रस्य लं एम
घनात् लघुजया उत्तरस्य विराटपुत्रस्य श्रीयस्मादिति शेषं तुल्यं।१२२। ततेति हनूमत्प्रभृतयः समेसमिलितादक्ष मापजेरामस्य पुरतोमेवतश्र ५७

रिरे अवस्थिताः कृतार्थभावाः कृतप्रयोजनत्वात् सीतान्वेषणाकार्यकारित्वात् मनोहरा उचिताः श्रीर्येषां ते कृतमन्त्रनिश्चयो ऽग्निमरुत्सनिश्चयो ये ते समरुद्धोः
गदिवालिपुत्रो हेममकुटलोनानाविशेषेपपातेतथा। पक्षे युधिष्ठिरादयस्मापतेर्विराटस्य समरदुर्मंगलं अलंकरणं वाहो केयूर हेममकुंडलं च कर्णाले
कारेयपां तत्समानमन्यत्॥२३॥ उपकरोति। एषा रामो पासप्रहारो ऽपिच समेक्षातः तदा तेन विहितस्तद्विहितः नरेंद्रेणा विहितो दत्तः केलिकलहे श्री
शकंदलिसंवृत्तः उपन्न उपकारूपं गुणं नानाति ति रूपकारगुणान्नः तेन सीतान्वेषणादिको पकारस्मरणादि तिदि। पक्षे राज्ञा युधिष्ठिरेणासं
प्रहारश्च समेतेन विराटेन विहितः कृतकेलीपासक्रिडातत्स्यायाः कलहः संवृत्तो जातस्तत्र विराटेन पाशेन युधिष्ठिराललाटे ताडितः हइति प्रसिद्धं संगु
मवासाधिपकारगुणात्तेन शेषं समाने।२४ दृष्टैवेति नरेंद्रो रामस्ततानुसुग्रीवादिन संभावयामास मानयति स मर्क किं विदिष्टः अतो हनुमन्मुखात् दुःद
नः प्रियायाः संदेशस्तेन नितांतं दृष्ट्वा सप्रिय इतिवृत्तान्तः स्पाद्यथा हूयद्दसमरः नानकि दृशानचु इश मत्निगुणोभिनः सातामिहा न मत्तिमि शोभा
युक्तानि सर्वैः कथं भतः तेषां ग्रीवादिनाशात्मा संपादितं भक्तिकार्यो सीतान्वेषणा लंकादहादिरूपं कार्ययेन यस्य वा सतथापक्षेनरेंद्रो विराटस्तान
युधिष्ठिरादीन्। अतप्रियस्य प्रेमजनकस्य कौतुलस्य उदंर्यो सीतान्वेषणा लंकादहादिरूपं कार्ययेन यस्य वा सतथापक्षे नरेंद्रो विराटस्तान युधिष्ठिरादी
न्। अतप्रियस्य प्रेमजनकस्य कौतुलस्य उदंतः प्रदत्तिः शत्रुविजयपर्वकृतसमानये नरूपस्तेन हृष्ट इतितत्र छन्नातेषां युधिष्ठिरादिनाशस्येति शेषानुरूपा।२५
प्रभंजनस्येति। प्रभंजनस्य वायोआत्मजः पुत्रो हनुमान् वभो ऽप्युशुभे। किं भूतस्य द्विषता शत्रूस्य जिल्लोजयन। फलस्य सकिंभूतः सुहृदां मित्राणां नत्व

टी: ५८ नीलादिनाम भेरतन्नारा मेयासहसमसमान्यनीतरोदत प्रतिवंधोवचनः। पक्षे जिष्णोरर्जुनस्य पुत्रोभिमन्युः किंभूत रसाविशरेटेन विवाहविधिना दत्तास्व
सुता उत्तरायस्मै सः तेनसा परिणीते सर्थः हिपतां प्रभजनस्य भजकर्तुः नाशस्य उत्तरादिविशेषे च स्नुषांयामर्जुनस्याचेति विश्वः २८ स इति रइति
58 असौ मारुति रजेश्रीया लक्ष्म्या कामदेवकंदर्पइव युतकाव्यकतैववा किंभूत भद्रस्य भावोभद्रता तया विष्टः संतोषितो हर ईश्वर सुग्रीवो येन सः स
इत्त राज्ञे धा उदारा वा गुणा यस्य यशः। पक्षे एसुभ रयाय अपसंसौ भद्रस्तस्य भावाः सौभद्रता तया आविष्ट आश्रित अभिमन्युरेजे स न उत्तरा
या उदारो गुणो यस्य यशः तद् इत्तर श्वासुवाहार गुणाश्चैतिकर्मधारयो वा संतोषितो हरिः कृष्णो ईश्वरसश्चविरारो येन कादेव पक्षे संतोषितो हरिःपि
नाईश्वरो येनसः २७। इति राघवपांडवीय प्रकाशे षष्ठः। अथोति। अपअनंतं। रपति रमः निजाविजयस्य आत्मनोपि स्नोवितयोजं यमनु
तिपन्नं चकार किंभूतः हरिणा वानराणां मध्ये यवलेन भट्टाः श्रेष्ठाश्रेष्ठाः वानरास्त प्रमुखैस्तत्प्रधानैर्मित्रवर्गैः सुग्रीवादिभिः रूपे साग्रस्सा प्रणी
तमन्त्र हत्वतेम निश्चय आत्मचक्रस्य निज सैन्यस्य विध्यावेगतो रिपुदेशकं धरो येनयथाशशता पञ्चयज्ञानवाग्निस र्पः आसचक्रस्य हृध्या
प्रणीतमंत्र इतिवायोसं अलमकरो दिमत्रवह्निनुः। खसनुपञ्चये प्रयापामेव कृतेव्य मिति हृत निश्चयइति भावः यद्वा कमाघो खसत्सुपंचय
केचिदिति। पक्षे नृपो युधिष्ठिरः युधाय घोगं चकारः हरि रुल्वल भद्रो हलीतप्रमुखैर्मित्रवर्गैरात्मचक्रस्य निजसैन्यस्य हृध्यावगतो रिद्यो धतो राम
येनसस्तथा तस्मा न्मनइति।१। ततइति अनंतरं वानरा पुंवा वानानां वाप्यश्रेष्ठानां यत नाः दिगंतरेभ्यः समीपसंगताव मनु किंदृशीसु रंतिघाभा दोसियै ५८

पातेयुगांतेसमभितोयोछिसमुद्रस्यलक्ष्यास्तसदृशाः खस्यभारेणागौरवेणभग्नतुरगराजस्यवासुकेः कंठोपामिताः अथगौरवाद्धारणमु
ग्रकंठस्यमिलिपसेनरपुंगवानां पुरुषश्रेष्ठानांसुरसभावेयात्स्यांताः मुस्यमन्यत॥२॥ सत्त्वहृतिविरोधीशस्तुः एवपास्तस्यचक्रेसैन्यंविता
भिरात्मर्गतश्रस्यंहृदयस्यशस्यंयमिभावीनवसीतवमवावकुधार्तेपीडितराघयस्यतकेषुसमुनस्तस्माद्विगतरमसम्नवसैनेनवसमस्यकूनहेपुह
रस्यत्राहेषुवस्यधिधिपुपादिमेषुभपमिरामंसमाश्रयसुनदेनयोहूनरतिविष्वः॥ पसेधनराघूसेदंधानेराघूसैन्यंचिंताभिविरोधिविरोध
युक्तविरुद्धभासीन्मूर्च्छिभतमेनगंतशास्यामिदराजोयत्रभपतियुधिष्ठिरंतुत्वमन्यत॥३॥ हृतेतिरात्नारामवेलावनांतांसमुद्रस्यवप्रतिप
यप्राप्यतसोअवस्थितः किंभतःमहतीविपघत्र एवंभतंवाशीनिधिसमुद्रंनिनीषुः तनुमिच्छुःशंतरणाशकंतानमहान्महविपक्षा
रितियथावत यथाविधिग्रन्तुजयेहृततदघमोयेनराघ्रः शिवेहृनवेशणनवनानिकृतननानितितसोअतिक्रम्यपसेलाकलसोस्यावनपाल
नेहस्यएवंसमयपरिपालनंतस्यातमवशगनंचतुरेशावृषोनसोनेप्रतिपद्यप्राप्यसराजायुधिष्ठिरस्तस्थौ॥ महाविपदंवारिधिमदिनी॥४॥
तितिानेरंद्रस्यरामस्यसेनासमुद्रंमहाविपदिधितिमीषुअवगाहानियतान्महसत्त्रसाम्यमितिशेषंसमानंवेलाकालेचासिधापामधेः
कुलविकारयोरितिमेदिनी॥४॥ सितिनरेंद्रस्यरामस्यसेनासमुद्रंस्यपपःपानायसमंसुत्मनतांप्रतिगतितिसमजगाम॥ कयासमभासंपदा॥उम

टी:
५९

59

यं विशिनष्टि लिंगव्यसयेन सहसद्येन पर्वतेन वर्त्तते यभस्य न पर्वतेनास्ते यो करवे षु नितं वेपु संसक्तासंवद्धा समुद्रस्य पयश्चतत्र सतः। मिति मदं
द्रस्य पर्वतविशेषस्य लंघने पि धीरा सम मर्थो योग्य समर्थः। पयो पि तस्य लंघने धीर। मिति पक्षे नरेंद्र युधिष्ठिरः समुद्रस्याय यसां सगच्छास
मयथास्यादेवे प्रतिगच्छति स्म महेंद्रस्य शत्रस्य लंघने पि धीरा समास ह्यो राजा विशेषतस्य हिता मम मनो राजा नत्ते यो वेषु सेव्येषु स
क्तेति। अनंतः शत्रुः स्वस्य पराजय धाम्यानि तं वेदं वेलया करको श्रियामिति विश्वः। प्रतिगजेति समेति पाठांतरं। ५। अयेति। अनंतरं नपं राम
एतं संदेशं विभीषणो वेदं वदे प्रणामं चक्रा राज्ञा आगस एतेम। मि। हितं। किमनं तमनुवेलं वेलायां वला घे सैन्य समं हेः सैन्य मानं स किं भूतः
अगा। एतादृशाः कठस्य रावणस्यो ईदोर्दंडस्य परस्य भुजदंडप्रकांडस्य शंकि येति सः हर दशग्रस्य लेकायः समागसे अनिलस्य वायोः सुतेन
हनुमता सह हनिवहूप्रीतियेन यः स्मिन्वासः। सृतिघटि सा कि रिटं भलग्न मुकुटं यया स्या दिति पक्षे राक्षसे द्रो घटोत्कचोन्तर्पं युधिष्ठिरं
हूरदागसः अनिलसुतेन भीमेनानि षद्दू प्रीतियेन अनुवर्तेवा रंवा रं अगानि तीदृशं कंठाय यं एदा भनउद्दाम दो र्दंड स्य शंकि ये स्येति।
शेषसमानं। ।। तमिति भपति रामसत्तंविभीषणं वकीयस्य प्रसादस्य लक्ष्म्याः सदनगृहं चकार रावणस्य राज्यलक्ष्मीत्सस्य प्रसादी कृत राम ५९
तेति भावः। किं भूतः भीमस्य भयानकस्य तेजस प्रभाव उत्पत्ति स्थानं विपक्षस्य रावणस्य शंकैः प्रतिघातः स्या हेतुकारणं। कीदृशो भपतिः

प्रभाविप्रभावयुक्ताः पक्षे भक्तियुधिष्ठिरः तेयरोरुकं चंचिभीषणभयंकरं भीमस्य तेजसा श्रुत्वेऽपि प्रभवत्समर्त्येस्मत्तविपक्षस्य दुर्योधनस्य शक्तिः
प्रतिहननकारणं तस्य प्रसादं कृतवान् ॥७॥ जयोनीतिः। अनंतरं नृपनंदनो रामविसृजेयनशीलः दुर्योधनयोद्धृमशक्तेन हरिसंग्रहेणावानसमहि
नद्विषः शत्रून् एव रणादिनजिगीषुर्जेतुमिच्छुर्जवेन वेगेन पयोराशिं समुद्रमाससाद आसन्नाः द्वीपांतरशत्रुनां अवगाहनात् मध्यपथास्पा
दितिअगोचरहितं मध्यं यस्यापक्षे नृपनंदनो जिगीषुर्जेयनशीलोऽर्जुनः पयोराशिं समुद्रं दूरकं आदरपौरुषनधान्तेनाचलेन सह सोऽपि गतइत्यस
र्थः हरिसंग्रहेण कृष्णसंग्रहेन द्विषशत्रून् दुर्योधनादीन् जिगीषुः संग्रहे हृहदुर्ईदेग्रहे [illegible] पक्षेरूपार्थे विश्वः। हरिरूपमाने तु अर्जुनो दु
र्योधनस्य गतस्य मर्थः द्विषतां अवगाह्य मध्ये सतीमपि समसमयं तपाठः कृष्णाहि दुर्योधनेनावमानितमध्ये इति भावः सुवेलजिष्णुरिति पाठां
तरं तत्र सुवेलः पर्वतविशेषः समुद्रपारवर्तरतस्य जिष्णुरिति रामविशेषणं सुवेलो जिष्णुश्चेति वा। सुवेलः प्रणतारशांतो त्रिषु नां पर्वतांतरे इति विश्वः।
अर्जुनविशेषणपक्षे शोभना वेला कालस्तत्र जिष्णुः देशकालज्ञो जयनशीलो भवतीति ॥८॥ दुर्गेमिति। स रामोऽर्जुनो वा सागरं समुद्रं अपश्यत्।
समुद्रं दद्दर्श किंभूतं तुंगंतरश्चलंतः दुर्मेयदुर्धनयोरुर्ध्वयतरंगा ऊर्मयस्तेषां मालावलीषु मिलिता महानक्रा यत्र कुंभीरनासिकायां वनक्रः
पुंक्लीबयोः क्रमात् इति विश्वः। आवर्ते चक्रे भ्रमी समहे भ्रामं तोयादिभिः रपिंगः फेनसमहस्ततः प्रतिगलितावृत्ताभिन छत्रवधूसा रि
णीशोभायत्र दिशि डिंडीरपिंडः सदृशं शितछत्रमिति अवमसां संभारस्य भारे रलसा अक्रिया यजलदा मेघा लेखा घयत्र समुहस्तेन रुद्दिनीमता

टी: ६०

60

दिशोयत्र जलस्थाएव घटाहस्तिसमहाइति घा घटा घनगोष्ठाभ घनंबुवय योषिति। नेमेदिनी दिसांकुंभी वाहस्तिना प्रटे: शुडादंडै: स्थूलहस्तै सव
लिनरवइश्रायतं शालिलयत्रयहासकलेरितंयुक्तं सलिलंयत्रसवलं। चेखंडैस्पद्राटवस्तानिवल्कलइति विश्व:।८। सरसमितिसरएमः अर्जुनोवा
समुद्रमुपासदत्समीपमागमनत्सुकवेः प्रबधकाव्यमिव उभयं विशिनष्टि सरसं सजलं शृंगारादिरसयुक्तं वा। शृंगारादेरसेवार्येतिकादे
द्रवरागयां:। देहधात्तुप्रवोधेच पारदस्वादयोरसइति। बहुषुयोजनेषु अधिवसती। तितंबहुनायोजनानां आक्रीना अधिवासमितिध्वजां
गांभीर्यंगंभीरत्वं येनपक्षे: अर्थगांभीर्यं न उसितप्रासादो येनप्रसादयुक्तं पक्षे प्रासादीगुणाः विशेष ओजः प्रसाद समतागांभीर्यंसुकुमा
रतितिमहानर्थोयस्यादियसरलाकरत्वात्।। पक्षेपक्षोमहानप्रसादयुक्तं पक्षेप्रासादोगुणाः विशेष ओजः प्रसाद समतागांभीर्यंसुकुमारते
तिः महानर्थोयस्यादियसरलाकरत्वात्।। पक्षेपक्षोमहानर्थोभिधेयो यत्र शब्दादीनामर्थात्ध्वनिभाजमाणवयुक्तं पक्षे ध्वनिरलंकारविशेषस्त
घुतंकेचित्कुव्याख्याभाद्रः मुद्रयासहवर्ततेतत्सैन्यंसारउपासमसादः सरसंवीररसप्रधानं बहुयोजनाधिवासबहुदेशावष्टितं अनवगाहनी
यत्वंधत्तगांभीर्यंमहार्थंमहाप्रयोजनकध्वानिभाजंपरहा। दिशाद्युक्तंशब्दानामभिधेयेपिविनिवृत्तो प्रयोजनैः स्यादर्थेः पुंसिविषयः द्रव्यका
रणावस्तु। घोषि विश्वः।१०। सवारितितंएमंकासिंधिसमुद्र अपजयत् अचितवानएजयामासर्विंभतः प्रतिदर्शितआत्माथनमः मायाविदारयर्विं एम
नुकुघेति दर्शितस्वरूपः वारिपरेण सहवर्ततेतसवारिणः रञ्जलः राशि सहितः नोके भजनसुरंदारणायविदारणं यः अर्थात्समुद्रस्यध्वजप्रतितंयय ६०

स्यासुधर्मेशस्यासिनतशात्रवविदारणां करिष्यामि तिष्ठन्त मतिं प्रायोपवेशनादिति ३ मेय एव चाहवस्तैभ्रन्तुनारलाव निरलसमहस्ततयारं जिता
व प्रायस्यस्त्वयासमुद्रेणातरंगानीत रत्नावलिभिः सप्र जित रत्नैस मुद्रायार्थे पस्सेस मतजुन धारिधिरए जयन् । आराधितवान्निसर्थः वाशुद्द इ वा
धौरियोद्दुधनस्यारिदुःशासनस्य उरसो हृदयस्य दारणाय ध्वन प्रतिज्ञमितियोरूमि रखवाङ्गल्याप्रणु रत्नैनि प्रकाशितस्मात्तिरोधानादिति ॥११॥ वे
लेति यारमोर्जुनो वा अरिचक्रं शत्रुसमहं संक्रान्तसम्यगाक्रान्त मिवा निर्जितमिवामसत मन्यत समकुतः उदन्वतः समुद्रस्याभिगमने संगुखा
गमने यह्यानुकूल्यं टन्तं तस्मात् किं न हि मोहहेतुगर्भे विशेषणा तरंगहस्तैर्वकल्लोलहस्तैः हतं मंगलं यस्य छन्नस्वस्य येनस्य मंगलस्य विघ्न
ध्वंसकत्वात् कीदृशैः वेलाङ्गति समुद्रतीर कदंबसाद्रु दुभि रिव वायुविशेषद्ध्वनं दितघने दृशैः कुशलैः ॥१२॥ दृशोति सागरः समुद्रस्तस्मै ए
मायत्रेति किं हे उन्नवान्नस्फुटं व्यक्तमुत्क्षिप्तायां वानगभीरैरिव रैश्रिरः प्रतिनादयन्नप्रतिशब्दयुक्तं कुर्वन् किं न दाहेहरी एणं वानरएणां प्रभावेणा
र्पितः सेतुबंधो यत्र तया नया दिशा निजेषु सिद्धयवैरं न्योतना यसीतापा अनायनायपत खे गच्छेति पस्ते तसे अर्जुनाय इति वा हे सप्रे
क्षा किं तन् । अनया दिशा प्रकारेणोषसिद्धयगच्छः हरि स्तस्य छलस्य प्रभावेणार्पितः सेतुबंधो यत्र स्यवस्था वंधोयत्र हरिकुलस्य पक्षीकृ
स एव जयति शेषं तुल्यं शेनुरालोल्पवस्थायमितिप्रकाशः ॥१३॥ अशणि विनि । असो रामोर्जुनो वा महिधाश्रयवेतान्नूजलधो समुद्रे कृतान्मिपाना
नकृत पतनानन्दः दृशोयस्यातिसारा वित्रैपाना नारुवेणाधानुनागैरिकादिना छुरितान वहारपुरस्तादयनिसरव्या स्याकूयोशान्तिरस्तहृती वृग्गेयो

टी॰
६१

61

नोमोवंपहरयोवानराःस्तेषांप्रभावेनोचलितास्तुमतितान् अर्जुनपश्येतिसर्पपेणोशनियेनएवंभक्तस्यानीवेगस्यप्रभावादनुभावाचालितानततरि
यासससमुद्रमागतांनिसर्पेः कोचित्तुमहिध्रानुराणोदद्दर्शोहरिप्रभावादितस्ततःसमागतान्द्वारकानिकटेसमुद्रतटेहतशिविराणिसादरः॥१४॥सवि
घ्नेतिअग्निमेणयुग्मंहरिः स्वयंस्तटपलासितोयोवंशोववायस्तस्यस्यवंशस्यकेतुश्चिन्हंध्वजोवाराम:सेतुबंधंददर्श।पश्यन्।किंभूतंविकर्म
णारुभद्वोयस्यसनलोनामवानरस्तस्याशिल्पेनासिद्धंतस्याशिलासिद्धाशिलोयचेति।वा।सद्दरयंथास्यादेवंसिमंतितादृधाकृतोवारिपरो
येनतंमणनांप्रभयाभासुरंदीप्तं।अभ्रविसामाकाशेउद्घितोवक्रगतोयद्दंचापस्तत्कल्पंसदृशंहरिणांवानराणां।प्रभावेनोपचिताए
वमारत्तोवने।लीकृतपर्वतास्तेषांनिवेशनेराणेयणेनयननांवर्त्मेलंप्रपन्नागतनइतिवहेवंमहंभोरुहपद्मंतस्यनलतकमालंनालसदृशमि
ति।शिल्पेधः।वाश्रियायोगइतिमेदिनी।पसेहरीवोनरोवंशेतुध्वजोयस्यसहरिवंशकेतुरर्जुनः वानरध्वजवातस्यःसेतुरामभद्रकृतसमुद्र
वंधंददर्शशेषंविशेषणंसमानंकोचितुकृत्याख्याकुर्वंतिहरिर्वायुस्तस्यवंशस्यकेतुनसच्चत्वा।भीमहरिकुलवंशकेतुयुधिष्ठिरोवासेतुमवधा
वंधंददर्श।निश्वकर्मणारुभद्रोयस्यासाविश्वकर्मोभद्रोहरिसस्यशिल्पेनकौशलेनसिद्धयद्वाविश्वकर्मेद्रोमयनामदैत्यशिल्पितस्याशिल्पेन
सभारूयेणसिद्धंतंतएववैरोसतेःततोप्यवस्थेनिवाजपेययपुपस्ययद्गतिनयरंपुरासंवंधेपषोसुदृरांसिवंतितद्ववद्विधाद्धतोअरिपरोयत्र
माणिनाराजमुकुरत्यितानांप्रभयाभासुरंदीसंसंनिर्मलत्वाद्दहरेकल्पप्रभावेनोपचितावनुलीकृतायस्माभक्तोराजानस्तेषांनिवेशनेषु

राम
६१

द्व्यारोपपौरयथालताप्रपन्नं सुनलाद्दुमं तु स्वस्त मिसा द्रुतद्रुध्वंखलं अन्ये द्वारका प्राप्ते। १५। सद्वारेति। निर्विरोगमस्तानगरि लंकां द्वारसहितां यद्वा
द्वारेन कांतां रमणीयां गरिष्ठां गुर्वितेनयथाक्रमेना संप्रस्थितो गतः वकुमादिशा मुखानि वारणानां वाहिने भिसेनाभि निहृतरणेला निवकाश
स्या नियाविभ्रमतो निरदृश्ये जिवाक्ता र्थः। पक्षोनिर्विरोर्जुनः द्वारकानागरितेन यथाराममद्रकृतसेनु नाप्रेपितः हरिवाहिनिभिल्लहसेनाभिर्निखकाश्ता
निर्दृष्ठ्वाने निरन्तरिवाहिनी भिसयुक्ता भिरिति वीरावक्रांतः। व्वरविक्रांतावितिधात्वनुसारः। १६। यस्येति समस्तं दूरि त्वाधरं सुवेलं प्रवंतं आ
ससादप्राप यन्त्रलंकास्थिते सर्पः मनोवान् मनोहरानकटक प्रदेशान्ने तं वैनकदेशान्तपश्यन्नसानिति। पपान व तेनाविलंघयन् अलंघनियं
परैस्तेजोयस्य तथातं किदृशं विरोधिनारावणिनाधिष्ठितं आश्रयत्वेनाक्रांतएवंभागोपश्लेपसेः सोर्जुनः धरित्री धरेहलं आससादापृथ्वी
धारकस्वाक्रटकप्रदेशान दुर्योधनायदानुवनुलीलतान्निविरोधिना दुर्योधनेनाधिष्ठितः एवो अब्धोमणोशोयस्य तथा वलभद्रस्यनस्यप
त्नात्वानृशेषं समानं। १७॥ विचारेति। असौजगति धरयुवेल अमुष्यरामस्यमाचेमनचारआत्मपूजनं लनवामनिर्व्येजं यथा स्यात् दृष्टिपोपि
एवपास्यापि विचारविवेकेमठस्यात्तास्य दुष्टकर्मणीवलस्यानुकूलं कुर्वन्पादान जुषः प्रसंत पर्वनःयुक्तस्य अन्योपियसादानं नश्रो भवति
तस्यानुकूल्यं क्रियते पक्षे असौजगति धरश्रोहलभूअमुष्यजेनस्यात्माचेन चारगोखनकावीदिनि किं तु आत्मनाखेनाचेनमात्मानमेवन
साहाय्यकरणायासदिनति भावः किं भूतस्यापादान जुषः पादांत। स्थितस्येति दृष्टपोपि दुर्योधनस्यापि विचारमठस्य वलेन सैन्ये नानुकूल्यं कु

टी: ६२ 62

वेनसैन्यौ नितस्य दतवानिति स्वयमर्जुनयस्याश्रयो भूत इति पदांतर्जुपंइति विरोधिन इस सस्य विशेषणं पादो वुधो तुरियांशो भूतो लक्षसंतप वेतेचर
योचमयरवेचे तिमे दिनी ।१८। चलेति विभीषणो रावणभ्राता रामकसनियासीत् । अनजगाम । किंभूतः पुरुषोत्तमस पुरुषः द्विषतां शत्रूणां
महार्यअभेदनीयः अनादराद्विपक्षेन रावणेन पुरोग्रे निरस्तस्सक्रूः वलस्य सामर्थ्यस्योपलंभाद्वलेयभाजा अवलिसेनापक्षे पुरुषोत्तम
ह्लक्ष्ममनुर्जुनमनुयासीत् । द्विषां शत्रूणां विभीषणो भयानकः वलोपलंभा सैन्य प्रासे विपक्षे दुर्योधने पुरस्तात्प्रथमं तस्य तः वलेन हीनाद्दु
र्योधनो गत इति भावः । १९। मन्यते स्वेति स विभीषणः पौलस्त्यस्य रावणस्य संपत्तिं लक्ष्मीममत्त मन्यते स्म । किंभूतं स्वकियोमतं विपक्षे पौलस्त्यस्य पा
लीलीलाविलासस्तया सुलभा सुप्रापां लीलमात्रेण प्राप्तामि भविष्यतीति दैवयोगाभाग्यवशान्मनुष्य गजेः पुरमस्य पुंसो नारायणस्य हा
र्दं सुहृद्भावमेत्य प्राप्य पक्षे सोर्जुनः पौलस्त्यस्य कुवेरस्य सपत्तिलक्ष्मीं परमस्या पुंसः कृष्णस्य मैत्र्यमासाद्य ।२०। सेति स नरनाथ जन्मा रामभ
मिमनुसुवेलस्य कटकं सैन्यमुपेसज वाहु वेगाद्द्रुतस्पोडुपपलायं निरस । नियंसह सैन्येन यवनैते समयेसुग्रीवा अश्वास्तैः समं गनय घानं ग
मनं तस्य य प्रभावं स्येति सं पद्यया ति ।२१। न दृति तदानस्मिन्काले सुकोनाम राक्षसो वचोहरो हृतो वि पक्षवाचा रावणवचनेन तं न्यपतिं
रामं प्राप्यागसानिरधो हृष्ट ध्वानस्तु असयथेन यति तो नियंत्रित आत्मा येन सः गोपितशरीर इसर्थः । तकौ दशं उन्नतावसौ यस्य दृष्ट्वास्कं एम
धेत्तं विजयशब्दस्य पात्र भजनं श्रियं शोभा दधानं विभ्रतं पक्षे सुशीघ्रं कोपि वचोहरो हृतः दुर्योधनस्य वचनेन प्रच्छन्नरूपस्त्तं पुधि । घिरसा ६१

प्यमिररधौररशंधातोरनेकार्थत्वात्तयोर्जुनस्य शरस्य ध्वनेः संभावनायापात्रमितिसमुन्नतां श्रियदधानंसंजयशब्दमात्रेसंजयासारथिंवातस्य शब्दस्यापात्र
मितिवात्स्यमन्यत्॥२२॥ असौवचोहरोहृतएनसुग्रीवंइदमग्रेवक्ष्यमाणंजगाद उवाच तस्यराजपाश्यतयागतभिरत्नस्तः कीदृशमीनहरेंवानरस्यप्रणेतार
मीश्वरं किंतत् प्रज्ञाबुद्धिरीक्षणंयस्यसातिप्रणामतिसराजा एवपाखलमुखेनेदमाह हृतधुरि स्थितस्य धुरि पास्येसर्यः पक्षेअसौहृतयेनंयुधिष्ठिरंइदमा
हृतद्रान्तया दुर्योधनात्तयाहहितिइष्ट प्रणेतारउपदेष्टायस्य तेवज्रेस्तणः प्रज्ञाचक्षुरंधोराजाधृतराष्ट्रः समासांतविधेरनित्यत्वात् हृतधुरितिरूपं॥२३॥ तद्वचनमा
हृत्यपाहातिसाधुजनस्यसज्जनस्याप्रवृत्तिः प्रवर्तनमप्रवाहो जीह्नताखीहृताः साधुजनहृस मित्यर्थः सत्यमीतिपरएयपाखान्स्वकार्यसाधनेनसप्री
तिरप्युपार्जनेतिभावः एमस्यात्रानयनेनवासप्रीतिपरत्ययपानेतिप्रवृत्तिस्तत्प्रवाहेनस्याद्दुष्टंतेचप्रवर्तनेनेति मेदिनीअहेतोखस्यास्मानोर्यागपेसुअ
सर्थेयोग्येवापाधिक्रमेनिस्यानत्याहृत्तितत्पसुवेलस्यपवेनस्यक्रमयोनततेतवनसिद्धिःकार्येनिर्वाहोनेतियुद्धेघमोनिवृजिरेवकर्त्तव्योतिभावः पक्षे
ससवादिस्वासाधुत्वं स्वस्यागीहृतंसप्रीतिपरएयपाखण्डतस्वयोग्येपर्थिसमर्थेवर्तितव्येसुखुवेलाकालस्तस्याक्रमयोनमर्यादालंघनेनततवनसि
द्धिनकार्यःनिर्वाहस्तस्यमन्यत्॥२४॥ आत्मोचितामितिआत्मनउचितंयोग्यंवनान्तवासमोस्यसकयुंद्धयवासलंचावस्यंमाकार्षिमास्म्रिपतःवानरणां
वनवासउचितोनयुद्धमितिभावः कुतएवंहियतः आत्माभिनेआत्मनोहितेक्षेत्रेपार्थिवतेमानान्सुसंतो लोकाःश्रमुद्धिनंतेयुद्धे गंगछन्ति॥ पक्षेआत्मो
चितंनंगीकृतवनांतवासंयस्सायुद्धयचापलमाकार्षीः अंगीकृतापरिपालनेनसत्यस्यासादितिभावः॥२५॥ यथेतिायपूर्वोक्तपथार्थैःस्वरूपएजवाकंर

प्रः ६३ घपाववनं कुरुसमर्थः। तातएतत्परिपालनं कुरु। येतिविचार्य परामृश्य लाघवसंश्रयी राघवभाक् माभूत भवमम्। यतः हितानामुपदेशेषु सर्पऽनुसर्पं पुंसा विप
साविपरीहृरसंस्थाः सन्निधिवर्तिन्यः अतो हिवचनपरिपालनमेवकर्तव्यमितिभावः। पक्षे राजवाक्यं ध्वतराष्ट्रवाक्यवचनं विचार्य विचारणं कृत्वा
63 लाघवसंश्रयी माभूः। अत्रालंघनत्वगुरोर्माकुरुष्वेति तात्पर्यं॥२६॥ एवमिह हरिराजस्य सुग्रीवस्य मुपोध्यया सरखसावाध्यावा कूपद्रुतिवचनपरंप
राविपक्षस्य एव पास्य हृतेन एवं प्रवीत प्रकारण व्याहृता उक्ता प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञाता प्रसुतरमनेन हननमिति पक्षे हरिः कृष्णः राजा युधिष्ठिरः ताभ्यां प्रसुतरि
तमिति॥२७॥ आहेति अहो आश्चर्यं येन अस्मान्निवृत्त हे पुत्र्यपराएवतेनायेनोदपि तु प्रेरयितुमर्हणौ पुन्नैकौशलमस्य भक्ष्यनीरएव पास्य अत्रहेतुम
नात्मवेदिनः सुन्दरं यथा स्यामर्त्ये पदेशेषु। विशेषपंडिता भवंति॥ पक्षे भम्रतो ध्वतराष्ट्रस्य माहात्को शलं॥२८॥ सचेति सचद्वषो राजा रावणः वेध
दिप्रतिशनसातायाः तमुचितां योग्यां। पुलस्त्यकुलस्य दशशंति समानवां छतितरामुष्य दशाननस्यापि दसावस्यादीनां हाषितानानस्यादपितु
स्यादेव हतनवं धवस्त्रनवः पक्षपक्षो द्वेषोराजा ध्वतराष्ट्रः। कुलस्य कुरुवंशस्य दशाननस्य रावणस्य दशननस्य किंतु स्यादेव दिता द्वः। विताहताः
समंता। द्विनष्टावंधवस्त्रनवीपक्षस्य यथारावणो नयुनप्रपन्नः सम्प्रसोविनष्टस्तथायमपीति॥२९॥ सुभेतियथा एकोधर्मः शुभेकर्मणि असुभेच राम
कर्मणिस्मानि विषंलोकं यस्य तिनतुशुभकर्मणोवस्थितमेव धर्मेष्वजानातिनरस्य तत्वमितितथा चेघदि अविलसंप्रयोजनोधर्मो यस्य तिनत्या ६३
गजति संसारे अधर्मस्यकुतोवसरः अधर्मोनस्यादेव अथउभयरूपतालोकस्य पिकमपि ततस्फलं साधारणस्यादतोयदितमयुद्धिष्ठिरं वासुभ

कर्मैष्यं धर्मेणायस्य तिनद्रा ध मौ रावणस्य ध्वन्तराष्ट्रस्याबास्यदैवतदुचितकर्णेनधर्मो ममापातिमाव॥ ३० सइति। सएव रावण एव मावग्रसमीपस्य आ
सनो हितं विधेयं कर्त्तुं अस्य माचर नुयावत्खरारेः रामस्योरस्यानुजस्या लक्ष्मणस्य रघस नं चापं मौर्वि विज्यामारोहतिनाक्रामति भीमाभयकरेइनक
ष्टेपस्त्रेस एवध्वजदाघूए व भीमानुजस्या त्वणानिश्योरियेस्यानस्य खरारेः रान्त्रो दुर्योधनस्येति भीमानुजविशिपणं वा। ३१ सहतत्र तिसहतः पुरिलंका
मापेतनश्च जनेश्वरे रावणे तन्नुमत्री वो नंकवचुः उससज्जे विसर्जवान कथितवान विपूंस पंडतिवसविंस्तः वानरश्रेष्ठस्य सुग्रीवस्य वचने प्रसाहतः ति
रस्सष्टसो ष्टवेनयं जितः शौर्यस्य सत्त्वस्य मार्गेय पुत्रैः। पसेसहतौ नरत्वेयस्यानुनस्य वाक्ये प्रसाहतइ वजनेश्वरे ध्वन्तराष्ट्रेन दूच उवसर्जेनस्या पु
रिप्राप्येति। ३२ आगामिति तिमाज्ञे रावणापुरजनि धुंराग्र्विषु नागरे जागरणे मभतु वभ वाकीदृशस्य क्षेत्रे णरामे णाभियुक्तस्याया चिंतानया
अकुलाचितान्वृतिर्यस्य सः। यक्षे रात्रो ध्वन्तराष्ट्रस्य सन्नाविहूराणं अभियुक्तस्या क्षेनेहूापालसारथ्योः क्षत्रियम्र डूजेस्तनेइति विश्वः ३३ अन्त्रेति
अन्त्रांतरे अनंतरं हरिश्वरो वानराधिपा अ उ वेलन स्तोम भ्वन्त प्र वेस्यानुंगभ मिध्वंगमध्यारोहनु अधिरूढः भ मिषंते रामस्य प्रियासीतातद
र्थं तस्रानयनार्थं कीदृशाः यतिसामांस मुद्रमया दां अभिगतां सुरूणि शेषहृति सैन्यामि येषां तेन थातुंगं प्रातिज्ञानामितिहुनवेनः पश्ने भ भ्न्नो रा
जानः हरिश्वराः हरिश्रीहिकुञ्जरश्वरो येषां ते ल्क्ष्मसुख्यार्इसषं तुगां प्रतिज्ञाम ध्यारोहन तुंगभ मिराश्रयो यस्या स्तां तुंगभ मिमिवेतिवा भ मि प
तेऽधिष्ठिरस्य प्रियायाचे प्रीति नि मित्तं पयोधितिमातोधिगते प्रासं ३४ मसै हन्यें येस्तेनया। ३५ भम्भदिति धरणीसमेतेः प्रथिव्यासह रामस्यारो

टी॰
६४
64

रेश्वरः पेकं पितं वेधव्यविंतया चक्रितैतत्क्लैता सत्समाचयो घेचलतिसुमित्त केदशेमायाविलिमायायुक्ते धूम्रतोराम स्यशिरायाघादिकायाउछेदस्य छेद
नस्य विधानदक्षे कुशले नापियुरिमलेस्याधमन्यंतयोषिती ति विश्वमायाशिरोदशेनेन सितथास्मिन्मिति भावः पक्षे नरेंद्र द्वारैः दुर्योधनप
क्षीभिः भस्मतो दुर्योधनादेः राक्षसौघे घयेकच सेन्येसायाविनिसकपटदेशे यसमानं भस्म छिरः छेदविधानदक्षस्इ सपि पाठं तारं पठंतिस्याथं ३५
अथेति अनंतरं नरेश्वरो रामहरिवानरं अंगदं परेषां शत्रूणां राक्षसानां नागरिलंकामनिगमतप्रजियामेषयेनकिंदशमूलसादी संमहस्ते
जोविभ्रतं धारयतं सुरेंद्रसूनो वालिनहृदयस्यैकनंदनं उछासकं तप्तं तान् किंतु काकार्यस्य कचैव्यस्यगतिं विचार्यप्रथमं दूतप्रस्थापनं क्रि
पतेन नसंध्यसत्तो विग्रहइतिकार्यगतिः गतिः श्रीमार्गे गमने ज्ञानेयात्राभ्युपाययोरितिविश्वः पक्षे नरेश्वरो युधिष्ठिरः परस्य दुर्योधनस्य न
गरीं हरिं हलं प्राहिणोत अंगदं भुजालंकारं बिभ्रता उद्गतसन्मतं हस्तेजोयुक्तं सुरेंद्रसूनोरर्जुनस्य हृदयकनंदनं हार्दकं तुल्यं मन्यतु महासवन्ने
जसोरितिविश्वः ३६ सइति सोंगदः सभायां राजानं एवणं ददर्श यस्य नूकीदृशः अभिः भयश्रुत्य परमेश्वलस्य सत्नुसमहस्यमध्यं प्रतिपावगता
सुहृद्भिमलानवर्मेक्त्रायविगा जुवां तेव अकाशेयानस्य वाहनस्य निं द्रादंशत्वसुदिरयन प्रकाशयन्तितिसमार्यइति घवि सांठः मदोदरिसंहिते॥
पक्षे हरिहूतोराजानं धृतराष्ट्रं ददर्श भार्या सभायां भार्यो भीष्मद्रोणादयो यस्य परमगुणास्य पराणां पुत्रस्य मध्यं प्रतिपद्य ३६ वलेतिवता विपःस राम
हरिणां दोवानरः तं एव पं अग्रे देवस्य माणं वचः अवोचत् इत्वान् कादृशं प्रकाशं गंभीरं महच्चार्थजातं अन्नसमहोयन्नं तं वलाधियेसैन्निकैः ए ६४

रेश्वकंपेकंपितंविधत्पविंनयाचकितेत्मनस्तेराक्षसाचयोयेचलत्तिसुमित्रकेदश्चेमायाविनिमायायुक्तेधूमनोरामस्वक्षिरायाद्यादिकायाउछेदस्पछेदनस्प
विधानदक्षेकुशरणेनाषियदिमलेस्याधमन्यंचयोषितीतिविश्वमाया।क्षिरएश्चोनेनासितयाक्ष।भित मितिभावः। पक्षेनरेंद्रहारेः दुर्योधनपक्षीभिःमम
नोदुर्योधनादेःराक्षसौघेघयेकचसैन्येसायाविनिसकपटेशेषंसमानं।ममच्छिरः छेदविधानदक्षस्दसधिपाठंनारंपदंतिस्पासं।३५। अथेति। अनंतरं
नरेश्वरोरामहरिवानरं अंगदंपरेपाशुक्रकणराक्षसांनानगरिरंकामजिगमनप्रतियामेषयेनकिदश्यामलसारीग्रंमहल्लेजोविम्नंतंधारयनंसुरेंद्र
सत्तोघालिनहृदयस्पैकनंदनंउघासकनंमत्रंवानूकिंक्राकार्यस्पकचेष्पस्पगतिंविचार्यप्रथमंदूतमस्थापनं।क्रियतेततसंध्पसंतौविग्रहइतिकार्ये
गतिः।जातिः श्रीमागेगमनेत्तानेयाज्ञाप्रपुपापयोरति विश्वःपक्षनरेश्वरोयुधिष्ठिरः परस्पदुर्योधनस्पनराग्रेहरिंहलस्पंप्राहिणोनूअंगदंभुजालंकारंवि
ध्वताउद्घसन्मतंहस्तेजोयुक्तेसुरेंद्रसूनोरर्जुनस्पहृदयकनंदनंहाङ्कंतुसमन्यतुमहासत्तेजसोरितिविश्वः।३६। सकीदृशं विरोधं नआत्मनीवंशस्पा
उ।चितंयोग्यंश्रेष्ठमग्नहेतेवंधुमित्राम्पांवर्तनेनयकुलंतस्पचस्मरं अहनशीलंनाशकंउभयत्रतुल्यं।३७। नस्मादिति अस्म कलहाद्दूरमस्वउपशांतो
भवखआत्मीयगोत्रेरवकुलेसवर्गगोसुरक्षितुस्थाणिमंत्रेणमामहितासीतांवितरप्रयच्छनुपितंचौर्येणनीतांआत्मपालः आत्मरक्षकःसन्वितिनोचे
घघेवनकरिष्यसितदाजिछोजेयन।शिलस्परमस्पशरणांश्रेपायपरंपरायैःमहिताम उपमानंमुग्धनांमुमुक्षानांसुहृदांमित्राणांराघवघुनाखजना
नामसानांसेवकानांनीजानामात्मीयानामाक्षजानांपुत्राणांवालाएशीन्नउपहृतउपहरीकुरु।वितरीतियावत्युधिष्ठिरस्यामेपक्षेसोरणिभर्त्रेयुधि

टी: रयमुषितांघूतछमनाजितां महतिस्वासाविलाशंचेति प्रकाशः । इत्याकलत्रैसोम्यधरत्यगाविवा । चेति मेदिनी घोत्पा भद्रम स्मादितिक्षौणीभ द्वेय
६५ जाभद्रं शिवेखंजरिरिचेतिमे । ३६ । विज्ञेतेति । । नयानितोनीतिनिपा तस्यसंबोधनं हे राघपाध्व तराघूवा तावसंधि द्रुनभ्री घ्रंआधसवकुरूरपनतः कालेय
65 स्यसः पावतनुस्रोती चंक्रं सितिमंदलक्षो । ७ शोणितमेवाभोजलंयत्र एवंसरिद्भिनेक्षात्यतेनधाअतेसंभोवजनतनद्रुष्ठिखायाणानि । शितासीक्ष्णपत्तिरू
छन्नैः छिन्नैर्विराणामुत्तमांगैः । शिरोभिस्तवकितानगुछमहितालहरिकंदरोयत्रः संवस्यान्सुसलाग्नेयलोहमंडलकेपितांतिविश्वः घानिसंघयतिपाठः
नचानिशितानावि । शिखाखानां संघेनसमूहेनसमितंसमानमन्यत । ३८ । वैधव्येनिवं ताव कुलशंनययतसयलनारचखकुलंरक्षः अतोत्र विचा
रंकुरुपायतवगरहा । पिवैधव्येनव्यापितानां सुतावरोधानां पुत्रपत्नोवोधेप्रतिवोधेप्रक्रांतेनीकृतेनप्रतिरवेणासेड एतराणिगंभीराणि एतानि मव्यानि
येषांतानि एवंनसुरानि । पक्षेकुरुकुलशंनययतस्व अविचारं यथास्यादत्रेतिकुत्स्यमन्यत । ४० । द्विजेति । परन्ना एमेषायुधिसंग्रामेस्थिरेणासु
खेनप्रसन्नेन । नि । छिन्नंसंधिकुमाविचारयसुमनुभवकिंकृत्वा अपिसुसुवयसानाविस्मसंग्रामानापिविस्मयद्विजोत्तमेन वाह्मणश्रेष्ठेनकिर्पोन
कुशस्थलेनाघ्रनयुक्तान् । पक्षेयुधिष्ठिरेनरात्तासध्याय द्विजोत्तमेनाकीर्पोनकुशस्थलेनग्रामविशेषेणा आषानपंचग्रामान् इंद्रप्रस्थादीन् रघु
दत्वारक्षं कुरु । ४१ । पतिगतेति आत्मनस्त्कस्यनपुत्रान्वलेनसामर्थ्येननुतिनमहें रानसमरमुविअंतकायमायस्य द्रोणाकाषरयमसद ६५
नंमां प्रापयेति । पतिगतान्नितिशस्यारामलक्ष्मीविभ्रातविषयरस्यस्कूचेदनादेनिवासेयौवनेस्थितइति । पक्षेयेवतनैवर्तमान इति । अ

८

करप्रेऽश्लेषः द्वंद्वं दृष्ट्वा नीतिः ॥ ७१ ॥ इतीतीसावाप्तिपरस्य गन्धरेश ॥ शिरश्चिरिवान्तत्र सदैवतमोयोगतत् ॥ इति पर्वोक्तप्रकापरस्य शत्रोः एवमस्य प्रवेशो
नचकारतस्यनातिरुचिरावभवेतिपरिषद्धि सज्जनेनसमतो वीकृताभागहाद्भेः पर्वेतस्य गन्धरेश ॥ श्रीरुचिरिवतत्र सदैवतमोयोगात् इति
एवोंकग्रकारेणाहरेरंगदस्यवदनान्मुख्यानिस्तावर्हिर्गतो ॥ पक्षे हरेः छलस्य वदनात् परस्य धनराष्ट्रमास जनेन भाष्यादिनेति ॥ ७२ ॥ त्वमिति
मेति विपक्षोरावणएनअंगदं पुकुलानां शत्रुकुलानां दानवलानां सारभूतां मेघं समर्थ्यं भूतं सारो वलेम ज्ञानिर्वाष्यिरा ॥ विन्यायचलीरे
वधने च सारंनानार्थकुलं धनुर्जनपदं गेत्रे सजातीयगणेषिद्वेति निगमाः ॥ चिमादिस्यं तमोरा ॥ हरिवलदर्पशांद्यानिरोद्धुं मनिरोद्धुं यच्छतु ॥ शुकी
दृशाद्वेषाकूपेरघगदास्यगिरा उग्घंतियाहः ॥ रा पोशाश्रसंकोचेर्वधः सेवभुजंगमकाल सत्वसर्पलाञ्छनं विन्हं यस्य तथा ॥ पक्षेविपक्षोर्दुर्यो
धनाः एनं हलसंष्टषाकपुः छलस्य रिपुकुलबलस्य पांडवकुलसैन्यस्य हृषाकपिपुमाने छलेपुमान वेनानवेद शीति मेदिनीकरययानमोधका
रतिनिगमः ॥ चिमादिस्यामिवयथांधकारआदिसंरोद्धुं मिच्छति तद्भुतान्स्यनेजसारोद्धुं न शक्नोति किंवंधकार एवनश्यति नदान्त्रापी सर्वे ॥ ७३ ॥ अधी
ति असावंगदः परिषादेशं सदिनीमात्मीयं तेजसा जयामास दीपयामास निजमासीयनिसयोरिरिविम्बः वलीयन्ते हरिविक्रमेणपराक्रमेण
क्रांतो लोकः परिषज्जनोयेनस तथा हरिपक्षे विक्रमेपापाद विक्षेपेपान्नि विक्रमरूपेण क्रांतो लोकोभुवनत्रयं येन सः सोवक्तभुवन्नेकान्लेइस्यम

टी: रः एवं प्रथमतरः बलानाशेभ्यानामन्ते आमुमुक्षोरभिरितंहृतो निरोधोयत्र एवंगजिषु प्रभक्तमेषु अधिपतिनामीश्वराणांवलेनसैन्येननुनेषु
६६ सस्कृयोजसानत्वेनप्रकामसमर्थेः पक्षे हरिः हृष्यः निजितेनतेनजयामासविश्वरूपं चक्रमरेसमर्थः प्तपते: उभयविशेषणमभिषिक्तंपरेषांशत्रूणां
66 धामतेजो येनः प्रमथितं परस्य परेषामन्येषां सोतिषांवा धामयेनः ओचनानिपतितघ्नः परेषां लोकानांवानयनानि यरामवनप्राभ
वंनयनः तुल्यंसममेकदैववादिमुविचविनापमानैः प्रसरम्दिमेहाभिस्तेजोभिरितिहेतोः तेषां अस्तितुल्यस्यतिमिरस्य निरासान्दृश्यस्यसं
सारस्यरूपदर्शयन्॥ पक्षेसहरि॥ हृष्टः विश्वरूपंनानास्वरूपंनस्पनानाखंदर्शयन्॥ रूपंसमभावसोदर्यतालकेयंदृशाल्दृयो॥ ग्रंथिहृतो
नारकावावाकरजोलोकयोरपीतिविश्वनकीव प्रोक्तेवसेनास्मरवैरिहूरोनमेपरस्तिमद्दिनो विश्वो॥४५॥ परेति॥ सेंगादः हृष्टो वापुनखेशांतिप्रा
पन्नः॥ सुहृत्स्पर्शांसांपशमनेनरंधिकांतस्तसमयंकांतस्यमलेश्रुष्वामनुकुर्वन्नुसदृशीकुर्वन्नः सोविस्वयमेवशाम्यतीतिविपक्षः शत्रुकेस्पंद
प्रमिचतत्रनेजः पुस्तिप्यप्रकीयेपरेषांशत्रूणां प्रतापएवानपः तपः तस्यसंनिपातात्संभ्रान्तः पक्षः हृष्टो नापिविश्वरूपंस्वयमेवसंहृत
मितिः॥ ४६॥ सरतिसोंगदः भमनुः एमस्यानिकटंसमीपमुपेसवैरिवर्गेश्वनुगपांप्रतिनियतेनोग्रेणादृढेनदमेनविग्रहेणसाधुममाव रा म
वेकस्थितवानू श्लिपंशीघं कीदृशः न पजनानां नीतेः पारगः सेवोवेः हृतः परस्परावरणस्यकथाभेदोयेनसंकृणोकदवचतोनेः॥ ६६

पक्षेः सहकृत्तेभ भर्तुर्युधिष्ठिरस्य ः छत्र पर पक्षस्य परमिलितस्य दुर्योधन पक्षपातिनः कर्णस्य राधेयस्य भेदः भेदनायायोयेनः प्रत्येकं शेषं समानं ॥ ४७ ॥ अथे
ति ॥ अनंतरं स्वपनी रामो वक्रान्तिसैन्यानि रोषात्कृपाणु अभिषेषनायशत्रुसंमुखगमनाया पर्युत्कानि योजयामासः ॥ आता पयामासः ॥ आग्रहीतः
कालः आत्मास मयोयेवनथाः अंबुराशिरिव यथा युगांतकाले आसाद्यः लोकत्रय सलवाय पयोधिरंभां सिनियुक्तः पक्षेः नृपतिर्युधिष्ठिरः आ
सकालंः प्राप्य चतुर्दश वर्षावधि ॥ धिकस समुपः ॥ यस्तिनयाभिगमनमंरोतत्दभिषेणनमिसमरः ॥ शेषं समानं ॥ अभिपूर्वो सेनाशब्दः स्तसमासाय
पाशिनिलिंचि उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाषत्वं लुड्लेररनिटीतिलिलोपेरूपं ॥ ४८ साकं भूमिभूपतीरामः आजिभूमिं संग्रामभूमिं प्रहसि
प्रेदे प्रयन्तः मन्तरिलंगं सक्रोधानां मनां सिचिंता विभुवा साकं भूम्या सह प्रकंपयन् प्रकंपे लाकंपयन् कीदृशः सः ॥ द्विषः शत्रून् जिगीषुः जे
तुमिच्छुः जमदग्निजन्मा परशुरामः कुरुक्षेत्रमिव ॥ १ यस्तेः भूमिपतिर्युधिष्ठिरः कुरुक्षेत्रमाजिभूमिं संग्रामभूमिं स्थानं प्रपेदे गतः जमदग्निजन्माराम
मइव शेषं तुल्यं ॥ ४९ ॥ अथेति अनंतरं सो च मः प्रकरणाद्रावणस्य कांतिमतां सौदर्यं लभतेभिन्नप्रायः कर्णयोः श्रोत्रयोः शोभाविहीनायुव
तिरिवातिरावणस्य सोदरेविभीषणे युयुत्सौ योद्धुमिच्छोः तस्य शत्रोः रामस्याभीष्टं मा कां विस्मितं विधित्सौ विधातुमिच्छौ शत्रुपक्षे रामपक्षं ग
तवति सति यस्ते भासा द्रैकपार्श्वे ग्रहे सविसहाप्यौ ॥ केशादिः परतो वृं देवले साध्यविशोध योरितिमेदिनी ॥ सा च मरुः दुर्योधन सेना कर्णो द्वाध
रेण याकर्णोस्ते भानयो विहीना रहिताः भीष्मेण महारथाग्रगणनायाः छपतिकर्णः प्रमादीच सेनमेदुं रथोभजन्नस्तदुरथन्नयागाणितः कोया

टी: ६७
67

त्पाधर्मो भोजीवतिनावन्नयोत्साभीति संख्या मं समक्षागतो दिनदशकमितिभारतं॥ एतो दुर्योधनस्य सोदरे युयुत्सौ तन्नामके धार्तराष्ट्रे श
त्रुपक्षं पांडवयक्षं गतवति सति। शिषंतु संगतदभीष्टं नदनस्य पांडोरिति। श्रितवति आश्रितेसति। ५०। अपति। अनंतरं परेषां शत्रूणां
एषसतानां सेनाचमूः रणांगणं प्रापदशत्रस्योएवणः स एव सेनापति स्तेन प्रयुक्ता प्रेरिता सा किंभूता: उद्धतानां स्पंदनसप्तीनां रथाश्वा
नां पत्तीनां हस्तीनां च खुरपुरोप्रपंचेन निकामसमर्थ्या भीमा भयानका यस्ते परेषां दुर्योधनादीनां अशरण्यां अशरणनीया चासौ सेना च
यशरणसेना रणांगनेनं प्रापनूः यस्माद्दुर्योधनेन तुन्ना प्रेरिता एतमा अनीकयुक्ताः एतनानुक्तिर्यतो नामान्त्र सेनाविशेषयोरिति विश्वः र
वनाविशेषवती। शेषं समानं। ५१। विलोको तिं रामः हरिवानरः सुग्रीवस्तस्य योगेन संबंधेन स्थैर्यं प्रपेदे दोलघस्वास्थ्यं त्वा स्थितिर्येन कीदृशः
जिष्णुजंयनशीलः। तमरस्यशत्रोर्मेरुलसेन्यं समहं वाभिलोक्य दृष्ट्वा प्रियायाः सीतायाः अपायाद्दपगमाद्यभयं न स्मास्त्रियांगतोपीति कीदृशं
नन्नुमभयाहीक्षाविक्रमे पापरक्रमे तल्लशेभिशोभायुक्तं। यस्ते जिष्णुरर्जुनः स्थैर्यं प्रपेदे। कीदृशः भीमा एतवां धवानां अपायस्य भयाच्छ्रितां गतो
पि सचितोपिः हरेःलक्ष्मस्य योगतः उपनिषत्कथितानुलब्धं स्वास्थ्य इतिः प्रभाविप्रभावयुक्तं क्रमशः परिपाप्यामि रामः सुंदरः। योगो पूर्वार्थ संप्राप्तो
ध्यानसंगतियुक्तिपुः वपुः स्थैर्ये प्रमोदे चाविषभादिपु मेषजेइति विश्वः। ५२ कृतोति त्तरेद्रस्य न रामः भीमो भयानको वमस्वातरसा वेगेव गुरूपा
मुपसतिं उपासनां कृत्वा॥ कीदृशः सः कलितस्सायत्र एवं धनुर्यस्य अधिज्यधनुर्यस्य अधिज्यधनुरिसर्थः कलितं लीकामधेन्द्र इति भुवि संख्या मे एम ६९

स्थान्नेशंवरस्पदे सविशेषस्य वंधनाशं विधित्सन्नु विधातुमिछन् कामदेवः कंदर्प इव एतत्कार्यकर्तातिजा कामदेवइवः पक्षे नरेंद्रसुनुः युधिष्ठि
रः भीमोवभ्रुवः गुरूणां भीष्मद्रोणादीनां शेषं समानां युधिष्ठिरो भीष्मादीन् नमस्कृत्य परवलं गतः इति भारते। १३। इति श्री ...घरकृते एघव पांड्वी
यप्रकाशे सप्तमः सर्गः॥ अथेति अनंतरं रघुनाम्नान्तप स्य स्तोरपसस्य एम स्य ए घवस्येति यावत्। लघुयथा स्यात्तपस्तोएमस्य युधिष्ठिरस्य
वाचउस्य समयं स्यकोदंडस्य धनुषो घोषेण शब्देन वधिरि तं जगदंडं यथा स्यात् एव मे कुत स्माय माने उपार्जिते सति नभो गगनमेव भूतं वभूवः अ
वधीरितं जगदंडं व्रह्मांडं विश्वं च कं पत्रेस्य यथेः। किं भूतं युगपदेकं द्वे वौभयसेनयोः एमरावलस्य सेन यो युधिष्ठिरदुर्योधनसेनयोर्वा उद्धे भितेन व
द्दिते नोदामे तो भ्रदेन प्रचंडेन भेरीदुंदुभियर हनुरजानांच नादेन शब्देन आधातो गमौ भ्यंतरं यस्य तत्तथा। १। रणमुखीति। अहह आश्चर्ये प्रालि
नां चेतनामिरि इतिन रिति रिधारितन। निर्द्धारितं किं जन्॥ विश्वं किं भिमयं भिति विकारः कार्थिवमिस यथेः रजः समाक्रांत मास श्रांत रे शब्दात्तन्मात्रं कवा
शब्द स्वव रूपा मितिः कथामिव रणम् मोसंग्रामभमोरणा रेणो संग्राम रज सित पांशी घ्रंतुयेना देवपट हादि ध्वनो जगदंडं विश्वं श्णगया ति पिदध
ति सति निरन्तरकृताधःकृतात् न्येषां प्रवृत्तिर्यं चन दिति विश्वविशेषणां क्रिया विशेषणं वा। २। काष्ठा इति तदा एमएवला यो कुरुपांडवसेनयोर्वा संयु
गे उउ भितेरणम ह्यां रेणो संग्राम रजः सिव्रंलां शोदरस्य विश्वोदरस्य परगांवितत्वं तिस तिकापिका लक्ष्म या युगांतरात्रिः संहार सोमतो। यत्र वलोचन
विघयश्च स्कुत्रो ह्यं वस्तु केनापि नाज्ञापि न ज्ञातं॥ तत्व रूपमेवाहका ष्ठा दिशः घ्वा विविलिद्रि रोधि ली नाः संहार कालो भत्॥ यत्र विलोचन विषयश्च

टी॰ स्फूर्त्या ध्वंवस्तु केनापि नासापि न ज्ञातं ॥ न त्स्वरूपमेवाह ॥ काष्ठा दिशः क्वापि विलिल्यिरे च संवीनाः अकस्मादेवाप्तानाइत्यर्थः ॥ केनापि भानीः सूर्यस्य
९८ त्विषो दीप्तयः कवलिताः भक्षिताय स्ता इत्यर्थः ॥ अहो कथं दिनं कुत्रापि परस्तं जगाम नभोमंडलं कुहचिन्न दृष्टं अदर्शनं गतं यद्वा नकारः शिरश्चा
68 लने काष्ठा दिशः क्वापि न विलिल्यिरे अपि तु विलीना एव एवं सर्वत्र विलिल्यचन स्पविषयः केनाप्यज्ञायि अपि न केनापि ज्ञात इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आरंभि
ति ॥ आरंभ उक्त उद्गमकाले प्रथमतः उद्गमकाले भुवि पतितं न मदद्विपानां मत्तानां हस्तिनां मदसलिलं कमेभरेणुर्निरपान्निः पिबति स्म ॥ ततश्च्या
प्तिमकाले विसरति सति माघनां मत्तानां दिग्वारिणां हस्तिनां सीकरं मदजलं निरपान् ततश्चोर्ध्वं गतिः सती जलधारिणां मेघानां गर्भस्थां तरस्य
वारि पीत्वा स्वः स्वर्गस्य सिंधोः अपि स्वर्गंगाया अपि नः ततः क्रमेण तां प्रवाहं निरप्याद्गि ॥ प्रवाहस्य प्रवृत्तौ स्याद् पितृोन सि वारिपा इति
वः ॥ ४ ॥ प्रचलितेति ॥ धरण्या भ्रमे हूयितो रेणुस्मिन्नभानुपादिसंस्मरीस्तीन् ॥ अरुधन् ॥ तयपदि नक्षत्राणां देहसावे रोनक्ष परो महीयान्व ह
न्नरः सैंहिकेयो राहुर्दिवः द्वयो रपि विशेषणं ः प्रचलितायेह रयोश्ववान रथ्यन्ने षां चक्रेण समूहेन छिन्नं मूलं यस्य स तथाः पक्षे प्रचलिते न ह
रेनोराय णा च क्रेण छिन्नं मूलं यस्य न रणं प्राप्ति कूसाद्वृंतु कूसाय गमा न नभसि आकाशे हूयो निरोधीये न स तथा समानमुम्ब्यन्ना ॥ ५ ॥ आ राम
सरेजेति ॥ सरोजानयं कजा उद्भवो जन्म यस्य स सरोजभवो ब्रह्मा तस्य सप्रगल्हे तस्य राजभवस्य तत आसरोन भव सप्रवह्मसदनपर्यंतं सर्वे ९८
नः सर्वत्र रेणुर्यं डलेरजः समह लोकं भुवनं उन्नतति सति आक्रामति सन्तमुञ्चसनेविराट्पुमान् परमपुरुषो नारायण एमास्करेंदुन

यनेसूर्यचंद्ररूपेचक्षुषीउन्मीलयन्निमीलयन्निसमः। आहितः भयंयथास्यादेवमिति। ५। उद्गमेति॥ रेणूनांनिकरः समूहः सुरसुंदरीणांमुखान्मकंवयत्
चुंबतिस्म। तत्रापिगतइतिभावः। लग्नीवकामुकइव। आसवानिप्रोंछितानिगंडतिलकानियेषुतानि। नघ्रासस्यादेवः उभयंविशिनष्टि। आराद्दूराद्दूरा
ठेन उद्गमेनवायुर्दिनेनसुघुला वृत्तियेस्यवृत्तिर्विवर्णाजीवकैशिकादिप्रवर्तनेन इतिमेदिनीकरः। आराद्दूरसमीपयोरिति विश्वः। आरब्धः प्रारब्धोगा
नस्यमलनोविमर्दीयेनसततथा। वसन्तांतसंगीः वरक्त्रांनलग्नः सर्वत्रसमानं। ७। अकालेति। रजएवजवनिकाआच्छादनपटः सासेनायउः मु
खादयससाराः दृष्टिभ्रमवान्नैर्मदंयथास्यादेवं। कीदृशीः। अकालेयाजलदावलिमेघपंक्तिः। तस्यागलितयारक्तधारयाहताछिन्नमूलाः न
क्तालं रुधिरवृष्ट्याछिन्नमूलेसर्थः रक्तवृष्टिस्तदासंग्रामस्यबकेनिभावः। नतस्याकंरीद्रस्यकरपहंरुप्यलाभस्तरं। इमेदिमहोभिभिः वृद्धाअवृ
द्धाअतएवासितश्यामोतिः नवथ्राद्धेदूदुंरूठेः। करटः करकाकयोरितिविश्वः। रणोसमरेचूर्णितानिःस्तनयुक्ताग्रेसेनिकातेषांस्तनजेनरुधिरेण
सिक्तयस्यससातपा। ८। आरभमंडलमिति। भैरवैः भयंकरैर्भैरीरवैर्दुंदुभिशब्दैर्जुर्णेघूर्णितं आभमंडलं भमंडलपर्यंतं। आङ्मर्यादाभिविधौ
रिसम्पयीभावः। आययोयिवलयासमुद्रवलयपर्यंतं आचक्रवालान्नलोकालोकपर्वतपर्यंतं॥ चक्रवालादिभेदेस्याच्चक्रवालंतुमंडलमितिवि
श्वः। आतारापथंनक्षत्रपथपर्यंतं नक्षत्रपर्यंपावदित्यर्थः। आपुरंदरपदादिंद्रलोकपर्यंतं। आपद्मसपाद्मयात्पद्मसमालक्ष्मीस्तस्यालयो
विष्णुलोकस्तस्यपर्यंतः यद्वाब्रह्मलोकपर्यंतः पद्मसपद्मगृहंयस्येतिवाः ब्रह्मारःकराहस्तवनस्यपक्षपर्यंरकयालंतस्यपुरंसपुरंतस्यसंपर्यंतं। कर्परंःकस्या

टी:
९९

कपालेचशास्त्रभेदेकरहयोरितिमेदिनीकरः नेत्रादिपाकपात्रेनाकटाहः कूर्मकर्परइतिविश्वः। तर्णंशीघ्रंभयनेनत्रासेनत्वाभ्यदिकुरिभि
कीर्णविक्षिप्तंसासंवायमभ्रमिवलयंयथादेवमितिति।९। दिव्येति। शौर्येणशौंडाः ख्याताः। तदायोधाः प्राणपरंतंप्राणोतंयत्रतेनादिवःकमे।
69 चेतिकरणेद्वितीयाविक्रीडः। कीदृशंदिव्यानानामल्लायामालंण। शिभायाअभ्यासस्यनिकषंपरीक्षास्थानंः अरिकुलैःशत्रुसंघैरणर
ङ्गोवेरमेवाग्निस्तत्रहोमोयत्रःस्वर्गस्ययोषायाःसुरांगनायाःआकर्षेआकर्षणेदिव्यौषधंः अमरपुरीवतानःअमरावतीमार्गस्य
सोपानखंडंरआरोहणं। निश्रेणीखंडंकीर्तिरेवक्षीरंविदुग्धसमुद्रस्तमलच्छलंस्थलीतिनानार्थे। अखिलस्याजगतःशस्यसनाए
चस्यरणवलाहुयोधनादिरूपस्यनिहोऐउसाटनेयलोयत्रःनपंकुलमहसांमंडलंसमहोयत्रःमंडनमलंकरणं।१०। पुरइति। हनुमता
/ द्विषतांशत्रूणांराक्षसानांमनःसुभीतिभयंश्रोत्रपथेनकर्णमार्गेणप्रवेशितांः अतिभैरवंयथास्यादेवंनदताकंठगर्जेकुर्जताःवला
तांसैन्यानांपुरेभ्येविशिष्टस्यजयस्ययोध्वजस्तस्यषियंमशामयर्थवधानेनापक्षेःविजयोऽर्जुनस्तस्यध्वजस्यश्रियंदाधानेनः अर्जुनध्व
जस्थितेनहनूमताद्विषतांदुर्योधनादीनांतुल्यमन्यत्।११। वलेतिः अग्निमेणायुग्मं॥ महीपतेरामस्यसेनानानादशवंववकारःकीदृशीः राम
वलेनसामर्थ्येवताबीरेणोहूतावलेस्थेमानिसेचवलयुक्तान्यलिंगकमितिप्रकाश। नीलगजाभ्यांवारनरविशेषाभ्यांअभिरामामनोहरणि
णि॥ नीवेगछमल्लोमल्लुकाजोंववमतयोयत्रःशरमालेनबानरवेशेषेणभीमामपानकामहोदयायउपचयायआरंभउधमस्तस्यरणः ९९

गभीरस्तारश्च महान्यत्रणादो यस्यां ता। तारो मन्द्रश्च ध्वनाविति विश्वः॥ कुमुदेन यानरविशेषेणानुबद्धा संबद्धा उदीर्णा उत्पादिता येता। अर्जुनात्कृष्ण
सारथ्यतएव प्रोष्ठान्यायुधानि यत्र सा। कृष्णसारा। शिपा यां पुंसि शत्रुघ्नां मर्जां न इति विश्वः। मन्युना क्रोधेन बलेन च ऊर्जिताः सन्तुष्टे चंद्रसनउ
त्रसत्तु उत्तमसौजीवलं यस्यां॥ शतमनीकानि मुखे यस्याः सा रूपसे महीपमे युधिधिरस्य उद्धृता बलेन आसमंनतो नीलाश्वा सौ यगजाः हस्ति
नस्तैरभीरुमात्रोता। निपृणानि अक्षानि निमेला निम्नभल्लान्यायुधि विशेषा यत्र शरस्तलं मालेन नेनेजसा भालं तेजोललाटयोरिति विश्वः कुमुदेन
राजाधिशोषेणानुबद्धा उदीर्णा सा लोहस्ता सा लोयामयां एवं मन्तयोरर्जुनकृष्णयोः सारेण बलेतः प्रोष्ठान्यायुधानि पत्रः। नालस्ता नन्दिया मानेकना स्मा
लेद्रुमां तनरश्मिमेदिनीमा। मन्यो युधा मन्यो भेदविशेषस्य बलेनोर्जिताचा उत्तमौजा नाथ विशेषः शतानीको राजविशेषः। युधामन्युत्तमौजसौ पां
चालौ द्रुपदपुत्राविति भारते प्रसिद्धं। १२। अकंपनेति। पुगंसा रपरवा हिनी एव पासे नाश श्रुन एमादीन्। धा अहथ रा। कीदृशी अकंपने
न राक्षसविशेषेणा उद्दीप्यते तो मेघमादरं दंड जिघत्र सा तथा॥ प्रहस्तो नाम राक्षसो नाथस्येश्वरो पदृष्ठः संग्रामस्थिरः चैत्रकायो नाम राक्षसो
यत्र सा आविर्भवद्धैरयस्यां एवं भूते ननरांतके न एव बलसुत्रेण उग्राभयानकाः प्रकाशेमादुरावि स्फादिस्फादेसमरः सहामर्षेण वर्तते सामर्षः
एवं योवेगो जवस्तेनज्वालोलो हिता हितानामनाक्षसो चत्रसा। ससिंधुराः सगजाः जातरसा उत्सन्नरस्पानः उत्तानचंद्रभा भामभयानका च उग्रभीमाः
सहहेतिनास्त्रेण शस्त्रेण शूलेनकं ते न च वर्तते या सा सहेतिशा सा हृता वर्मणाः संनाह स्यानि बास मा शिर्ये स्फासाः सभित्सग्ना ममहाकमे सुव्यापारे

ए॰ टी॰ पुरःस्थिता अग्रप्रवीरा येषां स्थिता स्थातु शिरोदिक्षु इत्यनमतिस्तब्धा यो विप्रकाशः पक्षस्य परवाहिनी दुर्योधनसेना शत्रून् युधिष्ठिरादीन् रुरोध। कीदृशी
७० नकेपते अकंपनो। नि मेयः भ्रस्तिनो दीपितो मे घस्से वनादेयत्रः अकंपनो निर्भयः इति भिन्नं प दंवा। यद्वा अकंपन अत्रं स्त उद्दीपितो मेघ सेवना
70 देयत्रः प्रकृष्टा हस्ताये षां ते राजानो नायायत्रः यासेनाः दृढचित्रका उज्वलन्ति लका॥ चित्रवा लिखित लक्षेना नुया घाभे संचपालिधितिमे दिनीकरः। आविर्भ
वद्रूराये नराः पुरुषास्त्वान कायमायत्रयद्वा आविर्भवद्भैरेतान राणमं तोयत्रसा उयाभयानकाएकवापदां अमर्षस्य कोपस्य वेगेन त्वरया लोहिते अ
क्षिणी येषां ते लोहितास्राः पुरुषाएवसासिं युराजायद्रथयुक्ताः नरसा बलेनो उग्रो भीष्मो यत्र सहेतिः सायुधः शत्यो महाद्राग्धियापत्रः हत्नवेर्मणि
राजविशेषेनिष्ठानि वहेंतांयस्यः अयं त्रिगनोधिपतिस्तत्स्य मन्यत॥ १३ इत्यमी॥ अश्विनमदनाभ्यां मैंदद्विविदाभ्यां वानराभ्यां अरेः शत्रो राक्षसस्य म
देनं विधे विहितः रणभुवि संग्रामभूमौ कीदृशाभ्यां आजानुबाहुभ्यां दुर्नं शीघ्रं अवधीरितो वज्रमुखे राक्षसस्य पातीयत्रः स्फुरन्नशातिप्रभस्य रक्षो
विशेषस्य याहेतिरस्त्रं तेन दुर्निरीक्ष्यं यथा स्यादेवं श्लेषा विशेषणद्वयं॥ पक्षे अश्विनंदनाभ्यां नकुलसहदेवाभ्यां अरिकुलमर्दनं दुर्योधनादिमर्दनं
दुर्नं शीघ्रं अवधीरितः तिरस्कृतो वज्रमुखे वज्रसदृशमुखैः पातीयत्रः स्फुरंती अशनेरिव वज्रस्येव प्रभा यस्याः एवंभूता याहेतिस्तया दुर्निरीक्ष्यमि
तिश्लेषा विशेषणं द्वयं शेषं समानं॥ १४॥ रथानीति॥ समीरस्य पुत्रो हनूमान् पत्रेषां रिपूणां रक्षसां बलानि सेन्यानि वमंज। किंकुर्वन्। रथैः स्यंदनै एम
रथान् घनन् हिंसन् वाजिभिरश्वैरश्वान् गजैः इभैर्गजेन्द्रान् एणः पत्तिभिः पत्तीन् पादातान् समरे संग्रामे प्रसभं हठेन वीरो विक्रांतः पक्षे ७०

समीरसनुभउमसेनः पहे रपांदुर्योधनादीनां नुत्यमन्यत्।१५५। अप्रहतियावकाद्ग्नेलेंचंजनमयेनस पावकस्य जन्मा नीलः नरेंद्रस्य रामस्य सैन्यानि जु
गोपररक्षनीलः श्यामलोंवुवाहः शिखंडिसैन्यानि रक्षति यथानहूत्॥। शिखंडीनाकपालेस्याज्ञांगेयपारितिमेदिनी। सैन्यंकूविंवलेसेनासमवेतेतु
वाचवदिति। व्यूहस्यसेनास्वनाप्रकारस्यस्वीमुखदिः प्रतिव्यूहस्यचविपतिव्यूहस्यविधानेकरणोदक्षः कुशलः। पक्षेपावकजन्माधष्टद्युम्नः
सकिलाग्निकुंडात्समभूदिति पुराणं नरेंद्रसैन्यानि युधि। षिरसैन्यानि जुगोपररक्षः युधिष्ठिरस्य दृष्टद्युम्नः सेनापतिरभूदित्यर्थः। शेषसमानं।१६
व्याधनेतिसहस्रयुगोगादियस्यसरतुः सुग्रीवश्चरणेनेरावणस्यसेनांववाधेवाधतेस्मः कीदृशीनां॥ मदेनांधानांमातंगानांहस्तीनांघटानिः संघैः
परिषांपरंतरांव्याधुतानिकंपितानिवाविधान्यापुधानियैरैवंविधैर्योधैर्भउनांभयंकरां; केविशिखैः वाणैः द्राकूसरितिपलाशिभिः राक्षसैर्ल
क्षितानां लक्ष्यलोकनीया॥ पलंमांसंमशितुंशीलं येषांतेपलाशिनः पक्षेपिलाशिभिमांसभक्ष्णंगदक्षैर्विशिखैर्वाणैरैर्द्वुर्योधनस्यसेन्या
नि।सहस्रंत्रपगादृषयोयस्यसंसहस्ररश्मिरिंद्रस्तस्यसुतरर्जुनः १७। विभीषणोसंतिं। विभीषणोनामस्यपाचरणामीश्वरः निशाचराणांराक्षसा
नां अनीकानि सैन्यानि अनेकानि सपयांपस्वनाक्षिपतेति॥ विभीषणोनामस्यपाचरपामीश्वरानुशाचराणांराक्षसानांअनिकानिसेस्म॥
अपिअनेकान्येवानीकानि। क्षियोतिस्म॥। विमतः दर्शितामतुरामस्यभक्तियेनः पुढूंहिप्रसन्नगछतुहि येनभयेनाकुलिमस्थानंयस्याद्भिमेभ्योन
भयध्वानावरेपूफुल्गीहानिसवेविविश्वः भस्थानामात्रेकापिनाः धरणामपियोषितीतिचापक्षेहिदिकावुलभद्वेटेकच्चदुर्योधनस्यापक्षवर्ति

[margin: भा॰टी॰ ७१ 71]

नाग्निशाखराणां नैकान्यनेकानि सर्वेः । विभीषणो भयानकः ॥१८॥ परीति अथानंतरं रपात्मजो रामः विधेः सिपाशस्त्रो रावणस्य वलं सैन्यं पक्षहेवाणो स्तना
पञ्जनपन्नः किं भूतः स्फुरत्कार्मुकमंडलं यस्य स वानभरणां वीरः सुग्रीवदयो लक्ष्मणेति चिन्हानि यस्य सः । चंद्रभानुराणादेसे मपुरा चिरणलोकातिवा पसेन्नर
पात्मजोर्जुनः विधेषि वलं दुर्योधनसैन्यं वानरचिरोहनूमानूलक्ष्मध्वजचिन्हं यस्य स तथा तु समन्मतः ॥१७॥ तनेति नदियास्तस्य रामस्य … मेसर एवणाश्चे
हस्वरतिसमासतिस्मे सर्वेः केषु देवद्विपा रास्तसानां वले पुनः किदृशाः तृन्मे … स्पंदनसमके तुभिध्वजे पतिभिः पायनैस्तु रंगैरश्वैश्छत्रैरातप
त्रैः अस्त्रधूर्मिश्च किल केवधरा रम्यां तनेषु तेषु वंधुरेति बावंधुरवधुरो … तिवंधुरेति विश्व सैन्यानां समवेतानां योधानां स्त्रीणां कुचकुं
भतो मौक्तिकारणहाराणां वहिकारे हरिकरपोस्फुरसाहसयेषानेनथाना सास्वामिनो वृधादलंकार स्पष्टवान् वारणां योधाराउरस्थलरुपा वासोदा
रणाग्विदारकारणसंमुखा रणमुखाइति … विमाठः विरोरास्थलदारणाहरूपामुखां इति पाठांतरं विरास्थलदारणाधिसरणारूणमुखालोहित
मुखाः वालाकारहत हस्मे साहसदमने … विश्वः । पक्षेतदियाअर्जुनसव्वधिनिः सैन्ये पुरयोधनादिनां द्वहिपाद्योधनपक्षपातिना एक्षसाश्रा
वरोनोचनेनिर्विकारश्चिनाइतियोऽसमानमन्यतूः ॥२०॥ नर्यंतेतिनस्सरामस्य अर्जुनस्य वाशरावापाः विपक्षे रावणादिभिदुर्योधनादिभिवान सेहिरेन
सोढाः कीदृशाध्वजाएव वनानिकाननानिप्यनयंतः ध्वजवत नानानि ध्वजसमहानिचेतिविश्वः रिनाइतुंगाः करिद्रसेनागजोतमसेनायेस्तेमहेंद्रेणश्ल [margin: राम]
केनमुक्तस्याभनेवज्रणोसाराः कुछितानिकटानिकाशा तुस्थानेका … ॥२१॥ चरनितिरघुराजसुतरामनरेन्द्रमनुष्यः सास्राभ [margin: ७१]

ससंह्लसशरीरपरिपह्रेदेवोविसृआवमासेथुभुमेआजौसमरंचरनविपाठवायोविपाटितविघट्टिकाअरिचमूःसत्रुसेनायेनचसःगांडिमविबोधापि
वोद्देक्षयुक्तंधनुर्विधुवनकंपयरसास्फालसमस्तसुमयोगितिविश्वयस्येभरोजुनुठछापिगांडिवंधनुर्विधुन्वसास्फालद्रघुरजसनुदेवोरामइवशोषं
समानंदेवोमेयंसुरेपुसिस्यानपुंसकमिदियमितिविश्वः २२। अनंतरमिति। अनंतरंसिंहनादीनामराक्षसोःदोर्दंडभुजयोर्विक्रमस्यस्फुटंप्रव्यक्तं
अवबकाशंअलभनप्राप्तवान् अपामविभीषणोभयानकःप्रोच्छलघधास्यदेवस्फुरतामविरलानांनिविडानांरोपाणांवापानांआरोपे हृद्देशेभया
नकश्चापोधनुयस्यसः द्विपनांशत्रूणांमेपुनस्यदशसहस्ररसानिपातेनिसंवहूप्रतिशायेनसःरोपोरोपपयवानयोरितिमेदिनीकरःपस्येभीष्मणां
जेयःप्रोच्छलनसिंहनादोयस्यसः दशदिनपर्यंतंद्विषतांशत्रूणांमेघानांपटलैर्जोमृतसाइवअंतरिक्षंगगनमनंतरं अंपतनरकुंशकुंतिभिःअयु
नानिसंघानद्रुव्याप्तमितिभीष्मेणप्रतिज्ञातं।२३। रोमांचितेतितस्यसिंहनादस्यभीष्मस्यभयानकबाणांसंततसोतिरस्करणादुर्वारोमांचिताकंटकि
ताइवगिरयःपर्वताःपरोहसस्फाइवतायमानयस्त्रोइवआसांदिशअभ्राणामेघाणांपटलैर्जामृत्ताइवआंतरिक्षंगगनमनंतरं अभ्यनरशकुं
तिभिपासैभिःरचितंव्याममेवएतान्येवमसबन्नतहापासंततेतिरस्करणादन्योनास्यपतदेवममवाच्चितिवा।२४। सुरेंद्रेतिमहारथोमघनादःपरैःश
त्रुभिर्दुर्निरीक्ष्योदुर्दर्शोनोवभवतेजसावलेनदिवामध्यमांहूषितोमध्यमादिनेरविरिवसोपितेजसादुर्निरीक्ष्योभवतितेजोदीप्तौप्रभावेवसांप्रए
क्रमएतलोकितिविश्वः सकीदृशःसुरेंद्रसंततानभुवावाहितपुत्रेणांगदेनाभिमनुनाभिगानरोपेणाभ्यांमनोरथोएवयस्यालवंहतयद्धमभ्योमन

टी: रत्नवेगमालिखाद्र्थीयस्य सः तथाहतं हिंसितम स्यास्तीति हतः हिंसकस्तस्यर्थः हतं युगे लमर्षं चविहिंसितेन विघतिविश्वः पक्षेः समाहयो भीष्मः परैः श
७२ त्रुभिर्दुर्निरीक्ष्योदुःखेन रक्षोतिदुर्निरीक्षः दुःखानिरीक्षदस्य र्थः अभिमन्युना सुभद्रापुत्रेण भग्नमनोरथः हतः सुरेंद्र संतानगर्जुनः स एव महत्सन्निय से
72 तेनसमाभर्ये सेति। १९। निनेति शरा आशीविषा एव शरीराशीविषाः ते वेवाणास्तेषा राशि समहः उग्रो भयानकः अंतरिक्षं गगनं अचिरं निरंतरल
नकार अचिरमेव चकारेत्यर्थः कादृशास्तेन माघेदेन मुक्तस्य कस्य यामुखेराख्यप्रकानेध्वान्तवत्तनुधानवेतिद्विषाशत्रुणां उवरं दर्शनं यस्य तेन द्रजिना
रात्रौ सायं अंशिमिसंपक्षेतेन भीष्मेण शरा आसी विषाइव सर्पा एवशरा आशीविषास्तेषां राशी मुक्तेः अथ सोऽरवसेन्येसपा मुखे प्रदोषे ध्वांतर वे
सत्र यो सं। २६। नेत्रयेति मिघनादेद्रजिति असा त नवायोगेसतिनशरासोनसत्त्वोभेत्त वोवा युधोगोयद्धोगेयस्यसंग्रामभत्र मेणाना। छिषे सति
यद्रुशोत्रनवोभीष्मस्तद्रुद्रुधोगारणादियुयस्य सतथा उदारा उभरा प्यवानरेश्वरासुग्नीवादयप्राणास देहमवापुः यथा मेघानांनारे सति अधागा
पाये करति पक्षे शांतनव स्य भीष्मस्यो मेघोघोगवत्वादः शरीरायत्र एवं भते सति नरेश्वराए जाना अर्थाद्विपक्षो: प्राणस देहमवापुः उदाराएक्षविन
वथाशान्तनवोघोगोनेघनादोयथ्वगाहति ध्वगाः पारमघनादोयत्र स्तातथा। २७। आशत्रविति असौ मेघनादश्वेतयसपुंजेववंधध नवान
वैरिवर्गस्य मनोहर पंमदूत्वा विदार्यः कीदृशपरे बांशास्त्रामस्त्रैरनालिरवपुरस्थद्देहएकस मपावदमतेंधनपुधः यावंते अमतापेरयः ता एम
वनलक्ष्मीहसेतिपातिपावरवधारणाद्गतिसमासापक्षे असौ भीष्मः श्वेतंतत्रविशेषंवयंधः यशःपुंजयशोणामिवलुसेषमेवंयद्दृश्वेतनामा ७२

नेभरतश्रेष्ठं एव यशः पुजं यमयवबंधः वैरिवलस्य मनो मानसं रथं रप्रेदनचमकृताश्चेतो द्विविशेपरस्मेस्पेश्वरीश्चुनइति वास्तवेतो द्विपाद्भिमेद
योरिति विश्वः ॥ २८ ॥ नरेन्द्रमेघनादस्तैाश्मलक्ष्मणोकृमेण्पिश्चुक्रमे णिसचमकृताश्चेनोद्विविशेषरस्मेस्पेश्वरश्चिनइ ति वास्तवेतो द्विपाद्भिमेदयो
रिति विश्वः । क्रौंचक्रं सयमंतं सहितो नागरूपधेरेशरेः शरैवोयातिरश्चक्रे अवसन्नैश्चक्रस्नागपोशत्तो वद्धाविमर्यः सासामनरनाराण्यतमा द्विवपक्षे
सभीषोः नरनारायणोकृष्णार्जुनोतिरश्चक्रे अवशनैश्चक्रारः श्मलक्ष्मणोविवा ॥ २८ ॥ तुनिवायोनि । धरणीशो रामः आत्मं गतं धैर्यमुत्सृजन्निम
मयाजेतव्यमिमादिप्रकारकं मनो गतस्थैर्यं तत्यजेनासमर्थः । कीदृशः एवनागैर्वद्धो मंदरः शैलइव सोपि मंथनुकालेनागवद्धः । तस्य मेघनादस्य वि
यैः सामर्थ्यं अपरं निवार्यं दुर्निवारणीयविलोक्य सरोपः सक्रोधपक्षे धरणीशोर्जुनः कृष्णवा तस्य भीष्मस्य प्रोद्धतं त्यं । नागेनतनागा । वागेन ॥ ३० ॥ जिया
सयेति ॥ मनुष्यशरीरपुरुषेण मः मन्युवशात् निरोषान महीतलं जगाम गतवान् । तस्य मेघनादस्य जिघांसयाहननेच्छयाः शरेणाथोन मेघनादस्या
द्भिताति पिदिता । निवारणानि सैन्यानि भानि निरीक्षमाणस्य पक्षेमनुमर्त्येः पुराणः पुरुषस्य कृष्णः अर्जुनो वा तस्य भीष्मस्य जिघांसपति शेषं तुल्यं शी
पेणाश्रीकृष्णस्य पादवनीयप्रतोदहस्तोभीष्मायधावितइतिभारतं ॥ ३१ ॥ सपदीति सपदी तत्काले भुवननाथो रामे तां दशामवस्थां संप्रपन्ने सति हरिचक्रे
वानरसमूहे भ्रमति सति लोलस्थं चलो हि निप्रतानोन्समहोयतइयतंभतें इ तस्तोतो गते समितिसुरमुनिभिरतारहायेलोकन्नपाय सपदि तत्काले कस्याया
मवादिउक्तं मस्कृतस्तूणा देवपरसैन्ये कोलाहलो वभुदजनि विशेषपोषिनेइति जितजितं मिसेवं रूपइ सर्थः । पक्षेः सपसित स्तणादेव भुवननाथे कृष्णेह

रिवक्षे भ्रमति स तिपरस्यैमेदुर्यो धनस्यैन्यशेषं तु तस्य सुरेदैवमुनिभिश्च ॥ ३२ निशीथेति पितामहो ब्रह्मा स्व प्रकृति भावनमुमोचन च सज्जनो द्विजोवभवे
तिनास्य यं तस्मिन्काले महाशमस्य येन भुवनत्रय विसंज्ञे सति रामानुज लक्ष्मणा निरीक्ष्य दृष्ट्वा आकुलः सन्नू कृतेन मुमोच साहं भुवनप्रभोन विशप्य नो
शस्य शमस्य प्रभाववेदी अनुभावतः आत्मनैव नागपाशमावंध मोक्षो नैव कनेष्यइति। पक्षे पितामहो भीष्म परं गांग प्रकृतिन मुमोच तथा कुलः ए
मो वलरामस्त स्यानुजं कृष्ण निरीक्ष्य भुवन पमोह कृस्य तु सशेषं ॥ ३३ ॥ अवादीति नरात स्मिन्काले किंच भवते प्रालिउ द्दातेनाम दि पितु सर्वे मे व न थाम
द्रितिधायुसमिरतोन वाचा तून वहति स मदृश्यानु रंगेन्निरवात् । निर्वोणो व भवत्य ग्रीवा चा कं यादि समुद्रो जो घूर्णो घूर्णितो विपरीत गतिरि सर्थः न भस्वं
दूरगगनं महो क्ष्माभिजेषितल मासिद्दिति तुल्य मुभ यत्र । ३४। आत्मं तरं यस्त्र गारिगरुडं स्मरण शिखले लं दृष्टं यथं स्यादेवं भुजाभ्यामवगुह्यालिंग्य खाम वस्था
खकायां दृष्ट्वा निर्विषत्वं अनैपितृ। नीतवान् कीदृशः भुवनमवातीर्णः भूतल मागतः कीरिटो स्य स्तीति मुकुटवान्स यदिशामित मनुतस्य लापशं
नरागशेषः। प्रीतिहृष्ट मनो हरैव चोभिः वाक्यैः मन्युक्रोधः भुचावपीति प्रकाश अवजितो भुजंगस्य नागस्य प्रभावः यरम वोया भ्यां भुजाभ्यां प
श्रे। किरिटि अर्जुनः तत्क्षणे तथाविधं पतो दस्तं भुजाभ्यामवगुह्य शं तशेषचं कारेति भारतं। अवजित भुजंग प्रभवाभ्यां निर्जित नागप्रभुत्वाभ्यां ७३
भोरुयं भार प्राभवहुति ॥ ३५॥ दीप्तमिति राजा राघवाः स्ववैरी रक्षोभिः सह एवं मे घनादं वहू महस्त्र हत रं मैनेव हुमानमस्याकरोदित्यर्थः। दीप्तं प्रका
शं यतो लघ्वं वंतं प्रास्यवंतं । संयति संग्रामे आत्मधाम्ना स्वतेजसा गागे हिर लप मुद्धे युत उद्रैः कृत मित्यर्थः। आखंडलः इंद्रः शत्रुर्यस्य तं आखंडलस्य पशू

त्रुमिति शत्रुणीरणात् पावनिसरःस्वाद्वस्तातः आखंडलरूपशत्रुयनसगांत्रेयुः एषु सुमान् भीष्मेक्षी वंसवणेक सेनृणो रिति मेदिनापक्षे राजा दुर्यो
धनखववर्गैकरणादिभिः सह पृतनगांगेय भीष्म आत्मधामा खुनेजसा युद्धे गेतं तरणीहृती आखंडलः संपूर्णांशत्रुयेन खंडलातीति खंडलः न खंडः
लोअखंडलः रणीहृत आखंडल तु शत्रुये नेतिवानुत्पमस्पत ॥३६॥ तदेतित बलानामधीनाथा ईश्वरा वानराः सुग्रीवादयः प्रचंडवेगाः अतिसयेन
वेगशालिनः प्रसममममर्षेण परमं स्थलं शत्रुसैन्यमेव भंजनभयं च कृतौ नरदेववयौ नरदेवश्रेष्ठौ एरमलक्ष्मणौ दृप्तौ हर्पयुक्तौ खांप्रहृति आकारं प्रपन्नौ
गतौ विसदृशूपक्षेः अन्नरदेववयौ कृष्णार्जुनौ बलाधिनाथा ईश्वरा वानरा सुग्रीवादयः भीमादयः परस्परशत्री दुर्योधनस्येति प्राहृतिगुणासाम्ये
स्पाद्मासादिस्वभावयोरितिविश्वः ३७। आक्रान्तेति विरोधिचक्रे रावणसैन्यं चकितं समन्तं सत् चचाल चलति स्म रणादयमारेनियावतकीदृ
शं हरीलांवानराणां नायकेन हनूमता प्रभञ्जतिना अभ्यंतरे आक्रांते हस्ताभ्रमयांते षां चवानरश्रेष्ठानां पतापेन मुष्टं प्रनसपुष्ठमिति पाठे एवपणे
यथा ईश्वरेण शंभुना कृशानुमानेन वह्निना पुरत्रयं पुष्टं दग्धं कृष्णे हरिपक्षे कृष्णो नायको यस्य तेनार्जुनेन तेषां पांडवसैविरोधिचक्रे दुर्यो
धनसैन्यशेषं तुलं ॥३८॥ शापेति एवमानस्यावापोसुनहनूमान् धूम्राक्षनामकं कंपनं च राक्षसं समरे जीवितेन प्राणेन न्यपाचयुजन वियुक्तं चकार
तौ मारितावितिसर्थः ॥ शेषेणाक्रोधो नतयोः सैन्यप्रमथ्या विलोमः तु गेन उच्छ्रितेन दोष्णा भुजेन तुलं तं धनमद्भिश्रुंगयेन सः पतेन शृंगेण नतो हतावितस
र्थः ॥ शेषेणाक्रोधनतयोः पक्षे पवमानसुनुः भीमः ससैन्यं विभेद भिन्नं सेनासमवेतं सैन्यं कं जीवितेन कम्पापरजारप्रमथ्य सैन्यं जघानेत्यर्थः कीदृश एषे

गी: ८ पाधृष्टद्युम्नसंधृष्टद्युम्नये अंकंपनं कंपयुक्तं स्थिरं भुजेन तुलितं सहशीलत्वं महद्भिर्ध्वंसं गमयेनेति।३८। अनंतरं प्रहस्तो नाम सेनापतिः अयोध्यावासिरा
जो दशरथसुतस्य रामस्य सैन्यं विभेद भिन्नचकार किंभूतं हृष्टहृष्ट इति शायितं मृच्छितं आधिक्यं मूर्छां गतेन यस्मात् कीर्पांपांडुगौरं सकीदृशः नियं
७५ गीत्यावानराशरदशरान्ति तिशूरदं धनुस्तस्य स्यात् स्तीतिशूरदि धनुर्धरः अस्त्रविविशेषधारिचाकइवशात्किरइधरइवयथार्कंदआयागे योगंगा
संभवः क्रौंचं नाम पर्वतं भिन्नवानिति मच्छेयशाइति पाठे तत्र राजसुतस्य रामस्य पाइअवदातं यशो महदिति वाशरैदीनो यस्यैस्तथा।४०। प्रविशेन्निशि
तियां नीतिसस्मितियो रामः स्वपक्षस्य बलस्य रक्षा रक्षणं अतु मनेनमनुतस्मः केनहेतुं गमे विशिवर्णां तानि धनैकसाध्यामि तितस्य प्रहस्तस्याग्निधने
विनाशस्तरिदेव तथाश्वमिस्यर्थः। यश्वांसि धनानि यस्य सयशोधनः किं कृत्वा अप्रहस्तपतापठ्यानलो युगांतानि स्तंप्रहृष्टा न्वारीनप्रलयं विनाशंन
यतं दृष्ट्वा विलोक्य अन्योपि प्रलयाग्निलोकान् प्रलयानयतीति साम्यं पक्षेसिनियो युधिष्ठिरार्जुनो वा नानिधनैकसाध्यांभीष्म विनाशसाध्यां अस्याभी
ष्मस्यैवशेषं तुल्यं।४१। विक्रांतेति जेनहरिनायकाः कपीशाः शाखास्वराः त्रोश्वरितुं शीलं येषां ते नक्तंचराराक्षसास्तेषां बलस्याधीसप्रहस्तं प्रस्वरंप
प्रसंलक्ष्य सभिप्रेतु पतिताः जयार्थिनि जयकांक्षिपाः विक्रांता विक्रमशालिनः धीमंतो बुद्धिमंतस्तथा व्ययार्थाः अपगतमयोजनाः। पक्षे तेपा
र्थाः पृथायाः कुंसाः पुत्रायुधिष्ठिरादयः अरिबलानामधिसंभीष्मं अभिपतुः नक्तंराचौहरिः हृष्टो नायको नेता येषां तेनतथा।४२। निर्भिन्नेतितेन ८०
घनवीरेण प्रहस्तेन परेभ्यः शत्रुभ्यो अस्ता घातनरेभ्यो वधोपायस्वरवधप्रकाराव दर्शिनेः कृष्णितकीदृशेनानिभिन्नं ममयस्य स्वतेनदेहस्य स्वशरीर

स्पष्टं हंस्कारस्ताः हित्वा युयुत्सवो हुमिष्ठता जीविते छाप्स्यसेनेसर्वैः पक्षैः तेन वरिणाभीष्मेण परेभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः वधोपायमदर्शि इति इच्छामर
हे सेनेन छेत्तोरे हे भवतु किं तु नास्माकं युयुत्सतेतेति शरसव्यासमानयेन्निभावः ४३ प्रवर्तेतितस्य प्रहस्तपराक्रमोन प्रथेतरां अपितु अं सर्वेन प्रथितो
वभवान करशिरश्चालनेषाचितु विभ्रयेपाडः तत्र विशेषेण प्रयते तरामिति रुजुरेषु धनंजयादश्चेरुः श्वेतोयस्य सनिलोन्नाम भवानरश्वरतस्य प्रतापेन
हहोस्यचरुः दुःकर्थं भतस्यतस्य भयनरपिस्मरं रुः सा प्रवर्तसे परः शतानशता ऽधिकान विपक्षान् संपरनुयम गरहं नयतः प्राययुतशतानां मेरे परः शतानाः श
ताः शताधिकाः पक्षे तस्य भीष्मस्य धनंजयोर्जुनस्तस्मादृभ्य तेन प्राप्तो पेन हद्योपाति ४४ प्रतातिप्रतिदिशसमपीतिदिशि २ आभ्युद्यतप्रं निरानदा
नचिद्राव पित्वासमरमुविचरंतं भ्रममाणां वाहिनीं नानानायकं प्रहस्तराक्षससंसेनापति अभिपपात यतानिरमकः उग्रविजेन्मा निलः श्येनायतिरि
त्यर्थः श्रीहरशः प्रायुतंधामतेजोयस्य संभृः चण्डोवेगोयस्य अतिवेगवानित्यर्थः ति नंपयाविपतिं शाब्दे शिखण्डिभपुरंधिवपक्षे शिखण्डि द्रुपदपुत्रः पाञ्चाल
तं वाहिनीं नानानायकं सेनापतिं भीष्मं अभिपपात तं सुमुखमाजगामेति अश्वेयज्ञानसा जन्मयस्य स चंडवेगः पतनगरुड इतिनेपविलीयतिमिवेति ४६
असघोति अशक्यं शरोदमशक्यं तेजोयस्य सह्यते जा असौ नि लोवनर सेनापति प्रहस्तेशराणान सस्यमभवतुतच्छरलक्षोनवृभवेसयर्थः हटात्प्रहर
न्ययानि निशेषप्रहारं कुर्वेन मनइवजवो वेगो यस्य समनोजवः स्पंदने न गमनेन गमने न दीर्णो भमि ये न स सस्मरे स मंततो विसर्पे न गच्छन्तापक्षे अ
सोढ़िनंदितराणाभी ष्मसराणां संख्यानाभता मनोजवेन वेगेन शाखिना स्पंदनेना रथेनादीर्णभूमिर्येन शेपं तु सं ४५ संख्येति संख्ये संग्रामे सम्

टीः ७५

त्वगता सा मुख्यं जथा वा स्थिते रनामान्वयस्य एमवंशस्य प्रियं रचयता कुर्वता। नीलेन वानरेण सेनापतिना प्रहस्तो निपातितः निकृद्दशेन। शिलां विभ्रता द्वृ
हस्य सारवा पादवं दं धावयता समदेन हर्षे पाद्दृष्टं लोमयत्र एवंलसद्दृ ५। सोयथा भित्त्वं वाक्क्रिया विशेषणा दूयः। क्लिदृशेन नीशिलां। शिखंदिनश्च्युताद्र
75 युनस्यांगदस्यांभिमुखो धाम तेजः प्रख्यापयता विस्तारयता भ्राजिमुनादितो मित्युक्तेन जिताजया। शिलेन अंबुमुचा मेघेन शावदहतोदावानलः। शिखं
दिनो मयरस्य धाम तेजः शुक्रे भग्न प्रथमतः प्रथयता पक्षे। शिखंदिनपांचालनस्य धाम तेजो ग्रेरअर्थे दीप्यस्य प्रथयता प्रकाशयता जिष्णुनार्जु
नेन दुर्योधनस्य सेनापतिर्भीष्मो निपातितः। शिखंदिनपुरस्कृतस्यार्जुनेन भीष्मो निपातितं समदेन हृष्टं लोमयत्र एवं विलसद्दृष्टः। शिलाविभ्र
ता। शिलेव दृढं वक्षो हृदयं वक्षः। शिलेति। एमोभिएमो यो वंशस्तस्य प्रियचेयनाः ताएन्वयस्येति पाठः तारंन्वयस्यांगदस्य पक्षेता एन्वयस्तोमवंशः।
५७। रपोतिसंप्रहस्तस्ता बदेव पालनवभारदधोरणां गनेगतेगतः यावदग्नेयस्याग्निपुत्रस्य नीलस्य यथोगोचरोनाम तु नीलेन यावं
त्वदृष्टः नीबकरोयस्य स प्रहस्तः। पक्षे स भीष्मनीबकार आदिमः आग्नेयपथगोचरः आग्नेया अगत आनेयः ततआगतइत्यर्थः आग्नेयश्चासो
पंथाश्चेति आग्नेयपंथः। समासांतेरितो पेरूपं नत्रगोचर इति आग्नेयदिग्वर्तिनभस्तदासिपाय नंनभस्तमिसर्थे आग्नेययथा दुर्दिचिप्रतिगंतुमुद्यतेन
यावदितिभावः तावधारशय्यागतः स आ। शीघ्रावदुतरायणांवृतं। ५८। एवाग्मिग्रहस्तस्य शूरं सुविराणां सुभटानां शय्यासयानमध्ये शेते अधिसयित राम
वावृतत्रत्लोद्दे घे निद्दगतइत्यर्थः एवं पूर्वोक्तेन प्रवदुत्तरायणांवृतं। ०का रेपादृशा हा। निरंशादिनां निशाप्यधृता प्रतिरायनस्तथा कापिध्वेजेन क ७५

विश्रेष्ठेननीकेनाहितेन युधे द्वै भीष्मो भयंकरः पतत्रिभिपत्त्रिभिः परितो व्यासः ताम्रानिमुखा नेएषातेनथापरस्मे आहितो चैप न एवं भतो भीष्मोऽग्रेः
सुवीरराण्याशूरस्यामध्येशे। तुआधिश्रितेआशीदस्यासां कर्मैत्ति द्विधारस्यकमेवं कपिध्वजेनार्जुनेन पत्त्रिभीर्वाणैस्ताक्ष्णैः परितो व्यासः ए
वमनेन प्रकारेणादृशाहानि व्याप्यध्न प्रातितेति। ४९। ततस्तिलकेश्वरोराएवपाधनुर्दधोदधो आजौ संग्रामे प्रतिपाद्यानि प्रतिपाद्य द्वतीयपूष्प
नास्परिपुं एम भिनियावृन्जिगीषुजनुमिष्ठुः एवेदेवराएनामिव सर्विंभूततुंगानि किरीरानमौलिषु यस्य आकस्यः प्रधानरत्नानां द्युतिभिश्छोभि
नीकृपौयस्यशपरस्मेः कृपोणएधेयः धनुर्द धेपरिपंथिनमजेनाजिगीषुः लंकेश्वरः एवेदेवराजामिव आकस्यद्युतिभीश्चेभितंश्शाकेयस्यः ५०। स्वामि
निनेतिरणोअरिवाहिनीध्वान्तुसेन्याराववणसेनराववणोननापववसजनिताताविंभूतेनाजनिततस्सरारणोसर्थेः दिङ्मुखांतरे दिगंतावकाशे वि
श्ररणाक्षिलतेजोयस्यसकुंभजन्मनागसेनदाथियादिगीवेत्तिपरसेनेनस्वामिनाकर्पोन वैद्विवाहिनी दुर्योधनसेना स्वामि स्वामिनादुर्योधनाने
जनितेसखाकयेतियोअं ५१। सेतासएववणाः एमसैन्यं अभ्यावततनसंमुखजगामसमापतेएमस्यजीवग्नहपार्थीकृतां घमनायेविधिरस्तुप
स्ससोनातद्विरपसभंहडेनकैः मंडलैस्यसैन्यैपरिसर्पनः। किंभूतैसमसःसभ्र मेस्त्वतिनः समुद्रस्येव इव रौम्रपंचौ येषां ते रिति ससभ्र माम्र उच्चलितपयोधितुं
ल्याइंवएखेतिवापस्ससकपस्ससकर्णाः अजातायद्विदीयुधिष्ठिरस्य समापनेखएजः सजाविते नवनेन इति सजावितः तस्याग्नहपौ विधौग्नहपाप्र
कुरेद्रुतोघमरत्नि। ५२। सइतिसएववणोनरेंद्रस्य एमस्य विजयं प्रति विजयं लाभिद्रुसमसगरेसंग्रामे संदधे संदधाति स्म। शिनरश्मेनद्रयंष्यपाशी

टी॰ ७६ 76 नरश्रेष्ठं दुमसदृश उद्गमो वसंते कामदेवस्य विनयं संदधाति काम देवस्य कंदर्पस्य एतत्कार्यकर्तुं । दर्पेते वा पक्षे सकर्णेन दैंष्ट्रस्य युधिष्ठिरस्य ।५३॥
इति श्रीधरकृते राघवपाण्डवीयप्रकाशे अष्टमः सर्गः । श्रीगणेशाय नमः । सा सेनेति उभयसेनानिवेशमासे नि॰ शेषेण किं भूता उद्युद्धयात्राया
मुत्सुकायाः सुभटास्तेषां शुभैर्मुखैः राधसानानां वरेण्यशब्देन याक्रांत वेगान् त्रिघ्रमाक्रांतं लोकानां मंतरालं यया यत्र वासान् पावाते न पवते
न व्याधूतानां विशेषेण कंपितानां धौतानि निर्मलानि ध्वजपटानां पटस्यापतनाच्छुष्यमानाः स्युः समानाजं बुवाहा मेघा धया मंत्र घासान
यां वाहानां स्वातं स्यहेन समम् हेन स्तनस्य क्ष्मालसस्य वह लैः प्रचुरैः रजोभिः । निरंतरमाश्रयासेनि । १ । नदानीति । तदनु तमश्वान् जग्ने मवोम्योम
रतस्य जेषोरमस्तस्य रुधिनी सेनारवरासेनिकैः सम रेज घट्टेमितिरिजा ॥ सम रणवरं गोतदनु नसमश्वान जंत्रेभ वोम्यो न तेभ मिस्तस्य तदेखरूपे की
दृशी सम रामदजलसहित उच्चलंति गज घटाय त्रयतानि महायुधानि ये स्ते यो धे निरंतरमनि रं वकाशान्य स्प्रेम रत कुलो त्या नाम श्रीयुधिष्ठिरो परस्परं
योधनस्य शेषतु संशमापावेति उभयवलयोः समरे संग्रामाय भवकीदृश तनवधिरिभ तं नभ आकाशं दिशामंतरालं पणावाघ विशेषाणां आनकानां दुं
दुभिनां सिंहनादं पुरुषसिंहानां च नादं पुरुषसिंहानां च नादैः शब्दैरितियमह्वापणवादिभिस्तदुद्भूत ध्वनिरेव विवधितः । सिंहनाद इव नादः शतरेजरम
ध्यौत्पसकामिलितावैरिणोविरायत्रसंभ्रमतसंभ्रमः आदरोपत्रतं महाविमहेति महाहवे महासमरो पतेरादिसस्पतनरजः सुग्रीवदूषं शल्यं निवारयन् एम
निवारयामास कीकृतादृतंशीघ्रं असिपत्रपतित्वा आगसेसयं ॥ इंद्रजितो मेघनादस्य भुवं जनिस्थानं रावणमिसर्थे महिपते रामस्य प्रतिमुखं सं ७६

सुखमिसर्ये। महिम्नो मनोरथो यस्य महिम्नो मनोरथः स्पंदनो यस्य सकिरीटः भुजेन धृतानुंगा उच्चिता गोत्रस्य धर्मो मरोयनसक्करकलितपर्वतश्रृंगं
गरुस्यर्थसमासांतविधेरनिसत्वात्॥ पक्षेगोपतेस हास्त्रापक्षयस्य शत्रस्य शरिरजीर्णेनः द्विपंकं पोपावारयन्नु महिपते दुर्योधनस्य प्रतिमुखोध्धतां
तुगोत्रस्य कुलस्य धर्योनइंद्रं पतीति द्रजिन एव भर्ता मर्येस्पत्तियेस्पइंद्रा धिक मिसर्थे॥४॥ हरितिसराव णश्च रानन्या न्यौरान्यो धन्यरोसवन्नरुद्धन्।
किरूस्याआकाशकुधिमरिंगगनोदरएरकैः दधकैर्वाणो हरियाप्रणोमार सुग्रीवं उद्दद्वापांगृहीनवस्य विशेषंभित्वाविदार्यस्य रद्दीसंमहीग
तमातुमिवसर्यमिवयषकैररोसीरपक्षसकें पोस्तमैर्जुनभिवाइनरानुदूर्यंदादृीनवीरानहरिहूष्टः प्रपणामारर्थियस्य उद्धृयोवाणः सदोयेन।
ख्याकिरीटिनि विपक्षस्यरावणस्य नेत्राणि चक्षूंषि अरूवं लौहिसमवापुः शेषान् किंभूतस्या कपिमेत्यनाथं सुग्रीवं नदंतं दष्ट्वा विनेनमर्थानमे
वसुग्रीवमेवापनेनो मिछ्रेरिछावनः किरीटयुक्तस्यचापास्य रथस्य केतोध्वजस्य मालिमंतं क्रांत्वा स्थिता आक्रम्यः पक्षविपक्षस्य दुर्योधनस्य
नेत्रा एपहू णात्वमायुकिरीटिनार्जुनस्य स्पंदनकेतुमौलिं ध्वजाग्रं क्रांत्वा स्थितं आक्रम्य पक्षेविपक्षतें नंदं कपिसैन्यनाथं हनूमंतं दष्ट्वेति॥ ५॥
व्याप्तिसेतिसराव पाः निवेशाशीविरं प्रापणात्सगृह जगाम सर्थे साहनूयत्रेणानुचरणास्यानुचर इत्यर्थः संयुगं समरवर्त्तिये वाहल्लाम्विशेषेण
।त्विसा आगनयायेनएवं भर्तयो दस्संवलसैन्यतस्यपतिरिखर अभितः समंतान्नमारुतेरुन्नमतो। विक्रमेणा दोर्दंडस्य भजदंडस्यकट्टांकरतेः किंचिदुन्न

टी: समनं विधिक्षतः शांतिविधानः स्वपयाः राज्ञे सुखे उपक्रमे प्रासेसाजितमितमं धकांरं मुंचतीनिति मिरमुकूनस्मिन्निति मिरमुचीनिति गोपतेरिद्धिस्यन
७७ दनेन सुग्रावेपावाच्छा भगेजयंछ्याभंगेद्धनेसतिकिरीटायनयइवेतियथा किरीटे मुकुटे अपसरसपसरतिकश्चिरिपक्षे सकर्पोः निवेशः शिविरं खं
७१ उद्रू समममरः वलयति शिनायतिः व्याप्तिसमरानेः रक्षो रक्षसां यगारूतो भीमस्यगोपनेरिंद्रस्यनंदनेनार्जुनेन ॥६॥ क्षितिनिशि राज्ञो राज्ञो रावयास्यश
मे सुखं न जनते किं भनस्य मनोरथस्य मेगभावयतनरदेवः जन्मजो शमेत्यहानश्चिंनंदनं मुकुटश्चेति किरिटस्ये वेसर्थः ॥७॥ तेराघ्रस्यदेशः स्पानंदनसुसा
ह्येयन अाकारस्यश्लेपोतु राघ्रो सुवश्नदेशे सर्वपक्षे ॥ तराघूनेदनस्मरतो दुर्योः धनस्यनंदेवजुनार्जुनजन्मना जुनेन ॥७॥ आभाइति राजा रावयाः भ्रा
तुकुंभकर्पास्य युद्धे धनंजागरणं आचचार उवाच रनिस्मारजन्या राश्रोर्विरतेविरामो सततातिरणायसमरायसंसमकर्पो ॥८॥ वृंदेसंग्रामादनिवर्तिवी
र समहंसंकस्य समर्थो अकास्येवारविं भतः आगमिभाविपुद्धं क्वित पानुवद्धं विवेघितजयानुवंधनशिलं संससकाल्क तेजेयासंग्रामादानिवर्तिनरस
मरराजादुर्योधितोनिनानुजस्यदुःशासनस्य युद्धे धनउत्साहनमाचचार संससकर्पोध वृंदं सुशर्मादिराजवृंदं संकस्य ॥१०॥ संधाविति वलस्योसकर्पोः
शेन योधयोरिधो समहोयकिभतोमिलिनाव भतावनोप्रासकालेमतोयः पुनरसमरेमहस्य संग्रामोत्सस्ययोमहारंभलस्यतं भावाधविशेषस्ययोति राम
नादेवूतेसतिसध्पाराणे अपिरुधिरानिमेनसदृशोमदानां वीराणांआयुधानि रुजपानि सतिकाहृशोतो वीरैयोधैः वैरस्य शमनवस्य नलं वद्धो प्रतिस्मर ७७

स्याविरोधिनो घनाघाः प्रासेराकांक्षायारुह्य मागौर्याम्यांतौरपारमसेनसंसंग्रामजवेन जितउदन्वतः समुद्रस्यआघोवारिप्रवाहोयान्यीतौ। ८। नरकेसि।
उत्थानंतरं अमररिपुणांदेवशत्रूणांपतिस्वामीरावणः स्तोदरंस्थानरंकुंभकर्णसंगथरासमरायप्राहिणोत्प्रेषयामासवाहिनीनासेनानाम ग्रेप्सिग्ना
यासुगंतुमिच्छुंनरकमुवंनरकाश्रयंभंभेमिश्रस्थानमाश्रयइतिविश्वः दिलादौदिनोदयश्रमेपटूनां पटहानांनिनादेनध्वस्तानिद्रायस्यतंभःगभभेप
रिचरणास्याविधितं। पाक्षिपतेरन्नादुर्योधन अमररिपुणांसोदरं भगदत्तंसमरायप्राहिणोन्नरकमुवंनरकासुरात्मजमपिपासुगंतुमिच्छुं॥ ९॥ स
निसकुंभकर्णः परस्पेशत्रोमंडलसैन्यंपतिरासिद्धसोचुचालचलतिस्मजगामेसमर्थः किंदृशः प्रांशुनाजानुप्रयतनेलंबोतवाहुनापिहितमोकदिग्मुखंयेय
नस्तथाशरीरमाहत्तेनसमर्थः। प्रसेकंश्रवनमतिश्रवनमंगीहृतंवाविरोधितांशत्रुध्वंशासननमाहायेनसनथासंप्रतीनिपाटस्प्रातिदानीश्रूतंविरोधि
नाशासनंयतेतिवीरपानमदेनघूर्णीतेइक्षणेवस्पर्धायस्यवीरपाननुपमानभ्रांतेभावनिधारयाइसमरः। पसेसमभगदत्तशेषसंमानं।१०। तमितिवा
नरेंद्राः सुग्रीवादयस्तंकुंभकर्णंद्रष्टुमशेकुनशक्ताः कुत्रयुधिसंग्रामेकिंदृशंसुप्रतिसुरद्विपेनसंमंतुल्यं। शोभनशरीरंपसुप्रतिकनाम्नाकासुरद्विपेनद
वदतेनासमसनासमंसहसमीकानिरंसंग्रामांगनंअपतंतनआगछंतंकीरिटस्यमुकुटस्यकोटावग्रेसवलितोकेर। स्मियच्वनंपसेतंभगदत्तंनरेंद्रअ
गम्येराजानद्रष्टुमेवनशेकुः प्रतीकनाम्नाहस्तिगतायायोधासतिहस्तिनासुरद्विपेनसमंतुल्यंयथास्पदेवंसमाकाजिरमायांतंसुप्रतिकेनसमंसहे
तिवा॥११॥ सनद्धतिमहायोधनंमहासंग्रामेः प्रावर्तिप्रवृत्तंतावलेसैन्येएवसतिनिविशिष्टत्वंधिसत्वद्वैसादिमत्तद्रुयुधायदकृतोधमायेइहगाप

भल्लिपकाः हस्तिगते ये योधास्तैर्हेतैः शंखध्वनिनदैः शंखशब्दैस्तैस्त्वश्रुतं त्रिलोकं यत्र तत् न ताम्यतो दिक्पूरिणो यत्र एवंभूतया कुंभकर्णोस्य पत्तनयाप्रार
वः कोलाहलो यत्र तत् मितिनि किं भूतं नतीक्ष्णैः द्रोणो यत्र त्रिभिः दग्धकार्यैः पीतं सुभटानां प्रसभिन्नत्वमव रक्तं रुधिरमेवासवं यत्र तत् न दिवः स्वर्गस्य अति
थीहृता महायोधा यत्र वरेसु भयसैन्ये सत्र ट्रै सति महायोधनं प्रावर्तिष्टेति किं दृशो भगदत्तः । प्राग्ज्योतिषाधीश्वरो राजविशेषः तस्य शंखनिनादे
नत्रस्य त्रीलोकी वलं यत्र ताम्यतो दिक्पूरिकुंभा यत्र एवं भूत याकर्णस्य एधेय तपत्तनयाप्रारब्धकोलाहलो यत्र तिस्पत्नि शितायद्रोणस्याचार्ये
स्यापतन्त्रिणो वाणस्तैः पिबं सुभटानां रक्तासवं यत्रा द्रोणाकाके ह्रपीपता अविति विश्वः ॥ १२ ॥ हलिति । क्षितिपतेः पृथ्वीधरस्य पत्तनासेनातेन कुंभकर्णा
पुष्पासमभ्यक्तखदिरतानेन विप्लागिता कृतेशियाव नूतं विशिष्य च हि हलेति । हेलया लीलया लिखा उ । तिसाध्यतायाः पृथ्वीतस्याः भरेण गोरंवे पासर
लस्यावक्रस्य भुजगेन्द्रभोगस्य शेषस्य शरीरस्य अनुकारी अनुकरणशीलस्य शतमरदृशः प्रौढरवानिर्दंचक्रे रोपयस्य सत्यप्रलयपरिमाणतो वर्पिकः का
मोजीभूतो मेघसदृशावस्य तेन प्राहणो तिविशेषणानुः रूणा भुग्नावाम्नी एणमहीतस्यास्वर्देनस्य पुरिसंचूर्णितं सुतलं पातालं कुर्वता पादेन वाविच
रणशील सतु कुंभिनादंतिना अंभोजिनि तपाप्रिनिवेतिपस्सेतेन कुंभिनासुप्रतीकनाम्ना भगदत्त हस्तिना इति । क्षितिपानपत्तनानां अंरवसेना क्षुणा राम
तेन अंभोजिनि वप्रयासेनैवेति भावः । हिलानि । क्षितिपृथ्वीभरेण सरलोयो भुजगेन्द्रभोगः तदनुकारी प्रौढ उद्दंचत्करः ध्वंगच्छन्क रस्थूलहस्तो यस्य सत ७८
पातु लमन्यतु ॥ १३ ॥ कश्चेति अतिवलं महाबलमेन कुंभकर्णपक्ष पतं यो धामांध्यति ध्येयं न स्यातिस्मन पामित यक्षे । नंदहव्यूहसर्वे योधाः पलायिताइति भावः । किं

मत्तं करेण हस्तेन धृत्वा करवालेय नतं शत्रुं तस्तीक्ष्णो दंताग्रमेव कुंतो यस्य तं गुरुकरो महान्योप्रवेगस्तस्मात्सोठो वाठः प्रहारो येन तं अविकलोम
हानयोगलगर्जैः ध्वानिस्तेन समं तास्तद्द्रुमजेन्द्रस्य मेघस्य घोषः शब्दो येन तापसेन तं भगदत्त हस्तिन पशपतां धृत्विन स्पतिस्मकरेण स्थूलहस्ते
न धृतोप्रतिष्ठानकरवालो येन मदवेगो मदजलवेगस्तस्मात्सोरेति ।१४। पादेति । असौ कुंभकर्णः प्रधने संग्रामे भमौ भ्रामं २ भ्रामित्वा १
प्रतिबले विपक्षसंरामशौर्येणानाशयामास नाशयंति स्म कीदृशं कीर्णो । विघ रितो व्यूहो यत्र तं व्यूहेनावलाविपासो निर्मोपानि कुरूवयोरिति विश्वः ।
सकीदृशः वंशो वेगो यस्य सः कै पादक्षोदैः चरणचूर्णो दशनदलनैः दंताघातैः पुष्करस्य प्रहारैः खड्गप्रहारैरिस्य थैः हस्ता । स्रिसैः परिधामुसलैः
श्व केवलैरस्त्रैरन्ये हस्तघातैश्च पेटैः पक्षैः असौ भागदत्त हस्ति प्रवलं प्रतिपाण्डवसैन्यं पुष्करस्य स्थूल हस्ताग्रस्य प्रहारस्ये प्रहारैः कवलद्रुमघा
तैश्चेति तुल्यमन्यन् । नालेकेरिकरग्रे च वणो ग्रीषद्रे फले भुजेति विश्वः १५ ॥ भ्रमदिति तदरिश्च सैन्यं एवं वभ्रम वभ्रन्तं कुंजरवेगेन भग्नं पयोरुहं
पमानां पद्मकीदृशं भ्रमद्गजानिकं गजसमूहो यत्र अपास्ताः यतपदाः तयोयत्र नष्टं तो हरिणो श्वा यत्र अरिसैन्यं पांडवावलं ।१६। सुग्रीवेति
सुग्रीवः कपिसरस्तस्मात्कुंभकर्णात्समपि आत्मानं मोचयां चकार सा जयति स्म विषमां दशां वस्थां गतोपि सन् तदनु मुखं न स्प कुंभकरण
स्यानुमुखं मुखे निपतन्नभीतोभयात्कः स्वभुजवलोचितं स्वकीयभुजसामार्थ्यसमुचितं संग्रामं विधाय दूरं वादाकूसरिति सुग्रीवकुंभकर्णो
नाभिभय ध्वनपश्चात्तमादाय पपाद तत कर्णानासां तां छित्वा ततः पलायतः पक्षैः शोभनात्मो वायस्य स सुग्रीवो भीमसेनस्तस्मात्भगदत्त

टी॰
७९

79

गजाद्दैत्याद्रागभजाद्दिपमदशां गतोपातितुल्यमन्यत॥१७॥ यइति सकुंभवाणोरिरूपां तान्वादीनां व्यूहं समहं रामसैन्यं विभेद विदारयामास कीनमहात्म

जानेनसमहेन किं भूतः उरयस्तीक्ष्णामाहति माहून्नसूनताकोपितमनसविमानवान्तरपोसंख्यामेघहृद्वाहो दृढं इति प्रारतो विपाशवृ प्रथमतःसो

नितेजोयस्यतेनेति माहतिविशेषं अन्नजानविशेषपकोवायथापर्शिवस्यापुरादे सर्वशोषमिति पक्षप्राग्जोतिषोभगतदत्तमाहतिनो भीमसेने

नकोपिताः यथा सुग्रीवमहादेवश्रीपुरवर्तिवा॥१८॥ संसमकानामितितमो दाशरथिस्तरसा वेगेन तमासितं कुंभकर्णं लक्ष्मीहृत्स्यादापंजगामासैन्यं

मतिपक्षेशत्रुतुल्यं कुंभकर्णेनभिन्नं विदारितं दृष्ट्वा कीदृक् रहशा प्रस्थयन् उपलप्यमानं सत्किंभूतः स समकानां संग्रामादनिवर्तिनां दिवताशत्रूणां वधा

यबद्धकक्षो येन सः कक्षा स्यात्दंतरीयस्यासा दंनाकुलवलपलवेश्मनि विश्वैः॥ विजय विशिष्टजवानुपक्षो विजयो जुर्नेसलं भगदत्तं अभिः रामसुंदरशेषः

समानेससमकायसमर संग्रामादनिवर्तिन इत्यनरः॥१९॥ अथेति अनंतरं सुररिपुरकुंभकर्णः॥ राजपुत्रो रामस्तयोः समरोस्तवः सन जातिसंवृत्तः॥

नदानीतस्मिन्काले जबलं तिपास्यमरणामरणाम्यानि तैतितिरं नरं अन्नासप्रसंगं अवरमाकाशो यत्र स तथाः तयोः किं भूतयोः किं विशिष्टयोः त्रिभुवनलोक

त्रयविस्मयानिय अश्रुयं हं तुकरयो वेगापययोरितिपक्षे सुररिपुभगदत्तः राजपुत्रोर्जुनस्तयोरिति॥२०॥ उनच्चां नरेतिमहतां देवानां मध्ये निकरो हरिः सु

ग्रीवअनेन कुंभकर्णेन रक्षसामुत्तुंसकं रौद्रं दृढदेवनाकेनिष्प्रलं स्वर्गहृतं तुम्हीनं च कारयथा विष्णुदैवं विष्णुदैवतं उग्यं दुनहरम्भिसर्पे अमुष्य राम

हरिवानरेश्वरस्य नदस्त्वं पथो मयमगेभूदिति यशः पुष्पमालाम्ववभवेति पक्षे अनेन भगदत्तेन भगहरिनम्नलहरिहृस्त्वतः मरमपुण्यहृरयशो मइति ७९

स्वगदिति॥२१॥ अथेति॥ अथानंतरं तस्य नरसिंहस्य नरश्रेष्ठस्य शीलिगुरवा बाणा एव नखांस्तेषां माबलिश्रेष्ठा तीरिपुकुंजरस्य रिपुश्रेष्ठस्य कुंभकर्णस्य गात्रे पुनि
रंध्रे पपात अपतदिति॥ पक्षे अर्जुनसिंह एव तस्य शीलिमुखा हेतिः अन्यस्यापि नरसिंहस्याहरे नखा एव बाणा रिपुगात्रेषु पातिताः रिपो भगदत्तस्य
प्रतीककुंजरस्य गात्रेषु नियतितेति॥२२॥ मंचदिति॥ उभयोः रामकुंभकर्णयोः तत्संयुगं ततो लोकपालाः युगांते प्रलयसंभ्रमं मेनिरे मन्यंते स्म प्रतिभयंभय
यात्स्यादेवं तत्किं दृशं अपचद्धोगच्छे घ्नंदृच्चक्रं भ्रमणो लसत्संदेशे रयागौरवरपुदृहनेन परिगता पासाः प्रासपरिभ्रमाः दिक्नूति कुंभा यत्र सत्तकालं स्मित
शिरमरस्त्रीभिः करपुटैः पिहितानां उभस्माणि उल्लूठले माननि चस्रसरो जो नियत्त्रपदि एमस्य जयस्त देवप्रभुभमता केनीचेद प्रभुमंभयमतिशय
तं भावः खिवरेरणकाशरच्छेगे धवंभ्रतिमिः अन्योन्यस्य परस्परस्य उत्कर्षवानतयाकृष्णताकालहरूपयापश्रपक्षेठ भयरर्जुनभगदत्तयोः॥२३॥ विहा
यतिनरणं प्रविरेण श्रेष्ठेनारामेणाविरोपि वर्यैः शत्रुश्रेष्ठकुंभकर्णः मौलौ शिरसि शिलीमुखेन बाणेन जघ्ने नादिङितः मौलि किरिटं धंसिद्ध बद्ध
यामनं पुसके तिप्रकाशे प्रथमतेश्चानु रणंस्य हस्तस्वरथपादातस्य भंगं विहाय परित्यज्य मनकृरिहास्ति केकराणां सिंहेन शीलिमुखेन नखेनैवेतिप
सेन प्रविरो अर्जुनो मनकारे भगदत्तहारितिकूप्रतिकनामौलौ शिरसि शीलिमुखेन जघ्ने दृशपरिविरोधिवरयोर्वैरिश्रेष्ठः केसरिणोव नखेनैवेति यथा॥
केशरिणि सिंहेन हस्ती हन्यते॥२४॥ स कुंभकर्णो जिष्णुनां जयशीलेन महासंसिपनारणपंरितेरामेणाजघ्रे हतः सगरस्तं स्मप्र पक्षे विपक्षे पृथ्वीरपरस
नारप्रवेश्वरेरा ससविशेषइवपक्षेसमंदिपक्षाविरो भगदत्तः खरत्नीस्थाः जिष्णुनां जयशीले नजघ्रे रामेण कुंभकर्णो इव॥२५॥ नखरेति॥ नरवरस्य न

टी: ८० रथश्रेष्ठस्य रामस्याग्रेण हृतं छिन्नं न छिर कुंभकर्णो मस्तकं प्राक् प्रथमतः शरीरादयतनुपतितं शरीरस्मागीति वा प्रथमं छिरपश्चाच्छरीरमयतनदिति तद्
स्त्रापेक्षया प्रागीति केचित् । किंदृशं उरुमहत् नूनं तत् मुम्धाशिरं तुङ्गीलं यनयस्यवान हृतं हिंसितं सदृश्यासितं हूरमसर्थैस्तुतमसिगुधिरं यत्रमहाद्रेः
६० शिखरमिव दवाग्नेः शिखामिदेग्धमा न उंज्ञाग्रेणावच्चेणाकृणा छिन्नं सहधा तोयौरिकाद्रेः स्यदनवर्त्मनि तेन तस्य धातुस्येद प्रसीनं शिरोभगदतांशिर
नखरस्यार्जुनस्य सरेणा छिन्नं ।२६। कंठेति न छिरश्छिन्नं प्रसभं हठाद पनतु प्रतितं न विरयात्राभिनितं संग्रामयात्रायै सौतिहैव्यापथ्या ।
गौरवेणाद रेणारुहनयावाप्रणाम रचयनकुंवेत्रेवकिंकुर्वन् अंतरिक्षस्यके । क्षिमभ्यंतरं आरेपा धारासंपातेन अहृणायपातिकुर्वन् कंठ
स्यछेरा उपरिविसतं विस्तीर्णमनतु पक्षोणितमयामत्तघटानां परंपरा तां आसोरेतोति संबंधः ।२७। तस्येति तस्य कुंभकर्णस्य भगहतस्य
विवाकीरः वक्षेत्रस्य सुरश्रेष्ठस्य मतिनं शिरमवमोमुपुमे । भ्रूभंगी भ्रूभंगयुक्तं संततिवासल्यासं नतिस्नेहा नूधात्राप्रथ्वी या: अगेनिवेशि
न पार्थिव्या जनानि तुल्यमेवेति ।२८। सइतिनरदेववि रोरमोजुनेवास दैवतदैवसम हासहितेः भ्ररैः प्राशसिं प्रशंसितवैरिणां निपातनेन हृष्टैः आजिमसं
ग्रामेगनेर्दुर्योधनं इविधं स्यर्यकरंजविशेषविं जित्यास्थितः एजनयकः स्वनियः कागदेवयइवेति कदर्पइवयत्वक्रान्यकतोमहीपतिरिविति वा ।२९।
इति शशधरकृते राघवपाण्डवीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥ ततेति पि पक्षनाथ एव पारदुर्योधनो वा पुनरेव वीरान् योधनयोद्धुं प्रांयुक्तप्रयुक्तवान् स्वपक्षस्य राघ ८०
स्वसैन्यस्य विनाशेन भ्रशम संयंविघ्नकुलितआलायस्या संमानभाजो मानिन । आपत्त नमुह्यतिनमोहमायातीति ।१। नेरजोति । राज्ञो रावणस्य कु

मारुतः पुत्राश्चेलुश्चलिताः प्रशान्तक्रुद्धाः धृतरागं येन तत्स्यात्किं मत रक्षःपुरोगमाः राक्षसा आगम्यागमिनीयेषां गरुडं गरुडं संयच्छासनं आत्तानन्तकारिणः प्रसेरा
तोधनराघ्रस्य कुमाराद् दुःशासनादयः रक्षःपुरोगमाः धर्मेकलादयोऽत्रमातिनोयेषां ।२। धरेतिसैन्यं रामरावणयोर्दुर्योधनयोः सन्नद्धं अर्थोचुद्रा
य आसीत्तमभवत् ॥ कीदृक्शस्तं तु धंटानांटंकार रणशब्देन घोरदृष्टतो दुरुर्योधविशेषो यत्र एवं भूतयावत् तिघरयाहस्ति सम हेनसंकटंति रत्नं सोपगोपा
टंपरपृथ्वीमंडलं यत्र तत् घोरकालं घाभिः सगहैः सदि तिशीघ्रवरैः स्ताश्चैः खुरैरुद्धूपक्षीतानां यत्रेतिसां द्राणां निविडाणं रथं दन्तानां ध्वजपटानां
पटलिभिः लीरमातलादितं आक्रान्तं तदिधूक्रे वालेनं पश्यो यसु भरसेनंपा भजामंडेनेनडाय्यां डाक्षिसः खड्गो शियेन्त्र ॥ ३ ॥ आमलेशिपरस्परमन्यो
वालग्नासैन्यानां तत्ससंख्याविशेषपरस्पराणां तिरूपरीक्षका पार्गविस्मय आचयेन भवतु । अतिरस्य संग्रामस्य आमूलान्तं नाया अपि पतयः परा
पर्णशत्रुणां सैन्येस्य वीरान् राक्षसानुभुपधयुः अभिगतवंतः कीदृशायुगं तार्णवानामिवधीरोधोषः शल्योयपाने व्याधैः केपि नैनानायुधैः
पर्वतः शृङ्गवृक्षादिभिर्दुर्निरीक्ष्याः मामतिभयानकान्ति मुख्यानि येषां तेषाक्षिन रंदेयु धिष्ठिरः परो दुर्योधनुः नानाविधैस्तोमरादिभिः भीमप्र
मतयः अर्जुनादयः ।५। नानादिशांशत्रुणां तत्सैन्यं वनात्मजप्रमतिभिर्हनूमदादिभिः श्वरैराव्र आहृत्वं विगाह्य विगाहन्ते उद्यतैः हतोघमेः किं
भूतं नानानायानेरथादिभिः यानैर्गमनविशेषैवा गुरुभिः रतिशयितैर्धनुर्यापोपभयानकं दरिद्रुतसिंहनादैः रक्षोस्यवानं स्परावणस्याकुमारैर
क्षितावहवलंब्धायवपपंशंखाविशेषस्तस्यधूलिभिः रैवर्णपिंजरं कुपिसंहास्तिभिः सरद्वेति । पक्षेपवनात्मजप्रमतिभिः भीमादिभिर्नदं तिरस्तांय

टीः ८१ तैराजकुमारैर्ध्वनराग्रपुत्रैः रक्षितवरःस्कंधं द्विषा द्युयोध नान्तरीनान्तदलमिति ।८। महीन्निवलितिनिवलिष्वा उभयवयोधाः संग्राममयज्ञं वितेनुः चित न्वं
तिस्म ।कीदृशंतन्नमस्यांयवीयाम महाभरस्यणे निरासोपयानं तस्य हेतुं अनत्साकीर्तिर्यस्य तस्या आकल्पपर्यंतं आकसंपसाधानं सुरगना
८। याः संगमलाभस्य प्रासे हेतुकारणं ।७। द्विषांमिदेवान्तकः सुवर्णपुत्रः हरेः कुमारमंगदमरुद्रद्रुद्वान् सैन्यैः सैनिकैः प्राप्य गत्वा अर्थात्संग्राममस्मौविप
क्षस्य शत्रोर्अकंपार्थे त्रासनेनिमित्तं विंविशिषाः द्विषांशत्रूणां यक्षोभमं शर्मसुखं तस्य पयद पुनयनं नस्यल्लकः कत्नोकारकसंगृह्दिमुचितयशोपालस्य
यथ्वीपालस्य बलसैन्यं तस्य प्रणोदितोदनशीलेपि ।८। सुसमान्त्रेग तेराजः पार्थमंजुनमहद्भुः द्विषामपनयेककर्तो अपहृन्ताकारिहरेरिंद्र
स्यसमद्गुंकुमारस्य विपक्षकमिति वा पैठन् ।विपक्षमिसर्पः ।देवान्तकोदेवापकारकारि असुरश्चसमर्थः च। सलेतिवीरयोधस्तव्यहं द्विपस
मह्ंपश्यवेहंवामतुनं समर्थोकीदृशाः प्रशभहठासमापतनं आगंछतः समंता सर्वतो द्विषतांशक्रस्य विभेदे दक्षा अपि कुशला अपि शि
नरश्मेः श्रुंदस्समयूखाः किरणा यस्य मिवेति ।९। तमितिराजा रामवानराजासुग्रावो वा पुरुहूतपौत्रमंगदं स्वयुक्तानियुक्तवान् द्विषांतेव्यूहरद्रक्षा
कीदृशं ।अन्येलदतिरिक्तैर्दुष्करभेदः करभेद्दुःकरोभेदो विदारणं उघताः स्या देनासिंधु राजानसमुद्राः यत्नक्रिमर्थेव्यूहरचनाविशेषदे
स्यसयत्नाकरणायविनाशायः शपत्रनियत्ना रतिव्याप्य नोपस्सेराजायुधिष्ठिरः पुरुहूतपौत्रमभिः मन्युनयुक्तः अन्येद्दुष्करभेदंव्यूहरचना रम ८१
विशेषंदृष्ट्वाकीदृशं उघताः स्यदंनायत्नएवंभतः सधुराराजोजयद्दृथोयस्मा ॥१०॥ सद्इतिसोगदः प्रसाधितांशश्त्रूणांसैन्यान्त्रमभिम्र

नस्योज्जगामारथसदृशेनमनोरथेनशीघ्रंपित्रिसोदरस्यसन्निवेशंमातामालाभिवमौलौध्रियसेनिदायापक्षेसोभिमन्युप्रसर्थैनाजयद्रथाद्दनासंधेम्रनस्येपि
नुसोदरस्ययुधिष्ठिरस्यरथेनयथामनोरथेन॥ ११॥ सेनितिसअंगदः वलिसमर्थयरमंडलंशस्त्रुसेन्यजगाहेकिलोदयतिस्माजवाधेगाद्यक्रिमवाणेशरैवै
शानांमुचेमेहद्रिःशराशनैधनुर्भिःस्फुरकराम्नस्यरहेसावेगेनद्रोणमार्गेवत्संयत्रतोअयनःअग्रेआधारिभ्योस्यस्योपसंख्यानमितिनिसिःसु
रापगापूरयवेति। यथाम्भसांनिधिंसमुद्रंसुरापगायाःगंगायाःपूरःप्रवाहोविगाहतेतिपक्षेसोभिमन्युःपरमंडलंदुर्योधुनसैन्यंवाणावृष्टेवाणा
समहेरुचेसमासनंपस्यास्फुरत्वराम्नस्यरहसाल्हतोमार्गोयत्रशोपंतुल्यं॥ १२॥ नमितितेनदारिपुचन्द्रस्यामदेनंविनाशकंतमंगदंअशुशीघ्रंयातंअ
न्येवानराअनुपश्चादंतुंनव्यावहंमनसमर्थोअलंवर्ण्यैःआत्मीयाःपुराद्दनमंतमिवयथासीतान्वेषणेअन्येविलादयःपश्चादंतुंनशेकुंआवुरं
कंमतिपरनुद्रावूससिंतिसिंधुराजेनसनुद्रेणारुद्धमार्गोयणांपक्षेअन्येभीमादयोवीरास्तमभिमन्युंपातुंअपाघुहाभ्यंननरंगछंजरिपोश्चक्रव्य
हस्यमर्दनकमोरंद्रावूसिंधुराजेनजयद्रथेनरुद्धोयराचक्रव्यूहंभित्वाम्पंतरंप्रविष्टोभिमन्युस्तदाभीमादयोजयद्रथेनारुद्धे॥ १३॥ परीतितेनागदे
नाभिमन्युनाभाविपक्षसेनावणास्यदुर्योधनस्यवा सैन्यंवलंविचिक्षेपेविक्षसःयथामंथाचलेनमंदरेणनेवाभःसमुद्रजलंविति।क्षिसंनदूदि
वापरिभ्रमतोयकुंजराणस्तएवनक्रांसेपांचक्रेसमहोयत्रवाविद्रूयवाजिव्रजयोअश्वसमहासएवविचिकल्लोलस्त्रेपायोय त्रा। १४।वीराणेनिवि

टी: ८२ नितांतबहूननेकान्मुख्यान्वीरान्योधानवाहुबलेन भुजसामर्थ्येन निबिडं तं व्यापादयं तेएव मेघनादं अभिमन्युं वा विद्धि नु अमित्राघ्नः भवोत भवं तिस्मिन
सत्काव भत्तु। रणवेगेन निघ्न नाम यत्नं न भसि गगते · भास्कर मेदाघ मकं पिवन्निघ्न परवशः ॥१५॥ नातिंगे गिरि जिमहान घोप्रादुर्वृहं तिसकोदृष्प
८२ संहृष्टो वरुद्रोध्वं निनिपत्यः सेनामार्गेयाभिस्ताः रुधिरजलाहिन्नजाताः मातंगे हूंसितिभिर्गंड शैलेलिताइव सिंदूरव सांद्रात्तिर्पोयासां ताःसि
दूरेः अंगारितमातंगकमस्थलेध्यनिः सांद्राः अस्फुरादिनषोदीस यो भ शतांया सायोधानामुजेमृषपो रलकारे भीषयो भयानकैः कीर्णा
व्याप्ताः वेलंनभूलतैः य मुजंगा स्तत्प्रभा जसदृशा विशेषतः अश्रा हूलवाधजा एव कालनानिवना निशा राष्ट्रधररूषिं वक्त्रां ति च आसय
च डः नक्रा इव तै स्कुलाः व्याप्ताः अन्या अपि महानघ एवं भवंति ॥१६॥ विरथिनामिति अनेन अंगदेन अभिमन्युना वा समरतले सन्ध्या मांगते
य रः श्रांताः श्रांता सर अनेके वा वैरि पाशात्रवो नियाति ताःलक्ष संख्या रिपवो हता इति यावत् नृपसमं हृदा नाकी दृश्येन दिरोधिनां समहं वितन्व
ता विस्तारयता विद्धि समितसंनतो गंतव्या किमतं अयो अपास्तेलक्ष्मणो रामस्य भ्राता येन तेनय द्रुत अयोशेलर्क्ष्मणाःसम्प्रीको यत्र तंःपश्ये
अयो शेलक्ष्मणो दृर्यो धन पुत्रोयत्र यथा प्रचंडेन वायुना पक्व फलवृक्षानि पात्यंते ॥१७॥ वीरेति नरांतको रावणपुत्रस्तं दृष्टेषि शत्रुं अंगदं प्रायःवा राम ८२
रको अश्वरवछो एको निर्घात महारो यस्य तं द्रूहन्मा हंते वलसैन्य येन तद्धं शासं नंयस्य सदृशा नो रावणः तस्मात्संभव पुत्र निर्वृत्य पापक्षे दुः

शासनदुर्योधनभ्रातानसांसंभवोयस्यसशैसाशनित्तमभिमन्युप्रापयतिपातितोबृहद्बलोनामसूर्यवंश्योराजविशेषोयेनः द्विषंतोयेनशस्त्रेणवा
मंतकोविनाशकः।१९।यशइतितयोरंगददेवांतकयोः अभिमन्युः अभिमन्युदुःशासनपुत्रयोर्वामीमंमयानंसंगरकर्मेसमरव्यापारेअभनूह
तंयशएवनिधानंनिक्षेपस्यानिधानंआदिकारणाभतः।नगताल्लयोजगन्त्रपीत्रिभुवनतत्रविस्मयनियाकीर्तियस्ययत्रवातसुरांगना
पालोचनलोभहेतुंकारणं।१९।मिथेति।आनिरास्युलिंघ्ननावुभौअंगददेवांतकौखत्याबभूताअगदस्वस्थसुस्थितज्ञातिमिलितो
वावभवदेवांतकःखस्थःस्वस्थइतिशरएवोस्त्रम्इतिवाविसर्जेनियत्तोपविभतोमिथपरस्परंतुस्यंयथास्याछतःसंप्रहारेपाभ्यांतोदिवे
जेनाभ्याहृतःसाधुवादेययोस्तोजगतिप्रतिष्ठावितायुभाकीर्तियोभ्यांनावुभावभीमसुदोसाशा।निखस्यांवभूतांअन्योन्याभिघातेन
स्वर्गगामिनावभूतामिति।२०।तदेतितदाअसोदशाननोराजारावणःचिंतेनथ्युशोककंचकार हृद्धिहत्वाभद्रंकुशलंकुमारंपुत्रंदेवांत
कंपरंशत्रुभिर्निहतमाकर्ण्यश्रुत्वाप्युकुलेनविशेषणआकुलेनपक्षेराजायुधिष्ठिरःसौभद्रंसुभद्रायापुत्रमासिमपुदशायाअर्पो
कषायांअननंपापानंयस्यंयतोवासतत्याप्रेषंसमानंव्याप्तेनेतिपाठांतरंविशेषतआनतेननम्रेणशोकाविष्टेनेतियावत्।२१।विनीय
तिआस्यदेवांतकस्याभिमन्योरपितरावणस्यार्जुनस्यवाचितेस्वास्थ्यंनासीत्यचितंनस्वस्थितंचभवत्किंभूतस्यसुहृद्वंदवचोभिर्विनियमानस्य
हृतमन्युसमार्जनस्यशिक्ष्यमाणस्यवाआश्रुतेनशोकानलेनाग्निनाधूपितस्यसमाप्तिदस्यविरोधिवर्गैःशत्रुवर्गैःरामादिभिर्दुःशासनादि

रा
८३
९३

भियोसहरिवड्डवैरस्यानिवद्धवैरंशान्नवयेनसः।२२। प्राधान्येनेति सरावयाः वृद्धोपः सेनोदशरथः तस्यात्मजः पुत्रो रामस्तस्य पराक्रमंशो येन मस्यति
र्येन मर्येत्सिस्मन सोऽठ मिसर्यः। धृष्टं भक्तस्य निजात्मकजस्य निजपुत्रस्याद्देवांतकस्य निपातनेमारणे प्रधानं हेतुभूतस्य प्रधानकारणस्येसर्थः
पक्षेसोऽर्जुनवृक्षत्रो नामराजविशेषोजयद्रथपिता तत्सुतोजयद्रथएव तस्यपराक्रमं न मम्यषेनिजात्मजोभीमसुत्सवधे प्रधानकारणस्येतिव्यू
हद्वारेतेनभिमन्योनिहतौ तेनाभिमन्योर्विनासोऽस्त्वति पुराणं।२३। योद्धव्येति नरेंद्रसेना रामसेना रणे गंपाप संग्रामाजिरभाजस्तामममानु
मतञ्जाद्गसस्वमभाद्रीसिप्रात दिवमाकाशमिवभासोन्नि वैरिचक्रेराक्षससमूहे पुनः प्रतिद्वंद्विनि प्रतिपक्षे सतीतिकीदृशो ओढ्वस्येन पश्चात्कृत
सिंधुराजः समुद्रोयेनयस्मिन्। पक्षेनरेंद्रसेना युधिष्ठिरसैन्यं वैरिचक्रे दुर्योधनसैन्ये ओढ्वसेनौकं येन पश्चात्कृतसिंधुराजः जयद्रथो येन पश्चा
त्सविधूह जयद्रथं कृत्वाग्नेशकटव्यूहं विरचयांस्तेनं।२४। अयेति सराज्ञो रामस्यवरूजः केति च्छेल्लक्ष्मणः परानशत्रून्राक्षसानभियुक्तञ्ज
भियुक्तवाननेषामभियोगं चकार धनुर्विधुन्वन्चालयन् किंदृशं विजयेस्थावीयस्थिरं किंदृशः अनिकायप्यातिसर्पितदेहस्यजयद्रथवधा
स्पष्टतमप्रतिज्ञइसिद्धवियस्थिरनरंधतुर्विधुन्वन्।२५। गुरुणोति सलक्ष्मणः परस्यशत्रोः सेनाबुद्धिमध्यं सेनसमुद्रमध्यं जगाहेवगाहेज्य राम
तस्मेविपादरूपौ। योधिनात्कृतयुद्धेनप्रतिपक्षेणाशत्रुणांसहमहाहवमंहासंमामंविधायकृतवानकीदृशोनगुरुणावृहतरेणपाकृतवर्मणा ८३
कृतसन्नाहेनसुदक्षिणेनदक्षिणाद्रिम्वविनामनस्यामानवानपक्षेसोऽर्जुनः गुरुणाद्रोणेनकृतवर्मणा राजविशेषेणायधिनाप्रतिपक्षेण

सहमहाहवं विधावसुहृद्दक्षिणेनासर्पसरलेन गुरुरूपेति। दक्षिणो दाक्षिण्योपेत सरलश्छंदवर्ति पुरजवामित्रिषुयत्नादिविधिदानेन त्रिषु स्त्रियामिति मे
दिनी।२६। अकलितेति। तेन लक्ष्मणेन परचक्रं शत्रुसमूहं व्याकुलं जनेनाकुलं विस्तारितवानुदतमिति यावत्। किंभूतेन अकलितमनाकलितं लघुपा
तं यथा स्यात् सम्प्रविष्टेन सम्यक् प्रविष्टेन संप्रवेशनं यस्य तेन कुञ्जरपाभुविसंभ्रमभ्रमो विश्वतः सर्वतो दरादसर्पे अपलघुपाणसारिक्रमाग्नि
वक्रमण्वाग्निरत्तमुद्रकैर्विकिरन् ताविक्षिपतान्निपुरमिव यथा पुरस्तात्पूर्वं स्मरारेः शिवस्य सायकेनाग्निपुरं व्याकुलं तेन चक्रेऽपक्षेतेनार्जुनेन
शेषं तुल्यं॥२७। विदितेति। सलक्ष्मणः दुर्योधनस्य रावणस्यामानसांगं चकार। लतवान् दुःखेन योधने यस्य स तथा योगवालाद्द्रावपाइ
ति। मान्यस्य चितसमुन्नतेः कीदृशं विदानुविंदयोः प्रतियोधिनो विपक्षस्य भेतावविदारकः विहलाभइसतोनुपसर्गो लिपाविंदूरस्यादिना
ग्रपसयसमुच्चादीनामिति उविंदइति रूपं सिद्धं प्रपीनतः हृतः संसमकानां संग्रामादनिवर्तिनां योधानां जीवमोक्षोपेन सगणभनं दर्शे
नयस्य सुदर्शनः सदा सावुघोगहरणं वेत्ति सुदर्शनो घोगहरपक्षे सोऽर्जुनः सघस्तक्षणाद्दुर्योधनस्य घ्नन एष पुत्रस्समानभंगं चकार विं
दस्त्रविदो अवंतिराज विशेषौ नाव एव प्रतियोधिनौ तयोः नेतौ आपादकाः सुशामीदि सुदर्शनं तुष्टचक्रं तस्यो घोगहरः हृतयुधो घोगोऽनि
वर्तिति।२८। निरोहितेति। असलक्षणस्य हर्षेहरयो वानराः श्वनुहूतवंतः तदैये लक्ष्मणानं वंधिभिर्विशिखैर्वाणैर्विशेषेण वायमाणा
वारितेन सन्निनिरोहितः पिहितोऽर्कस्यादित्यस्यांशुवग्नास्तेजनमहायैस्तैनथा चयेन वेगेन च श्रमविनियेद्दुर्जितविक्रमस्याजितस्यपि

टी॰
८४॥ विक्रमस्याः पक्ष अप्यर्जुनस्य हरयो श्वाः हर्षां च कुहूलाः वृंसु बुभ्रम विनीय परिश्रमस्य कारयणाउर्जितविक्रमस्याः प्रकृतिविक्रम वर्जितेन सदीये
रर्जुनसंबंधिभिर्विशिरवः शरैर्विपक्षे विदारेगाणे सतीति रोहिताश्वांशुकुर्वये: सच्छन्नादि सुकिरणे।२६। ययेति सराक्षसो यतो यथा गद्यावानर
णांक्रषभं श्रेष्ठं हरिं सुग्रीवं जघान हनवान न तयैव गदया राक्षसोर णो संग्रामे हतः सखे दृशः श्रुतायुध प्रतिहुल्मतं कथं भवतादि हूपे अंघपेलियं म
हावलं पक्षे श्रुतायुधो मतेभ्यान यया गदया निराणं कृषभं दुर्धर्षणीयं कृच्छ्रध पे णीयं हरिहसंजघ्ने तयैव गदया सजघ्ने हनद जिश्रुतायुधो नाम
राजाकाश्रितेदैकादेवलसखवरोयन अनया गदया युध्यमानं शत्रुहनिष्यतिसनिश्चितं मरिष्यतीति कृत्वा प्रांतेन तेना युध्यमाना यमुक्तासपए
वृत्यत रास्मि त्रैव श्रुतायुधे पतिता संमतः ३०। अर्थेति पवनस्य वायोः शरीरजः पुत्रो हनुमान भीमश्च वृकोदरेति सैन्यानापतिवान रश्वरः योयु
धानो युध्यमान स्तावता वोजमाव रुन संग्रामांगन मम प्रनपे तो व्यूहाभ्यानंर प्रविष्टो यद्वार्जुनस्य व्यूह मध्यप्रविष्टस्य प्रतिमासय व्यूहं प्रविष्टो
३१। एकेति ताभ्यां हरमश्वे भीमाभ्यां वानराणां मध्ये एकेन अयुतं वैरिवृंदं विराशे अयुतं संख्येदशसहस्र संख्यां निरस्तं भपाअघ्रिपो वृक्षाये
न एवं भतं रहो वेगोय स्यातेन ताभ्यां मध्येपरे णान्येन भीमेन वानरसेनापति नां किं मते नलल मसर्थे नो नैवेवलस्पर्ध्वे सह तां विनाशके नय
था चंद्रार्काभ्यां अंधकारं तिरस्यते पक्षे ताभ्यां भीमयुयुधुनाभ्यां अन्यस्समानां ३२ दधादीति वारभ्ररानदीयवरुद्दृष्टाघातेन मर्छितवाहुतावपा
नेपिपक्षे सविद्धिवीरसमाकिकोरवविशेषसापरांविछेदत्वात्वस्यत्रिमहूकंदराद्य संकयतिगिपाःजंतुमिश्राः दधतुजनेर्ध्वे येयुन्नमरिसत्त्ववसा रम
८४

वेराकर्षणादिनाहतावमानोपिवृक्षविस्तृगादमेषड्तिविश्वः।३३। अंजनेयोहनूमानत्रिशिरसं एवरावणपुत्रस्यरावणस्यतमजस्यतदीयेरवड्गेनेवशिरोधिकं
धरंश्चिच्छेदः त्वाष्ट्रस्यत्वष्टृरूपस्यविश्वरूपस्यकंधरांवज्रिणइंद्रइवकथंभूतस्यत्रिशीर्ष्णःत्वाष्ट्रस्यचभरितश्चवसषट्कर्णस्यकथंभूतआंजनेयःजि
गीषायांजेतुमिच्छायांधतिधैर्यंदधत्पुनःकिंदृढंविक्रमेपड्वपरस्परंधनप्रलब्धयुयुत्सोअंजनेयोहनूमानत्वाष्ट्रस्यत्वाष्ट्रभक्षपापुत्रअग्निशिरसः
भरितश्चवंसोभरितमसाकस्यसिरोधिधृत्कारिच्छेददक्षिणमयानजेनगिरिच्छाजिगमापाहतावमानोपिवृक्षकपराधेपिहितविवरोविक्षिवीरवज्रीवरंद्र
वपक्षेवृक्षिविरोयुयुधातभरितसर्वशरीमकस्यसिरोधीयतेतिहतावमानोपिभरितसर्वेलाःकेशयद्दत्तादिनाहतोभरितश्चवसापादेनताडितस्या
पिन्निमेध्यांशुशिरोंधनेआंजनेयइवयथाइंद्रपालघ्नोहतः।३३। प्राप्येतिपुनःपुनर्नीलंएनंयुयपाधिपःपुष्टमोघपुष्टमुमेममहोदरएड्रस्तोविशेषाद्भंगंप्राप्यकर
दशाइनाशादिमानदंनंहपोपिस्थानस्मादिननंहनात्रकोदृश्यसमापुरितमषेनासिदपालभीमाभयानकविक्रमदत्तेननंदनात्मस्येहषकात्रशाणिरलसंस्का
रकापापाणोघष्ठोमपिरिवापसेभीमस्यविक्रमःपुनरुद्ररभौरननंदनात्सदनाशादिसनंदनात्रमयेहषेकात्रशाणोरलपापाणोकससंस्कारेघष्टोमणि
रिवापसेभीमस्यविक्रमःपुनरुद्रभौरननंदनात्समयेपञ्चाकर्णांद्रगंपापकौदृशाननयथासापूरितमखिलंजगत्अम्यंतरंयणानसमानंश्रमणाघष्टो
निलोमणिरिवेति।३४। अथैति। अनंतरंरवरितगतिर्यथास्यात्सुमित्रातनंलक्ष्मणःशत्रुसमीपंप्रयेयमल्पपतःकिंभूतःरिपोर्वधेनपुष्पनुविकासंसगच्छर

टी:
८५

भमिपस्य रणेतो रामस्यार्थो यस्तयातत्तथापसर्यंतिगच्छतिप्रतिवलेरिपुसैयेजलराशिरिवतसदृशोसापकैः सैरेःसायितो ध्यामतयेनसन्नथातपनइवयथासिं

85 धुस्समुद्रस्यसमीपंतपनसूर्येरवसमानितिपक्षेपार्थो जुनःशत्रोसिंधुःराजस्यसमीपःरिपुवधेतिपुष्यतिभूमियथास्वादेवंतपनइवसूर्येइवशोभना

नियानिपित्रनितेषांनंदतआनंदजनकः।३५॥विधुर्दिवेति।अथालक्ष्मणयोलेक्षणानिकायायोस्तुसंजन्यंसंग्रामेजन्नेजायतेसकैःपषकैर्वायोः

कीदृशौविधुर्दिवयोस्त्रिविधुश्चेखायाविलासंदर्शयद्भिरिवप्रकाशयद्भिः अथतेजस्विभावादस्तिरवसाम्प्रतंतुसंविच्छेदकत्वरूपोविविच्छेद

एमसरागमनंएवंमतस्यपगतंगदरस्यपक्षेल्यापरंपययाःसोभावत्वाद्विनसदृशोरिहार्थः।अद्वैवत्मेनिफलकाणावागफलकानांसंघपोदुःखित

स्याग्नेजिह्वाभिराहूरूढआक्रांतःपक्षोवाजेयषतेतथापक्षोतयोरत्नानिजयद्वयोस्तुल्यमल्पमूजनकेजननपिनाजन्यंतिवसुद्धियोगीतिविश्वः३६॥ग

मनेतिरक्तोविशेषोत्तिकायजिज्जभेविकसितःसोसाहोजातइसर्येःनिजकलास्यालीशुष्यसमयस्यरात्रेरागमेनसत्वनूःअर्थोघुदूपःरक्तसाहिए

श्चोभवलाभवतोत्तिअतिवेगादगतातिविलंघनान्अकाशंघनशालेनहरिचक्रेनवानरसमहेतपतंगेसूर्येपिहितेसतिरजनिमुख राम

स्यराज्युपक्रमसशकयापुस्तेविपक्षेजयद्रथनिजकालस्यलीयसमपस्यागंमसलरइतिहरिचक्रेणपतंगेसूर्येपिहितेसतेरजनामुखशंक ८५

येति॥३७॥ततइतिअनंतरंपृथ्वीश्वरस्यरामस्यसोदरेणालक्ष्मणेनशत्रोरातिकार्येस्यमधन्यपुदिश्यमाहदस्त्रंमहास्त्रंममंत्रवन्मंत्रयुतं

देवमिसर्थे उत्थं प्रच उसंधाय अर्थाधनुपिप्रायो जिप्रयुक्तं क्षिप्तमिमर्थः कुत्र समीक्ष मर्दितुं सन्नाम मसि रश्मि उपक्रम इत्यर्थः। सध्यासिन्तीति समय क्व
थनमिति पक्षे पक्षेप ध्वीस्वस्य युधि। धि रसोदरेणानार्जुनेन शन्वोजेयद्रथस्य। ३८। अंते नेति। अमुनालक्ष्मणेन अस्यातिकायस्य मूर्द्धि छिर
सि स्थपिते सति। कूसेसक्ति अतिकायो वा सस्मसः रणे कस्मान्गयंकर अपि सर्वे स्पैवेति किंभूत जीवलोकविहापवलन् वलनूकवधभावं कूमा
वसतं गमितः मुरारिद्विषेव यथा मुरारिद्विषा कृष्णेन राहोः शिरः सिपिछिन्नो सति सभयंकरो भद्रिति पक्षे अस्य जयद्रथस्य कायश्शरीरं अतिभयंकरः
कस्य न भवति अपि तु सर्वस्य वयद्रथ अस्य जयद्रथस्यातिकायो तिसपिन्नं शरीरं कस्य न भयंकरं अपि तु सर्वस्य अमुनार्जुनेनास्य मूर्द्धि क्षेपिते सति। ३९।
तदेतितदानीं तस्मिन्काले तदानेन नतयो रपिकाय जयद्रथो रानने न दुसनतता दुर्ध्वंग छता अंतरिक्षं गगनं व्यारोचनेशोभते स्मा कमिव। आखं
उलस्य सत्क स्यचा पलेखयाधनुर्से खया सीमं तिनः प्रांतोयस्योरस्स समम होआधावता क्षतशात्रुमें घास्पादे वमुक्तचः उर्ध्वे केशः नेनस्कीनो विटं
कोपत्र लोगताया अलः प्रवेत स्पैवाकारो येषामेवंकरींद्राह हस्ति श्रेष्ठास्तेषां पाली गलिः श्रेणिस्तस्याः कुंभेन मनुन्नां वुदस ततेश्री यो या सा पालिः
कर्णोलन्नाय स्मा स्नावं पंक्त वेपकौव यो विक्षिप्ति। धूका याम पीपाली स्या ज्ञान म श्च न्ति याम पि ति विश्व पक्षे कर्णोमभिघ येक चोरस्सो अधाव
ताकीदृशं रक्षः सनाखंडिता सनयो येन तदेवः क्षतशत्रुस्कीनो विटं कोकीटि रेणच एव मोलियरवलाचलाकारः गत्पवतेसदृशः करिंद्रपालि कुंभ
प्रणुनस्क अंबुदसंहतिश्री श्रेतितिभिः कर्मधारयः चलाचलकारकरिद्रपाल्याः कुंभप्रणुन्नांबुदसादसदृशीश्रीयस्याकांतियस्येति वा। ४०। नांनेतिन

टी: ८८

८६

यो: सुग्रीवोङ्गदो नीलो कुदोक चक्रणो यो घासंग्रगरं संग्रामं गीर्वाणादेवादवृष्णुः पश्यन्ति स्मादुरासविस्मसाश्चर्यो हृद्विवुद्धयेपान्ते किं भूतं आघ्राता नि
लियनी अहिना ता रोप लाजीविता तियैरेवं प्रहरणैर स्त्रैराक्रान्तं रोदोघावापृथ्वी योरन्तरं यत्र तं ध्वस्यत्रस्ता घस्योयत्र एवंभूतो विरिंवली
कायत्रकैरेवं हतेनेभट्टैयद्विपुनविशेषणान्वृत्तिः पुनरागमनं तत्र निष्ठायिषान्तेन यथा। ११। ताभ्यां मित्रिता भ्यां सुग्रीवेदजिघ्रं घघटोत्कच कुंभकर्णाभ्यां अ
न्योन्यं परस्परं स्मर मुविसंमा मागनेमुहुर्वा रं वारं महास्त्रैः शैन्ये राम रावणाभ्यां कुरुपाण्डवयोर्वा वंजे मध्यमानेसति। शिर पिप्पल्य पिस
घस्तकालं भारावतानं वतानं भारायणानुसुतरामसर्थंगुभिषभक्षयमाह भोगिभर्तुः शेषस्य नागराजस्येसर्थे अति भाघौ: खगोपि नना
मसंमंता सर्वेतः वारो यो पैरा क्रान्तो यानगमेस्छलम निभवनेतिपृथ्वी विशेषणं घो विशेषणं चेति अक्रान्ता सुघागमो ति छालाभिम
त्रिभवनानि चयस्यासाक्षिभूते वीरानि भक्ता अहमयमि कथा अहए वं अह एवं मिमाघाकारे णागाहमानेपश्चादिवं चेसर्थोन्। हुरात्रिभ
केत्तिपाठांतर तित्त्रहूरि मत्तप्रहूरा णागाह मानेरी सर्थे भक्तावीराति सर्थान्त हुराणि भक्तेतिवा। १२। चरन्ति ति सरासस दूमे घना दोघटोत्कचो कआ
यैरवानरै भटैयोधै वानमि रच्चियनजा पयता किं कुर्वेनन वहुभि हेतिसंचयैः अस्त्रसमूहैवला सुभयसैन्यानि मिदन विदारयन चरन्ति तिधरिव्यांपृथि
व्यां चरनगच्छन ततोनांतरं पस्तांतरं तं णोशीघ्रं अंवरे गगने चरनन समाप्रश्वेविनकें चेतिमिद्दिनाकरः अथानंतरं पुनरोप्ये चरनपश्चादपि पश्चात राम
रनद्वयोः पार्श्वयोश्चरनन घटूघ्रापल्लपतेतिभावः। १३। नदान्विति तस्य पश्चाद्विसुते न सुग्रीवेणा करणेन वा रजनीचर चभरा क्षेस सेनापतिः कुं ८८

भग्नामाघटोत्कचोवाराक्षसःक्ष्मातलेप्यधिष्ठापतितोभग्नतत्रततःसंयुगेसंग्रामेरजनीचरश्चासौनमुपतिश्चेतिघटोत्कचपक्षेसमासःकिंभूतःप्र
स्फुरंतिशक्तिःरस्यविशेषोयस्यघटोत्कचपक्षेदेहलग्नेवशक्तिःएकघ्नाख्यामावागौतराहनउचैरसर्पंवृहतोयस्यवसाहस्तयादादेभोरेवासूना
दिस्यंतियथास्यादेवंघटोत्पयोत्कचपक्षवृहहदएवभारेणास्फुणादिगदंतिनकुंभकुंभस्थलंयेनकुंभरांग्पंनरेहातिमहुंडोराक्षसांतरेर्तिमे
दिनाकरःयुगांतेप्रलयपवनपातितोगिरिरिवेति।१४।तस्मिन्निततिसितिस्मिनकुंभेघटोत्कचेवातदातस्मिन्कालेदीर्घनिद्रांमरणमुपेयुषि
उपगतेसतितत्पक्षेउभययोरात्मीयवर्गःशोकाकुलितोभवभवविरोधनयोरितिसर्थोनवानरसमूहःकौरवसमूहोवासुतरामतिशयेनजह
येननतेसर्वेप्रियातांसकलप्रियसकैपितामयेतितगछति।१५।तदन्वितिस्यश्चानंतरनिकुंभःकुंभकर्णपुत्रःभारतयोद्धाराजविशेषोवारक्षभु
विसमरेरिपुसेरन्यंशत्रुसैन्यंउभयभ्रस्तातायोधादिभ्रन्यत्वंआसुशीघ्रंनिन्येअनयतकिंभूतःभुवनदहनस्ययथाकुंभतन्नागस्यसलिलमा
विधिसमुद्रंइभ्रन्यतांजलभ्रन्यत्वंनीतवामिति। निकुंभकुंभकर्णस्यतनयदंजितोपधइतिमेदिनाकरः।१६। वालोतियुधिसंग्रामेरिपुरस्यरा
मभद्रस्यासैन्यासैतिनिकाःयुद्धस्यमामातप्लायंतपलायितान्निकुंभादुवोगस्यारवंभूतोभयस्ययोगात्संबंधात्सेतायेसमवेतायेसेन्यास्तेसे
निकाश्चतेस्ममरःआतिनेकपुवेक्कतेपिवलेनायकेपुपक्षाधिपेपुपश्यपतिएवालग्नयोवौघेवालासमुद्रस्यमुहिःनाकंस्वर्गंगमितेपुसमूहविना
शितेघिमर्थनैकेषुतिद्धिपाठःतत्रनकारःशिरश्चालनेअपिलनेवेधिसर्थःपक्षेयुधिष्ठिरस्यधर्मनंदनस्यानिकुंभोराजविशेषेवाताय

द्रो॰ ८ कार्णवौघाः समुद्रप्रवाहामयः पुनरपीति ॥१७॥ ततइति मरुनंदनो वायुपुत्रो हरिर्वनिरोहन्समान तन्निधनाय यत्नमादधे अकरोत् छिंतदिसाहकु-
मारस्य रावणपुत्रस्य व्यासनवधसंतेनाम्नो वार्त्तामहतिस्ततो गुरो रावणस्यान्तिनपावधसुकरं विदित्वा ता सा उद्यन आत्मा यस्य सतया कुमार-
87 व्यासनश्रवात हरो विदित्वेति घाविपाट तत्र कुमारस्य रावणस्य पुत्रव्यसनस्य श्रवात् तथ्रवणान्तरं तद्गुरोस्त पितुरावणस्य पेयथोन ॥ पक्षे हरि-
छन्नस्तन्निधनाय विक्रुमनामकभारप्यतयो द्रुतानविशेषतन्निधनाय कुमारो घटोत्कचः तद्व्यसनो व्यावार्त्तां दिदित्वा गुरोर्द्रोणस्यान्तिपाव-
सुकरं विदित्वा मस्त्रंदत्तो भीमउद्यतात्मा प्रकाशितात्मा अघनाघारेकघत्मा सतया नकर्णो घटोत्कचं विहत्यात तदा नयार्जुनं निहत्या
दिति हर्षहेतुं प्रकाशितवानिति भावः ॥ व्यासनएवादिति पाठेः कुमारस्य तत्कष्टात्तो व्यासनत्वएव तत् तद्गुरोस्त पितुः द्रोणस्य निपातनं सुकरं विदित्वा
यद्रोणेऽश्वत्थामा निविनाशं श्रोष्यतितदाशस्त्रत्यागं करिष्यतितदास्यानिपातनं सुकरमिति भीमप्रकाशिवं ॥१८॥ इत्वेति असौ निकुंभो वालतांनेतासे
स्याधपप्राणाच्छिदः प्राणापहारशत्रुवलस्यरामसैन्यस्य मध्येहति मत्वा विससर्जेत सातजकीदृशा इतनस्याश्रिसस्यात्रसंभारस्य रत्नसंहर्त्तेविधा
तवार्त्ताे सोऽंविषहितुमतिश्चरोपमुकृतएवस मन्युः सक्रोध अश्वत्थामा सक्रोधः इति पक्षे असौवलतांनेनता द्रोणः प्राणापहारकस्यशत्रु-
वलस्य मध्ये समरांगने एव हतेति विसर्जे अश्वत्थामा संहृतवानिति इतमस्त्रं येनैवंभूतस्य संतानस्य पुत्रस्य अश्वत्थाम्नो विघातं मारणं श्रोतुं
मतिश्चरसमन्युः सक्रोध अश्वत्थामा हतइतियुधिष्ठिरवाक्यात् तं नरमनेनास्त्रसागच्छत्तइति भारते ॥ वलतांनेताध्वष्टद्युम्नसंततो घटो

लचट्माडु।१८। धृष्टेतिसप्तदिनकालपर्यंतनोत्पेवोवायुपुत्रोहनुमानोनंनिकुंभत्रिदिवस्पसगेस्पपदव्यापद्वनेवर्तमेनःपापंपपिकंव्याधनखगेवलो
चारिणंचकारेसयंःविनाशितवानितथावनाकिदृशः धृष्टमुघतंमुघुश्रंःतेजोयस्पसधृष्टघुम्नइतिवाख्यावर्गतेमितेघुम्नवितवलेपिचेतिमेदिनीकरःतिवं
कर्मयस्पसतीव्रकर्मोकिंहत्वानिपसःनिशेषेणमुनतेअम्रपकारोपनतंअभिकःसर्वतोनियमसहवैरेणवर्ततेइतितस्पानिकुंभस्पशिरः।कायाष्टप
कुकुवंनूछिदनूसंग्रामायेकोपदपिव्यारवानरवयुचानुकूलनादानपोभयिखापसाधघुम्नोद्रुपदतनयोः एवंद्रोपापवमानेमद्वकन्हेरुसन्नकौरवा
नटुर्योधनादीन्।२०।इतिपरोक्षेशत्रूणांराक्षसानांकौरवाणांचसेनापराजितानापराङ्मुखवभूवाकिंभतायुद्धंपिताधेयेवसपिनिरखंधेयंय
यासाःविशेषेणश्रेष्ठाःनानायुधानिवयोधाश्चवाहाश्चअश्वाश्चयत्रपदातीविभ्रष्टापलायिताःनानायुधानानांश्चयुक्तायोधानावाहाअश्वा
दृष्योपंत्रपदातीविभ्रष्टापिनामेयदुद्धायेषांमेवयोधोवाहाश्चयत्रैनिमतिकूलदैवतयथाद्दशावस्थापराणवर्तनेति।२०।पितुरितिखरस्यरक्षो
विशेषस्पतनयःपुत्रोराक्षसोमकराक्षोनामअत्रचालमेचलितोयुधायतिशेषः।अपानंतरंपितुखरस्पनिपातनानन्तरंवद्धवैरःवलानायुध
मिश्वरस्पखरस्पेतिनारावणस्पेतिशेषेणमहदेनवदृमानोयुकक्षयेयुगातेवाह्निरिवसमुद्रइवपक्षेवलानांपयुद्धोणस्पतनयोखच्छामा
वचालखरस्यावतिवस्पापितुद्रोणतुस्पानिपातनाद्दृद्धवैरइतिशेषेणमकरस्पेवासित्वीयुसासशेषेतुल्पं।२१। अभितिजनमकराक्षोणर
क्षोविशेषेणाक्षोभितमनेतामस्पवलेवसेन्यसमवायआभिहितः अवचेष्टावभवचेष्टारहितोजानतदमर्यः किदृशोनअभीतिमाजानिर्भयन

टी:
८८
८४०

विभ्रमतः विहितोभियोग आस्कंदो यस्य सः नारायणास्त्रेणाभिहितो राहोराधः कायोद्दं वयथाराहोः कवधोपचेवोवभवेतिपक्षेनेनाश्वथाम्ना रायणोदेवतायस्मे
तिरवं भतेनास्त्रेणक्षोत्तीपनेयुधिष्ठिरस्य वलौघः सणादयवेष्ठोवभवेतिद्रोणोहृते: आश्वत्थामा समागमनारायणास्त्रसिसं॥ २३। तदनुकेतिक्षोणि
पालेनाणामोयुधिष्ठिरोवानरस्यावलांभोधिः सैन्यसमुद्रस्तेणानुरूपांविनाशमनीयततनीयतनीततेनमः करास्त्रेणअश्वत्थाम्नावायुःस्तुमतस्स
मायत्रिरावाधावाधाप्रत्यावाणास्ति एववायुवुवेनहयोवडवानलास्ति अन्योपिसमुद्रेकुणांतेवडवानलैः स्वयंनियतेवाडवानरवह्निभिरिति
पारेवानरदाहके वह्निभिरित्यर्थः पक्षेनरस्य सहदाहके पुरुषेस्य वह्निभिः क्रव्यादैरित्यर्थः॥ २४। मतेतिसाचमूः रामसेनासरूपयुधिष्ठिरसेनावारमा
वरजस्य लक्ष्मणस्य बलभंडूकुलिचस्य लक्ष्मस्य वानाचपर्यैव सास्वछापिता सङ्ग्रामावरचपिताद्रुतेतिभावमुक्तानायुधानेयरेवं भातामहायोधा
यत्रसाभयाद्दासंग्रामार्थंवामुक्तानितिशेषः महाअयोध्याइत्यत्राकारप्रश्लेषेहूतेकातरेणभयाच्चत्ससतंयुतंमानजघानमयात्वं
त्वतमितितघ्नतिरेकेणसूर्येधनसंग्रामार्थेमितिभावः। संभ्रान्तपदनात्मजोहतमानूभीमसेनोवायत्र। २५। श्रीकंठेतिनस्यमकराक्षस्याश्व
त्थाम्नोवाप्रतापस्यमहिमापरशुरामपक्षेणंतोवभवाकिंकृत्वा मानवतनुमनुष्याशरीरेरामरूपिणंकृत्स्नंवासमासाद्यप्राप्यकालकूटमिवयथापाश्रीकं
ठश्रिवस्तत्कंठःप्राप्यकालकूटविषंप्रसशामपरशुसमुद्रमेवेतियथावाअश्वत्थाम्नोमुनेप्रकोपः परशुसमुद्रश्शशाम। २६। प्रतापेपितनरदेव राम
पुत्ररामयुधिष्ठिरवावीरलक्ष्मीजयलक्ष्मीजुषतेसुअसेवनषीछा अस्यमकराक्षस्याश्वत्थाम्नोवाप्रतापमास्येयमेरवंतदस्त्रस्तिभत ८८

रक्षसहितं वा रुरुहुनिह ध्वजितेतरिः। शत्रुदन्तयपानकं रात्रौ श्रृंगारस्त्रीकामकामेद्वेकदर्पेण तत्काव्यकर्तरि राजानं कामदेवतां वा अनुष्टुप्॥२७॥
इति श्रीधरकृते राघवपाण्डवीयप्रकाशे एकादश सर्गः। अथैतान् अनंतरं सदृशस्तेरावणविषो रिंद्रस्य जितारं इंद्रजिता वेह आस्मरे उद्योजकामा
सनि पुत्रं तानुक्रिंश्वा अंगानां सेनागानां हरूयश्च स्य पाशतानागोस्मा रसं भास्वजनानां मीश्वरो जनेश्वरः। पक्षे जने घरदुर्योधनः सदृशस्येः
स्ता सजनो नाशनस्यो आशान्तनिव अनुपदे स्याइस्यर्थं अंगानादेशविशेषाणां गोस्वारं अंगराजं कंर्गउकर्षेणायोजयामास जिष्णोरर्जुनस्य जेतारं
संभाव्य योजयामास सर्थैः। जिष्णुर्वासवे तु नरे त्रिविश्वः ॥१॥ सइतिसमेघनाद इंद्रजितू वेगेन जैत्रं जयनशीलं रथमारुरोह धनुर्धुचन चालयन्
शक्रचापस्येवच्छवि येस्य सः किंभूतः हृस्वास्योघतु गुणध्वानयो संगीकर्णोयस्य आकर्णहृषमाकृष्टसर्थः इत्याय संग्रामायभर्तु एव पास्य
जयार्थैमिति पक्षो सकर्णो राधेय मेघस्य वनादो यस्य तस्तथा असमरसमितिरिधनुर्विशेषतस्माशरयोः संगोसंवेधमि सर्पैः भर्तुर्दुर्योधनस्य त्रायार्थे।२।
उत्सर्पदिति। आयानं तरं उभयवीराणां योधानां वाहिनीभिः समनाहि समधंनत्रंहुः संपूर्वोन्नहवहूनुइस्ततो भावो लुङ् उत्सर्पेता उर्ध्वंगच्छ
ताकलकलघोषेणवीरध्वनिनाभीषणाभिरिवाहिनीविशेषणं लोलाश्चचलेध्वजपटैः शिरस्य स्थादि घुटियाभित्तासंस्यामेप्रमदस्स हेप्रेवस्य
भटाइति सया शंभ्रमानिर्भयः यश्रस्याभिः ॥३॥ समिदितिनरै द्रस्य रामस्य सेनायो हुं तरनेस्म तरां च कारदूषतांशत्रूणां वले दृश्विषयं स्रप्नेस
निद्वेषसतो निकाहशेस मिदू रणया संग्राम मभमौ आवेय आरोपणीय भुजप्रतापो यस्य सांक्रिभूता वत्रिभवेन नाले नच मृस्तासेनापतिना

टी॰ ८६
89

गुप्तारक्षितापरसेनरेंद्रसेनायुधिष्ठिरसेनासमिद्धः उपचितोराधेयस्यकर्णस्यभुजप्रतापोयस्यवह्निर्भवेन ५८ प्रद्युम्नेत्येतसर्घः ।४। भसेतितेउभेरा
जसैन्ये रामरावणसैन्ये कुरुपांडवसैन्ये संग्रामभूमौ जघटाते समसंसक्ते वभूवतुः तं शीघ्रं निःशीघ्रे निर्गते निर्गमाभ्यां नदीभ्यां तुल्ये इति तेः ल
क्ष्मणेत्तीयाय यावन राजीव परस्परं जघटाते रभसेचलिता नानाहेतयो योधानानाम्श्राणि तत एव या लक्ष्मवालत नवकिसलयायैते तथा मृसु
नाश्रमेन मन्युनारोषेणा प्रतिमुखं संमुखं उपनीता ।७। आहूतेति पेयो उभयसैन्ययोर्युद्धमभूत् आहूता आहूता आत्मरथं कस्य वारवनि
ता उर्वशी प्रभृतयो यत्र कैः दिशांविहारकाशीलैभरीणारवैरिविनिवंभतं असकृत्सिंधुभिरुधिरनदीभिरचिरात्सूप्लोहूएदिवाकरिषतवकवं
धानाभारसमहोयतादेते प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं इदं तादृशि तत्र ते ते दृशि तिसमासइति च कर्मव्यतिहार इति च समासांते अन्येषां अपि दृश्य
त इति दीर्घः यस्मैति चेति कारलोपः निष्ठा प्रत्यम्भृति निचेति स्यापभावसंज्ञाय अन्याय पीभावष्ठे सव्ययले अव्यपादात्सुयइति सुलुक्। एवं कुवे
ध्यताहूतं युद्धं कामचिनत्तैः लैः प्रहृसेदं युद्धं तन्नालातनतित्तनलस्थ्र्पेदः संसपुकानाश्चेत्तिभिः संवाधिकृतं संकीर्णीकृतं नाकनायक
पुरमिन्द्रपुरं ।६। सइति सविरामे घनादः निवशभरि विवेशं उपसंध्यां सध्यासमीपधीपां नेसू येइव किंहृत्वा अरिवृंदेरा च समृहं नितरां निश्च रम
लं विधाय कैः सहतीपैरण्याभ्रावर्तनेन सनिग्रधामा तेजस्वोश्रतस्मात्प्रभावोयेषां मैवंभूतैः प्रातापैपराक्रमैस्तेजोभिः पक्षे सकृण्णैर्विरः निवेशम ८६
सिंविवेशः निवेशप्रसिविन्यासे शिविरोद्गृहयो रपिति विश्वः ।७। सरंति सरं द्रजितं नृमार्गेपातसमरायन्निजेगामास्रयेइव उवलारप्रभातेजोय

स्वमतत्या समानमेवोभयत्र सर्वं हतविगेनत्वरयास सत्योऽहतभीमं यानकं कर्मुकायां धेनुयेन केनरथेन भयपुनरपि विपक्षे वांछयानुगो नुगा माश्र
त्योर्न्यविशेषोयस्य एवं भजतः स्मरतिर्यस्य सतत्या पक्षे सकर्णोऽतिर्ययोः विपक्षवांछानुगः शल्यो मद्राधिपः सारथिर्यस्या कर्णस्य रथेशल्यसारथिः हृ
नः नियंतिपितिन्वलितैः सभयैः श्रमचरैः सैनिकः कर्णशल्ययोः परुषो क्षिविस्तरः कर्णयोः शल्योस्त्वविशेष इव परुषायाः स्यायाऽजौ विस्तरः प्रपंचश्च
युतेस्म ज्ञाकल्पसमर्तिकिं भजतः परिपाकेपरिणामेदारुणपरितः सर्वेन एववशासितिषु सेनासु आह वाय निर्गच्छंति षु पक्षे कर्णशल्ययोः राधेयमद्रा
धिपयोः परुषवचनप्रसंगत्वादिति कर्णविनाशहेतुः। सा अनुकूलेति। सपरशस्त्रवीरः इंद्रजित भौ शुभ्रे अनुकूलजुषाउरनुकूलकारितस्सार
थिं मा वियमानरथः समरभूमिमितिशेषः अथ प्रातःकालानंतरं अंसुमालिन्युदयेऽरुणोऽतेवेति अरुणो सूर्यः। पक्षे अनंतरं कुरुहानंतरं
अनुकूलजुषा सारथिना शल्येन नीयमानरथः सपरकर्णो विरजेति। १०। दिग्गितिसद्रंद्रजितंघनादः पत्थिवी पतेः रामस्य भ्वतोसमापप्राय
किं भजतः प्रलयाणोवप्रतिनिनिप्रलयकालीनसमुद्रसदृशः सोऽपि युगांते पृथ्वीधरस्य पर्वतस्य सुमापप्रां प्रोति नानावीरतां विमर्दैनवृत्ति
तो निवर्तितो भुजयोः कंडूः कंडूतो विनोदायनये नं येनसमत्याहिज्ञाभेदयल्वदिभिनयता सांप्रतिघदनेन संघर्षेण उन्दवोयेषां मर्चं घोपेर
णा वै जगसंसारं भीषयोन्वाणानामासर्वं वाणा यवासारा इति वाना रस्वजनाति वाणासारस्त्वूजेन वाणासारस्त्वाधनुजे लमुचामे
घसदृशो वधुषा असरुद्धिरिरुधिर निम्नगारतन्वन्विरजारयत। पक्षे सकर्णः पृथ्वीपतेः युधिष्ठिरस्य स्पृक्षातादविचाराननु। ११। कुर्वोत्थाविति म

प्रवीरैः प्रहर्षविद्वेषैः लक्ष्मणेन्द्रजितोऽर्जुनकर्णयोः प्राग्वा प्रयुध्येतां प्रकर्षेणायुद्धं कुर्वेन्तां कीदृशौ सुभटजनदर्शनं वीरचक्षुषां लक्ष्यभूतौ हर्षेणोकदाचिच्छि
क्षासाक्षात्कदाचिद्दृश्यौ दिविषदो देवास्तेषां विपतिगगनेषु संचारयात्रायाः स्वेच्छागमनस्यान्तरायाविघ्नं कुर्वाणैः बाणवर्षैः सायकवृष्टिभिरित्पथे
हुंकारैः दिग्गजानां दिदितिलवहलमदनघतिगेमनंकर्षयतोः समयस्तु कालं प्रसर्पिं वर्गैरपि शत्रुसमहैरपि गुणेनविवसैः पसधीनाल्लयमानः
प्रकर्षेण युद्धे कोययोस्तौ ॥१२॥ सइतिइन्द्रजित् जिमग्रेपतिरामस्यमदतीपीडाहतवानकीदृशं वाचसराइव कृपाकृसरास्तेराहिममेघहतं
यत्रकुत्रे साहस्रेणोनेविसितनायामेघिल्याः स्पर्शेन पक्षपलमारयां तदेवव्यलीकसपियं तस्मादिति सकिलक्रियतोमायामपीसितानिर्मा
ण्पुष्पे पुष्पकस्य आकाशे रामम संहतवानिति पुराणं ॥ महानवग्रह इतियथा महानवग्रहो वृष्टिपातिवंधो हुवीवलस्यकर्षकस्य पीडांकरो
ति अवग्रहो वृष्टिप्रतिबंध इति निपातितं पसेसकपोः महीपते उधिष्ठिरस्य अवग्रहो सीतासणानव्यलीकत इति हेति तत्र सीतायः हरुप
इते येनत्सपर्णसीपाल्तंगुधःयत्व मितियावनूतदूपव्यालिकत अधियादिति ॥१३॥ नैवृप्णादिति । व्याता लक्ष्मणः नरदेवराम उपशि
तःप्रासइसथेकिं भताश्रजोरिंद्रजितोनेर्यत्पणतिर्छेतोतयानिकरूपालेनसव्यथयेपीडासंहितंतगिराइंद्रजितोवाणपावितस्यविक्रियां विकारं अ
पांकिंभतस्यापि अफल्गुनो अनुष्कस्यापि अफल्गुनस्मात् व्याताफल्गुनोप्यर्जुनोपितद्वैराकर्णो वाचापितस्यविक्रियामापान्नरदेवं उधिष्ठिरं उयोगतोश राम
त्रोनैर्यत्पणानिकरूपणनुसव्यथामिवफल्गुन्यानस्तेत्रेजातंइस्सर्पः ॥१३॥ हनइतिविभीषणोरावणभ्याताननयोरामलक्ष्मणयोरनुचितेनमत्युमूर्छनंशो ८०

षट्भिर्द्वि अपनिन्ये अपनीतवान् किंभूतं प्रतियोगिकं तं अप्रतिबन्धकीदृशयोः हतानुशययोः हृततरोषयोः सदृशकार्ये तत्कार्ये वेताहस्तूः अपामलपक्षेः तयोः तयो
युधिष्ठिरार्जुनयोरंतरं मध्यं नरे शेषमध्ये त्वं हस्तेवासुदेव अपनिन्ये किंलक्षणामप्रतियोगितांतां शस्त्राणां भीष्मद्रोणाभ्यामकृः तेपापतनयनेवाग्नेकार्ये सिद्धि
मविष्यंतीतिकार्यं इति। १४। ततो निस्तदनन्तरं कनियान्भ्राता शत्रोरिदं जितोवधाय त्वपोपारासेण कृतप्रसादेन प्रसन्नेन गृहहतावलेन साहसप्र
हितः सदिषांशत्रूणां योद्धुमुद्यमं युद्धोद्योगं रोद्धुं मुद्यतो भूतो वलीयान्वलि षिः निकुंभिलायां हवनिकुर्वेन ससैन्येनलक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युद्धे इ जि॥
पसैन्यपेणाराज्ञायुधिष्ठिरेणा कनीयान्भ्राता जुनः शत्रोः कर्णोपद्रूपांशत्रूणां कर्णो दिनां उद्यमरोद्धुमुद्यतो। १५। अतुलेति अ सौलक्ष्मणाः एन
मिंद्रजितं मसमभपसर्पेन वाहुविक्रमांतं निकापकपतं अहत तहतवानकीदृशं अतुलवलो यो हत स्मात्तस्मि न तस्मिन् कस्मिन संवंश्रो गमन
लक्ष्मीयेन नसतथा हनूमस्य षमारूट सर्पैः वेरिशत्रुकक्षमिवदाघुमिव न दृगाग्न अवगाहापिसोदवदहनदृश्वदवाग्निरिव मतिहतोनिएहना
हृसोऽहं द्रोयथा एवं भूतायाः सेनायाः आखंडपरस्य प्रेवस्पद्धूर्यो धूर्णं नयस्मसतथा पक्षे असावर्जुन एवं कर्णो वाहुवुजयविक्रमालाणनिकर्ष
कषणाया यां पाषाण पदमकृत अतुलवलेन हनूमताकंसिता स्यंदनश्री शोभायतः हनूमद्दिधानेनसमन्वितरथकीर्ति रर्जुनइ सर्पैः अ
तएवकपिकेतनं प्रतिहतो विनासितः वृषसेनस्य कर्णपुत्रस्य इंवराघूर्णं पस्य। १६। अत्रैव अन्त्रांतरेविभीषणोएवणाभ्रातावाहुवलेन म
मध्यमापिसावैरिवसंशत्रुसैन्यं यमस्यान्तायमदेवे च कारयमस्थानं हनवानि सर्पैः सास्यदेयदृतिसातिः अमुष्य लक्ष्मणा स्यापाश्लिष्टपश्चात्से

टी:
६१
न्यांगद्भूतसंयति संग्रामे भीमसेनायस्य सतताप्याकिंदृश्यानुनः दुःशासनदुर्धर्षंशासनममाज्ञा यस्यथा पक्षे अश्वानरे भीष्मकोदरः दुःशासनं दुर्योधनानुजं
९१ भसाद्भक्षकारेति। अमुष्यार्जुनस्य पार्ष्णिग्रहस्तु विभीषणो भयंकरः वैरिबलशत्रुघ्नो स्यं प्रथममयेति।१७। अरातीनां तिलोकेगनस्तं विभीषणं साक्षाद्धन्तारं त
मयममेव मनुते स्मज्ञातवानित्यर्थः। तथा तेन प्रकारेणाव रेखा समरे चरं तं तमालोकमद्भूतं भ्राम्यतीयागदात पाभीषणो वाहृदं द्रोयस्य तं आरभ्यतिरत
स्यस्तरणेनातिरौद्रमेसर्वेभयंकरं रणकर्मालोकेति पक्षे लोकस्तं भीमं साक्षाद्धन्तारं प्रसभस्य यमं मनुते स्म।१७। तदिति महाजनः राजदारापरोधस्यफ
लं प्राप्तममन्यत मनुते स्म रातीरामस्याद्दारासीता तस्या उपरोधस्याहरणस्य फलमित्यर्थः तद्भीषणं विभीषणासंबंधिरणकर्मसंग्रामः। कृष्णामा
लोकपक्षे राजा युधिष्ठिरस्तद्दृराद्रौपदि तस्या उपरोधस्य केशाबराकर्षणस्य फलमेतदिति वैपादपर्णेन दोषणाभयंकरं रणकर्मालोकेति।१८।
तदेत्ति मेघसेवनादोयस्य समेघनादइदं इति तं रोषरोषंदधौ धत्तवान्। सक्रिंदृशः सौमित्रिणालक्ष्मणेन जिष्णुना जयनशीलेन वापोसं मुखीकृतः संमु
खतां नितः अंगानां हस्तश्च रथपादतनां शेनांगानामाश्वरस्कृभ्यनसोभं गच्छन्। पक्षे तदा तस्मिन् काले असावगाना मीश्वरोगराजः कूरणा
हपंदधौ सक्ष्मभ्यनं संक्षुभितो जिष्णोनार्जुनेन मित्रेण मित्रयुक्तेन वा सौ समुखाद्धन्त मरणस्येस पर्यायेघस्य दनादोयस्येति।१८। वलेति त्रिलोकस्य वलो
कत्रयस्यानि भागो विभजनं पथ्यक्तं न किरणीयत ननिलीयते समतदेव विवृत्तीति धरित्र्यपि विसंयासमहेन निरंतरावकाशान्य स्याप्यासेसर्थः। एम
गगनमपि दिव्यलोकैर्देवैरर्णनार्थमागतैर्निजप्रभु अनिविवरं छिद्रमवकाशं निरंतरालं द्यावापृथव्यौ निरंतरालमध्यं रजसा समुखेरेण ६१

नापिहितमाच्छादितं ।२०। प्रथमेति प्रथमतः तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ अर्जुनराधेयौ वा अन्तर्निहितौ हृदि । हिहं नादौ परं शत्रुयन्तु आश्वेदितेति निजघ्न
तु अपि चानन्तरं महोत्कानाश्रुपनतं प्रेषावनत्सैः कठिनैः सपत्नौ जघ्नतुः अथवा अनन्तरं मर्मभेद प्रवितैः समर्थैः वरयावाचे जप्रनु नदनु पश्चात्ज
गलितच्छायेविदारितनशरीरैः सायमानानि कायौ समं हैति जघ्नतुः ।२१। नमश्चरैरिति । तयोर्लक्ष्मणेन्द्रजितोः अर्जुनराधेययोः समरं संग्राममन्तुल्यं
समानं नवभवः सर्वविस्मयं यथास्यानभश्चरैर्गगनचारिभिव्याहृतः उक्तः साधुवादोयन्तादृशं मार्गेणपातानां बाणानां पतननाम् अथ पवाम्पा
णैः समीयमुस्स अयचकाविलोकयाद्दितिति ।२२। निर्भिन्नेति तदियाः लक्ष्मणेन्द्रजितोः अर्जुनराधेययोः वा संबाधितस्तावत्तादीनगशिरभेद
मिवाचेन अउतिष्ठति स्माविभतानि शोषेणाभिन्नेनविदारितानां धानाधारामसेघानां गर्भे निःसृतन्निर्येजितवह्निं भमेवतिया निकिलालानि
जलानितेषां कुल्याभ्याकृत्रिमनदिभिःरूसितःसितो भूमिभागो यैरन्तेहृरतो गच्छन्नु ।२३। द्रुमेति देवाश्वदानवाश्वतयोर्लक्ष्मणेन्द्रजितोः कर्णा
र्जुनयोर्वा पुहृप्रेक्ष्यान्ते सम्पस्पंजि स्म स्वेचरैर्गघ्नसु विहृष्टानाम नेकानां पुराणानां जरठानां वीराणां सस्पृश्यैभिः संग्राममूलक्ष्मीभिः समहतनारदेन
मुनिविवीयमानानन्तरं निश्चायमान मन्तरं तथायस्य भेरीणां ध्वानेन भांकारेणाभवत् मेनाश्चीतभयारिकूजरादिरिति नोयन्त्रा ।२४। त्वपेति त्व
पश्चतुलक्ष्मणस्तोकमपि खस्यमन्दिभंगनसेहेन सोढा रनभुविस्मरेभुजंगइव यथा भुजगः सर्पमौलिरलस्पर्शिरामणेर प्रहारेनसहहतेहिःपा

टी:
६१

दृप्ररक्षोरे अतिपाइदर्विना छं तं किं भेतेतन्त्रूरवाणास्यप्रयोक्ता मयोजकेन सहचराणामनुयायिनः हरित्वावानराणां शक्तिभिः परिक्रमे याहताअ

92 रेवां छन्नयकांक्षायेन सः पक्षेन्द्र पसनुरर्जुनस्ताकमपि मौलिरत्नापहारं किरिटायेनं नसेहे। अनुशीघंभंगोयस्य तं अरिणा कर्णेन विशिवि

तं किंदृशेन अरिव क्रूरापेधाणास्य रक्तस्य प्रयोचमयोक्ता प्रयोजकेन कर्णेनाविलस्यीयन नाशितं तेन विजयनामा बाणोर्जुनवधाप्राप्तिमइति। २५।

अभ्वित्ति अमुवालक्ष्मणेन आथ्युशीघ्रगेषवशावनिभारुष्टेनप्रत्यराति आराते रामिमुख्यतालक्षीकृत्यविशिखावाणाप्रतेनिरेविसा

रिनाः क्षिप्ताइत्यर्थः। आभिप्रति। आभिमुख्येइति। आपिभावकीर्हष्याप्रा। नितानेधनुर्गुणशब्दनकारेणाहतानीति भासनाधर्षप्ययये

त्रेकर्णयोश्रोत्रयोः कुंडलयोकर्णालकारयोर्दियत्नेनोत्कटाक्षतीक्ष्णाइतिपक्षे अमुनार्जुनेन कर्णस्य राधेयस्य कुंडलयोर्विर्यदत्ते नचाल

नेनोत्कयस्तीक्ष्णाक्तस्समभव्यत। २६। न्यास्तेति नरदेवजोलक्ष्मणः शत्रोर्मेंद्रजीतो महद्रणाक्रमेनासेणानामर्पितवान किस्य पस्य यस्तव

कृतत्से मध्यास्य धरयाभस्यानिष्यन्मास्पदनस्यगमनस्याघट्टिपघस्य तस्य तिपक्षेनरदेव तोर्जुनशक्रोकर्णस्य धनायप्याधिमाप्यस्तच राम ६१

कवचस्तरथ्यवक्रप्रातस्यधरयेववितियन्नास्पंदनंस्यदनस्यआपघस्व। २७। ततेति जगतिंद्रस्यरणोदशरथस्यपुत्रोलक्ष्मणः सरस

मुमसर्जसमक्रवानुकर्णान्तं कर्णपर्यंतं संजुकर्णांतमसज्जः तं मधायमघानं छवाधनुपीतिशेषः। संधाप्रतिनां सफलिकरिषुनुसफ

लंकृतं ततो नंतरं प्रतितः समरार्णवस्य संग्रामसमुद्रस्य समाप्तिमिच्छन् स नद्धे संभ्रमे ते सज्जः इति प्रकाशः पक्षे जगति द्रुतमनु अर्जुन कर्णस्य एधेयस्या
नो विनाशस्तदर्थं सज्जितं संधायति तुल्यमन्यत्। अन्यं च रूपे आस्थानान श्रीशेषे पतिकेन्द्रविघितिये दितीकरः। पर्षद् अधेषे सुते कर्णः सुवर्णदोर्दण्ड ता
वपातिच। २८। उद्यतानामिति अस्तोत् लक्ष्मणः कस्य विस्मयं नाकरोत अपितु सर्वस्य पार्थस्य पार्थः। विशिखैर्वाणैर्दिशि ते लाघवं नतिवारयन्
उद्यतेनां जलिकेन वाणेन नानाविक्रमेण शोभितकांति उरुः पक्षे आसीदर्जुनः शेषं समानं। २९। स्मितेति। सजिह्वं जयनशालोलक्ष्मणो
जेन वातेन पुत्रा वामेन भमिभूषयामास अलंकरोति स्म हृद्विशन्त्रो मुखं च सनके स्वैर्मुमर्ह कारोये न ततन्या प सभमलपंश्चिद्दृश्शीघ्र
उत्कृत्य भ्रुकुटिरिव भुजंगस्तेन भीमपत्नो भयंकरो भालो ललाटो येयत्र पुरस्तात् प्रपमतोन्यस्ता यां गम्यस्तनेत्र प्रातः विशिखा विशिखयाशा
कं नरं तं निश्चिन्नं अतिकटेशात्तु कुंठन्यरतने त्रप्रातमि स्पर्थः सनंतनिश्चितं मितिपाठांतरं तत्र तेन विशिखेन लुनं छिन्नं हृदू भमिं च भषपाया
मासेति। ३०। अनंगेतिते षापरेशात्रत्वं पताकेति सेनासंग्रामात् पलायनपराः अनुखिजाता अंगानां सेनागतां भनु स्वामिनः द्वंद्वे जितो अंगराजस्य कर्ण
णस्य वाशिरः छिन्नमिति गजरश्मापिपिशोकेन मयुगद्वयपयास्यादं वंभाषणाशीत्येति॥३१। समममिति महीपतिः रामो युधि। घिरो वा भान रलक्ष्मणमर्जुन
वासगं तु मर्यां आप्यानंदनः। स्तोति स्मरति दृष्टमित्रैः विभीषणादिभिः हृतनाथादिभिः वासमेतं पुत्रजयिनं जयाशिरं सुहृदि सहसमेतं आगतं वा महं
दृश्वयुयापुरस्य वेमहेंदृशत्रो वैरी च तेन भंगेन दृष्टहर्षयुत उपेद्रविन्तु अग्रेप्रत मिनं दिवादिविजि। ३२। चमपतिरिति एतेस वैलक्ष्मण्यास्तनुषु भकुंडिं मतं

दीः
६३

93

प्रभोराम स्यात्रेसुरं तिकात्तिरैवधनंयत्र एवं भत्तोजयो यस्मात्केतेः इसाह च भप्रतिसेनापतिनिलः माहतिह नरमान अश्विनीपुत्रकुमारवार्विशे
षौ मैर्द्दहि विदोगदाधर पुल्पजनेश्वरर्विभीषणः कृष्ण रतिन समंत्रांवता साहं समंत्राप्रभोयुधिष्ठिरस्य प्रेसुरकिति येयास्य देवं धनंजय यमजु
नंप्रनुषु वुः स्तुवंति स्मकेतेः इसाह च पतिः पांडवसेनापतिः एषंधुम्नमाहतिभीम अश्विनंदमौ नौ नकुलसहदेवौ पुल्पाष वित्रेयजनास्तेषा
मिरश्रेष्ठः तं किं दशात्रु राजेन चंद्रमसानुस्सं । कृष्ण सर्वेस भेदे साद्र लुकेशणण मे के पुमानहंसवेवेधे न्पालिंगेस्यान स्नेत्रे पुत्र पुसकृ मितिमे
त्रिनी ।३३। रणेति मारणस्यातिसूर्मिः उत्कर्षे कावाकटकहृयरामरावणयो उयोधनकरकेच शोक अपरत्र राम युधिष्ठिरकस्के च हर्षेः इतिय
थाक्निसारोति उगपदेव देवनारिनानां पमानावैरवाणां च कुमुदानानिवेशयोः ।३४। न दंति तस्मिन्काले राजा रावणः सुशेन च अशोकवना आ
हवेशाम्याम तिन्चक्ररस्य सयंस्य सनोः पुत्रा सुग्रीवा जितकंच रंभ्मोरास्सेभ्यः निधनमरणं अथोत्सकिया तां निसम्य तात्वा राजा कीदृशः वहुधा
अंते पिदिंतराष्ट्रस्य एवं सुदुर्लंयस्यापि प्रफुल्लान्समजनीति यस्मे पर्सेराजा धार्तराष्ट्रो दुर्योधन हृ सुशेनेच ततो वकरस्मस्नोराजुनानूनं तं एप
श्विरो भयानिधनं निशाम्य शोषं नुलं ।३५। रवामिति निक्ति। एम वाहिनी सेनाप्रयएति शत्रुस मुखं विचचारः कीदृशी खामिनादशमुखेन राव
णेन नोद्दिना प्रेरितः रजसा दिशस्तु खानि रुधती आच्छादयंतीवा रेणाहन राविशेषादपरं पांशालानायकाः शल्यश्रेष्ठा अतिदुःखकारिका।।
पक्षेदुर्योधनवाहिनी सेनाप्रसरति विचचारः दशमुखेन दशावर्मनोराजे मार्गे दिशस्तु निरुंधतीवा रणा द्रूत्तितः अपरः शल्यो महाग्धियोना

एम
६३

यकः सेनापतिः यस्याः सा ॥ ३६ ॥ अनंतरं तत्रैनायसैनिकगम सैनिकागम सैनिकाः युधिष्ठिरसैनिका वाराणति मं ३ लंघ्य त्रुमम हं तुसमुम्पयुः आग
च्छतिस्म कोदृशात्मो च भभता नीलेन धूम्रधूम्रेन वाग्निना व्यूह मस्याः छिन्नं व्यूहः समरः सन्मुखं यत्र स चीव्यूहो वाताभ्यु खेयं त्रेति धूमलोसयेस्यांशवः
किरणाः क्लिष्टांधकारमिव वाशयं ति स्मेति रसाथः ॥ ३७ ॥ द्रवदिति ॥ ध्वजिन्योः सेनयोः राम रावणयोः युधिष्ठिर दुर्योधनयोर्वा युद्धमासीत् भवा किं वि
शिष्टं द्रवता अविरलेन निबिडेन धूलिनेव ध्वांतेन त्रुटं संघरांतं यत्र द्वयद्व विरल धूलिरिति पाठांतरं ॥ विघाहितं मुकरस्य खर्गेस्य द्वारशाखयोः
कपाटं येन तं यद्वा रशाखे च कपाटं च विवृतं सुरलोकस्पर्शगावाकपाटं समदाया विबुधनार्यः सुरस्त्रियस्ता सां नेदंता अनुयात्रा पश्चात् ॥
मनं च एवं तो विविधायोधा यत्रो एरवापूस्सां न रेवा तो वेद भागरुमां गयोरिति मेदिनी कर ॥ ३८ ॥ अभीति ॥ पृतनानी सेनानां पतिः एवलाः राज
भुभुभो अभिशत्रुरियुलक्षीत्क ससमा पतनमां गयोरिति मेदिनी कर ॥ ३८ ॥ अभीति ॥ पृतनानां सेनानां नानादांति ॥ एवं यागच्छत् नितांत नमस्यपेन
एधिता उपचिता आननश्री मुखशोभा यस्य रजसा रेणुनापि हितां प्रभुमतां पिहितसूर्यं यथा स्यादेवं गंभीरस्वरः रणोत्कं देगं गगनं स्थगयन् पिद
धनापक्षे: मद्रराजः शल्यः शल्यो शत्रोरभिमुखं समीपतनः आगच्छत् सेनानां पतिः स्वामी सेनापतिरिति सर्वैः रएसपि हितां प्रभु च यं यथा स्यादेवं ॥ ३९ ॥
जनितेतिपरवमः शत्रुसेनाः एवं सेना मनुजेश्वरं एम मावृणोत् ॥ अत्र्व प्यांति स्म जनितेनः शंखानां रवः शब्दो यत्र सः नरस्य कुंजरस्य पत्तेन हधिरे

टी: ६४ णरं जित्वादिकृ यथा त्रिदिवौकसां देवानां प्रतिभटा एवाधरा निम्नाः प्रदेशा यस्य तत्र शल्यानां मंत्रविशेषाणां शाकुनानां वा मुखं यस्याः एवमुन्नदाः प्रचं
डा यत्रा पक्षे पर च दुर्योधनसेनामनुजेश्वरं युधिष्ठिरं प्रति सदानामास्कंदनं यस्मात् एवं यः शल्यो मद्रराजः संमुखेऽग्रे यस्याः एवमुन्नदा यत्रे
95 ति ।४०। नरेश्वरेति । तत्र प्रधनं संग्रामं प्रपद्य प्रघते स्म निस्तीर्णैः किं भूतां भुवो भारस्य यो भरो गौरवं तस्य हन्तुं शीलं यस्य तां नरेश्वरस्य राम
स्य शरैः छिन्नैर्नानावीरशिरोभिस्ततं छन्नां यां सेनां नानावीरशिरस्ततमिति । पक्षे नरेश्वरो युधिष्ठिरः शेषं समानं ।४१। रथेति । हितो शोरा
मः शत्रमासा मध्ये न [illegible] तेः [illegible] शल्यसंग्रामं मद्रुरति स्म द्विषां शत्रूणां शास्त्रसानां वहूविवलानि सैन्यानि हत्वा विनाश परं स्थैर्यं
मोतंगैक रिभिसिरं नराणां नितिनिरवकाशानि धामे प्रभवे धर्मस्य प्रभवस्य तिर्यस्मादिति वा । पक्षे धर्मप्रभवो धर्मात्मजो युधिष्ठिरः स्व
तेन शल्यमादरस्त्रविशेषेण शल्यं मद्रराजं उद्दूराद्विस्म हतवान् ।४२। विनाशेति विरूपाक्षो नाम राक्षसः विननाशनतिस्मानष्टः इस पेः । ती
व्रस्तीपो यस्य तेन तीव्रतापेन रामेणानिपातितः । पक्षे शकुनिः यथा शकुनिः पक्षी देवनिपीडने नैर्घृणिपीडेः सह विपक्षो विगतपक्षः ।
देवो मेधे सुरेषु पुंसि स्यान्नपुंसकमिंद्रियइतिदिनीकरः । पक्षे शकुनिः सौवलः सहदेवस्य निपीडने विननाशः तीव्रतापेन निपातित वि राम
पक्षो विरूपाक्षो विरक्षो विशेषइतिनां ।४३। सुग्रीवेणेति विद्विद्दृशानां विद्विषां शत्रूणां सुग्रीवेण वानरेण माथितं विनाशितं हठेन अदो ६७

वालिपुत्रोयस्य भीमेनवानरविशेषेणात्यहृष्टसुग्रीवेणावानरेणअंगदेवभीमनानरेणचविद्धः शतंमार्धितमितियोजना। सेनानीनीलः युयुधानो
युद्धकर्तानजहे अर्पोद्धृद्धिविद्धः शतंननमाज ओहारिपौंडशत्रुहंता अतिपौंडारिहहंतेः छि.पः सम्पत्जयोयस्य ससंजमः अश्विभ्यौ श्वतनयौ
मेरंद्विविशौद्विशत्योर्घ्नितेः शत्रुरुधिरैः स्रोणोपर्धिवी उस्रांचक्रतुः सिंचनसमा ऋसाणमर्धिपेनच जांवातापरेशत्रवोयोधास्तेविनाशि
ताः पमवनमेवजिष्णुनाजयशीलेना। पक्षे भीमेनवृकोदरेणविद्धः शतमर्धितंशोभनानीवायस्य दृढमंमदंवा हूलंकारोयस्य एषसेनानीध
ष्टद्युम्नोनजल्लेनसक्तः। सीमाकिश्चमैठारिहासंजयश्च अश्विनास्ततनयौ अश्विनौस्ततनयौनकुलसहदेवौ वोद्धिपक्षोपितेः श्रीगुप्तांचक्रतुःप
रेष्वेजिष्णुनार्जुनेनध्वस्ताः ऋसाणमर्धियेनचंद्रेणपपवनमिवनमिवकुशेशयकाटननन्तिव॥४४॥ सिवितयमिति। सुभद्रोरवलः हृर
मगानहृरावछिंतोभनुगकीदृशः हृतवर्मोहृ तंवमेसन्नाहोयेनसन्नपसे भांरमसेयेनधनां सुखेनपुष्यतइति सुयोधनां असुयोधनां
हृष्टवोधनामिपर्यैः इदृशौविलोमहृष्ट्वासः सिन्सतिवलानांसमूहेऋमाद्विनाशंव्रजतिसतिः गुरूणांमहतांपुत्राणांमिंद्रजिःमतीनांहतो
नुवंधभावोयेनसतथा रहुपानुवंधइतिपांठान्तरंः तत्रगुरूणांपुत्राणांहूयया नुवद्धः संयुक्तोभावः सभावोपस्यसः। पक्षेहृतवर्माहार्दिक्यः
विहृरमगानराजा सौमित्रकृपुद्धेकंतुपांरवाणिनंभतांनपसेनाविलोवोतितुल्पमन्यत॥४५॥ आप्नंयेनेति। अग्नेयेनाग्निपुत्रेणनीलोनाम्नेद्विषः
शत्रवोहताः सम रेकिंभतेन धष्टद्युम्नेनधष्टद्युम्नेतेजोयस्यसः युध्मंवितिवतेवलेपिचेतिमेदिनीकरः रागिणोरागयुक्तस्सकामाः पोषिताःम

टीः वासिनः वसंतेनकामदेवेन मनसिजेन हन्यते यथेतिः पक्षे राजविशेषेणोत्तमाख्यकर्णेयथाहन्यतइति पक्षे धृष्टद्युम्नेव द्रुपदपुत्रेणान्योद्विषो ह
८५ नाः आग्नेयेन अग्निकुंडोत्पन्नेन ः शेषं तु स्पं ॥४६॥ इतिश्रीमज्जयस्विरचिते राघवपांडवीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः । अथेति । अनंतरं नराधिपो
95 रोमः शत्रोराख्यानस्य निर्गमनागमनं अत्वियषड्घतिस्मः किंभूतस्य अस्य मवशिष्टमवशेषितमोत्मबलं स्वसैन्यं यस्य सः अंगारशोषायो
नियः तन्निभस्य तनुस्य सः पक्षे नराधिपो युधिष्ठिरः प्राप्तो दुर्योधनस्य निर्गतां जलमध्यात् दूर्हगमनं ।१। द्वियोरिति नेहरिमुख्यावानरश्रे
कुारि पौरावणस्य तद्दिघिषां नंकांहरुधुः रुरुधेतिस्मः किंभूताः किंवलंघनेरिपुकस्य पराभवमम सहमानाः वनमर्षवः सरोवरमिवयथा
द्रुपाहस्तिनः सरोवरं रुरुधंस्सिस्मः किंभूतेन दधिधातेवं लघमं असहमा ॥ नाइति । पक्षेः हरिः कृष्णो मुख्यो येषां ते हरिमुख्याः पांडवाः रिपो
र्दुर्योधनस्याध्येष्ठानं अवस्थितिस्थानं तत्सरोव्यासमरः हरुरुधुः । द्रुपाहस्तिनइवेतिवरं श्रेष्ठं सरोवरमितिवा सकिल शिंचिरमुस्टजपजलं
तंमित्वाविघ्याव्यासमरः प्रविश्य पासिस्थित इति ।२। ननदति । ततः अरातीन्द्रावणाः स्वधाम्नः स्ववीयगृहान्निरगात् निर्जगाम सगर्वं सा
हंकारं यथास्यात्तु विपक्षस्य शत्रोरामस्य सिंहध्वनिनां सिंहइव स्वलगर्जं कीर्णाव्यासाः कर्णायस्य सः नदासंदृशितो सांहकारं प्रकाशितहर्षं
यथास्यात् नहीनं लक्ष्मचिन्हं राजचिन्हं यथास्यात्तथा महानागइव महागजइव पक्षेः विपक्षो दुर्योधनः स्वधाम्न स्वाश्रयात्सरोवरान्निरगात् राम
गत्वा विपक्षस्य भीमादेपेः सिंहध्वनिरांस्वेदितं तेनाकीर्णो लोककर्णौ यस्य समतथ्या ।३। दोर्विक्षेपेरिति । प्रसत्तीकप्रवीराणं वेपक्षयो द्वारः सुग्रीवा ८५

इयत्तं एवंब्रह्मदृष्टुः पश्यंति स्म किंभूतं द्रोणौ वा वा हूनां भुजानां वक्षसि येष्वाल्लनैः व्योम्नि आकाशे परिघशतमिव संचारयंतं परिघा लोहमुद्गाः किं भ
नैः अमंदै ब्रह्मर्दिः सकोदृशः मंडलेषु सैन्येषु दृष्टूरौद्रशंचारयितुं शीलयस्य सः प्रतिदिशं दिक्षु दिक्षु अशनैनेनमंदं शीघ्रमिति यावत् तु दृशिं न
मनेकवंत्कं नानामुखं दशाननत्वात् यद्वा मंडले षु दृष्टु रौरी आक्षिविक्षेपशीलः स तं प्रतिदिशं दर्शितानेकवक्त्रमिति योऽसं। द्दस्मा तैः सैन्या
नि परबलानि अनलकवलितानीव वह्निग्रस्तानीव कुर्वाणं कोपाद्यपतंतं आयांतं शत्रुसैन्ये लसी दृष्ट्वा सक्रोधाद्दापतंतं प्रवीरः सुग्रीवादयो
ददृशुः पश्येनं दुर्योधनं कोपाद्रूराद्दायतं तं प्रवीरा भीमादयः प्रतिदिशं क्रारी समन्नइति च स्फः प्रति दिशं चलवादनेकवक्त्रमिव ।४। नामिति। दूषण
रसोविशेषं हतवानिति दूषणप्रोरामं तं एव रणे आहवाय समरणाय हूयतः आहूतवान् समंतः कोपो येन सः यमदवेति नन्नाशक स्वारितिः
किंभूतः उदरे वृकोऽग्निर्यस्य स वृकोदरः भगतां भूतो भीमा गेवः परप्रुरमः कांतवीर्यमिवः यथा वृषभा हतेन उतेजितः श्रीरुद्रतेजाः परसु
रामः कांतवीर्यमाहूतवान्निति पस्तैः वृकोदरो भीमसेनं दुर्योधनं दूषणं पुरुषदोषं हंति दूषणघ्नः शेषं तु स्पष्टं ।५। मुखेति। इह अस्मिन्संग्रामे राम एव
रणयोः कुरुपांडवयोः अघेतिशेषः। नमोगगने सहस्रं चंद्रपभवः कैः सुंदरीणां मुखारविंदैः मुखपद्मैः तस्मिन्नवसमये सहस्त्रगंगं चव समवा। कैः अ
पांचुद्दर्योमकानां देवानां विमानहंसावलितिः ।६। सरस्वतीति। एमोदाशरथिः हरिप्रधानेवोनरमुखैः सुहृद्भिर्मित्रै दैद्दशोद्रष्टः संयुगधामसं
ग्रामस्थानमुपेयिवानुपगतः सरस्वसावाणधत तनुः पवित्रशरीरः तरस्वी वेगवानः चिरायचिरकालं यावत् जायाविरहीतीता वियुक्ता अत

टी: ८८

96

एवाव्रतस्थः वनवासी॥ पक्षे रामो बलदेवः संयुगधाम संगरधाम उपोषिवान् हलिप्रधाने सहस्रमस्वैः सुशुभ्रैः यमुनादिभिः सरस्वतीनदीविशेषः तयाप

ततनुः जायया रेवत्या विरहो वियुक्तः ७। जज्ञे इति। अथानंतरं तयो रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा समीकः संग्रामो जज्ञे जातः भुवचापलोकापभीति

इयतः नान्यस्ताछतुरितिनुमानिषेधः किंभूतः स्फीतः सोत्साहो गदेना नयो वालिपुत्रास्प्लवंगा अगाते नः सहितामुजावलियेत्रः पक्षेः स्फीतो गदेः

कंकारविशिपोयत्र एवमुत्कला भुजावलिये त्रविंशति बाहुस्याभुवलि रिति वक्षस्फुरंतां गदाभ्यां वा हलंकाराभ्यां उत्कला भुजावलिये योस्तौ तथोस्मि।

अन्योन्यं परस्परं अन्योन्यानां वाहिनीनां अरत्राणं संघट्टने न मेरुने न की लोलसविषि सम सवन्हे स्वोलानां परिस्फुरणेन तर्जिनाति घुदर्चि येन

सततया। ८। आद्येरिति। तत्र समरांगने तिरस्त्रासयोरत्रासभ्रष्टयोः रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा समरविधिः संग्रामविधिः सं

ग्रामविधानमासवमभूवा किंभूतः आद्यैः प्रथमस्वर्गतैर्वरैः रैयुधपात एततनुभिः स्वसंग्रामपतितैर्विमानस्थितैः अम्बरलामरसुंद

रिरक्तरसैः अभ्यस्तोनुभतो अमरसुंदरीणां रतिरसः संभोगरसोयैस्तैः सरूपंसक्रोधं आलोकितो निरीक्षितः घोरो भयानकः स्पंदनवे

गेन्तिः सहायां महीं पृथ्वीं दिघुंभिनादिदंतिनाकुंभितसमष्ठेन सर्पश्रेष्ठेन शेषेण प्राधिताशमायस्यस तथा कुंभीनसः क्रूरसर्पः स्त्रियां

लवणदातरीति मेदिनीकरः ८।९। धृतेति। तयोः रामरावणयोः भीमदुर्योधनयोर्वा आहवे संग्रामे अंतरमवकाशं खेचरा गगनचारिणो राम ८८

देवादयो नददृशुः नपश्यंति स्म किंभूतयोः धृतवापलतया सनाचापस्यनविराजतोः मिथः अन्योन्यं मार्गणैर्वाणै रभिहतमर्मयोः

यो स्तैान यात्स्ती दृशः साधु साधिति वचनेन मुखरः ।१०। मुक्तेति । उभयोः राम रावणयोः भइ मदुर्योधनयोर्वा आयुधानामस्त्राणां मन्त्रिं घस्ते
जसङ्कुसायेः मम हे एशादिशिशः सावनेसाइ वनजिरेजाताः किंभूतैः मुक्तस्तैः अशोकस्तवकानां निकरः समहायेरिति । अवतंसो न । स्त्रियां
सान्तकर्णपरचशेखरइति मेदिनी विघुच्छेदे रिवशारदीनाशरकालीना मेघाः विघुच्छेदैः सौदामनीखंडै रिवसंवलिताः चकुराजन्ते रे । अर
स्यतेनः कलापैरिवव्योमगगभोगगनाभ्यंतरा निर्गत्य सुकाजालैर्जटिलिता भवंति गगनमंगल्याहेतिनेजोविकुरैर्भताइति सर्वे च तो येस्तालंका
र इतिः नृणं मुक्तीलागरक्लोतीलग्नलोकी लांइति पाठांतरं । का लांव्यासा उल्की लाउ ऽस्त्रसाः मुक्तास्तीमौक्तिके प्रासमुक्तमोक्षितयोस्त्रि
घितिविश्वः मुक्ताया अशोकस्तवकानां निकरः समहोयत्रे तिवाः ।११। मनोरथेति । उभयो रघि रामण वणयोभ उमदुर्योधनयोर्वा
रशाकर्मेसमरव्यापारः आश्रांतमनघरतं समस्तस्तोमभतावभवमुरःस्थिता बान अस्वयंकोशस्यलातः । कीदृशयोः मनोरथेना
कांक्षया परातिस्तस्पाध्वंसेनः परिवर्द्धितोरोषोययोस्तो ।१२। तथेति । नयो राम रावणयोम उमदुर्योधनयोर्वा विक्रमः पराक्रमः तं पाते
नमपकारेणउद्दीयदीप्यः प्रकाशितः यथा दिवौकसोपि दिदृक्षयादर्शनेच्छयास मेताभ्मिलिताः एकतरतरेणनयोर्द्वयोरनेकपाप्यंजयंति
श्चेनुनालंनसमर्थाविभवुरितपीः । किंरामस्यकिंरावणस्येत्यवं किंभीमस्य किंदुर्योधनस्येति ।१३। मध्यइति । तयोः रामरावणयोर्भीम
दुर्योधनयोर्वामध्ये आयुधघट्टजन्मा अरत्नसंघट्टसंत्र्या पतिस्तराम् उत्संत्रीवहिः शिखाअनलजालानसंतसाकेवजयश्रीरिधत

टी:
६७॥ योरुभयोरेकतरंयद्दृहीतुमीजासाक्षात्जयश्रीर्लक्ष्मीरिवेतिगम्यपोर्ध्यातितातयोः रामरावणयोर्मध्ये मदुर्योधयोरुपरिखेचराणांगगनसंचारिणां
ओघैः समूहैः पुष्पसंबंधिनीवृष्टिः भ्रष्टतांमुक्ताऽस्य कोपुरस्तात्प्रथमतः सुमः संस्तरेयेपुष्पाणांस्तरेयेअनसोभसन्निमुक्ताकलापाकिलमुक्ताःमु
97 क्तासमूहाइत्यक्ताइतितद्रूपरमेतत्स्पयेसतिकेवलाः साधुवादाः त्रिदशयुवतयोदेवांगनादिविआकाशेऽपितत्रमेवैरभ्रमेनःताश्चआलिंप
षुगिरमंसंग्रामाहूरमानीताः हेतुगमेविशेषणांयतः संयतः समरस्पसंरंभेणभीतास्त्रस्ताअतएवांभुधानांऽस्त्यावस्थाताअंचलेरक्तदे
शैश्चवसंपिछादयंतः पिदधुः १५। द्विरीति। अंबुधिः समुद्रः वेलातायुद्धेलध्यतिस्मद्रुःखंगतस्सर्थः नन्नमुत्सैसनेः तयोरामरावणयोर्मध्ये मदु
र्योधनयोर्वोकुपितयोः क्रुद्धयोरायुधानामस्त्राणांस्पर्शलेवदीप्तिः सैवैर्योनलस्तेनलेखितस्याकांनस्पनमसोगगनस्पातिवांतापशांतत्समर्थे
सन्निभृतः द्विभितोप्रतिरवोयस्यएवंभृतेनदुंदुभिरवेणादेववाद्यविशेषध्वनिनाप्रकर्षेणक्षोभिताः गंभीरास्पनतरादुन्नलतोनानानागोतोसपो
र्णोहस्तितोनानागेंद्राणांमैनाकप्रभृतीनांनक्राणांतलजंतुविशेषाणांतिकरैः समूहैः प्रकर्षेणोत्सिसादूर्ध्वप्रेरितावीचिछटाकल्लोलपंक्ति
र्येस्पसतथा १६ त्रिलोकेति। कोपिपुराणतनोमुनिः मुनिः अस्मैरामायतथाविदंजययोग्यंउपायंन्यवेदयन्निवेदयतिस्मनिश्चितंमुनुसंधिंहृत्वा
नपात्मवरामरणेसमरेदूषितेरावणस्पवधमसंशयितविलोपाद्भूजगत्प्राणमुपसंस्मारितांप्राणभृतिंजयोपायंकथितनानिसर्गः रम
पसेः अस्मैभीमायपुराणवोमुनिः हृष्टः नयात्मजंभीमं विद्वेषिणोदुर्योधनस्पजगत्प्राणोवायुस्तस्माद्भूस्सनियेस्पतंहृष्टेनक्लिष्टदुर्यो ६७

धनोरुभंगायनिजोरुस्पर्शसंज्ञादनेति।१७। प्रयस्येति। रामो दाशरथिः विरोधिवीरं निशाचरेश्वरं रावणं समरे ऽतिमहास्त्रस्य मोक्षेण महास्त्रं प्रासिष्य ज
घान हतवान् किंभूतः भीमो भयानकः प्रवर्तनं कृत्वा लसन्महायुधं यस्य यथा पुरा शतमन्युसंभवमिंद्रपुत्रं वालिनं समरे ऽत्ति चेति। पक्षे भीमो वृको
दरः विरोविवीरं दुर्योधनं समरे ऽतिनिजघानः रामः पुरानिशाचरेश्वरं समिव रावणमिव।१८। ननु इति। सा रामः जगंती दृष्ट्वा जगाम गतः उरुम्वा
सोभग्नश्चेति उरुभग्नः पराजयं प्राप्य इद्धे गंतमान संयस्य स उच्चमान सः अभिमानगुरुत्वाद् हुना हतत्वाच्चेति। गतमानसो गतप्राणा इति वा
मानसं मनसि खेऽनंततः इति विश्वः। छिन्नाः दशाननामाननानां मुखानां श्रीः लक्ष्मीर्येन सः सुरद्विषां देवारीणां प्रतिमानं हुंकारः। पक्षे दुर्योधनो
धार्तराष्ट्रः ○ जगंती जगाम उरुभंगं प्राप्य छिन्नाः दशा अयस्था पस्य एवंभूतास्कारः अलंकरोति समसंग्राम एव यजतेस्त स्याते स घस्तस्कालेप्राण
हुतो हूतः अन्यच्चापि यज्ञे ते प्राणं हुति। क्रियजेति।२०। विससर्जेति अथ अंबुवाहा मेघाः कुसुमसंवंधिनीं वृष्टिं विसर्जेजुः। न सत्व अगरवश्चोदे
वांगनाः नरस्तुः स्वोगनेम दंगाद खनुः शाद्वं चक्रुः दिशाश्च पुरं धपश्च दिकृपुरं घः प्रसेदुः जगुश्च निमेवध्वन्या अविकालोकाश्च सुसुर्वुः संतुष्टा
व भवुः।२१। तीर्थेति। मनुजेंद्रस्य रामस्य पत्नीं सीता भर्तुमुखावलोकनाभिमुखदर्शनमहोत्सवं मेने नदानिंत स्मिन्काले किंभूताः प्रतिज्ञां तीर्त्वा
पवनात्मजेन अहितारिभंगा अभिहितः अरिभंगो रावणवध यस्या सा नत्याः पक्षे मनुजेंद्रपत्नी द्रौपदी मनुतुंसुखावलोकं पवनात्मजेन भी
मेन अभिहितारिभंगाकथितदुर्योधनभंगेति।२२। महेति। नरेंद्रपत्नी सीता नम्रहृदयः दृष्ट्वा वभवजन्मांतरं पुनर्जन्म। शिनाय येति हितोप

टी: ९८

जन्माधिगतेऽसमर्थः सांप्रतं भक्ताः प्रतिपन्नमंगला प्राप्तमंगलसमर्थः। भीमं भयानकं वलं सैन्यं यस्य तेन भीमवलेन रामेण संख्ये युद्धे गोत्रसमुद्धृता आ

दिवाराहरूपिणा विष्णुना सागरात् समुद्रमध्यात् पृथ्वीव। पक्षे नरेंद्रपत्नी सीता पक्षे भीमस्य रक्षोऽसुरस्य वलेन सामर्थ्येन ॥२३॥ पप्लुरिति। रजो रामस्य व

धूलीतनाविरेजे शुशुभे अनल्पः प्रचुरः संतापो यस्य एवंभूतस्य हुताशनस्य वन्हेर्मेघाद्रीनि एतावद्विगंता आप्रवर्षे शुद्धा विशुद्धा रराजे इति

भावः। प्रभुः स्वामिनः प्रतिज्ञायाँ एवस्य प्रतिज्ञा सन्तुष्टस्य लंघनेन सकंचुकाकं कंचुकयुक्ता खंचिता चावेणीवेणीप्रस्थाः सा तत्पाहृतं केशसंस्का

रे स यः प्रसूरे राजवर्जं धः सौयत्री अनल्पोऽयः संतापो रुरुः स्वं स एव हुताशनो वन्हिस्तत्र स्थापसुभ उमस्य प्रतिज्ञाणेलंघनेन सकंचुका स्त्रीस

संविनं त्रा हृवेणीः यस्या दुःशासनेन तस्याः वेशं वरं कृष्णां हृतं नं न स्वरंभावद्वेष्टवे लपेवा सीता पश्चात्तस्मिन्हते परिहृतं दृतं न वेणी वं धंमर्थः

॥२४॥ राम इति ॥ नराधिपो रामः अयोध्यां स्वकीयां नगरीं प्रति स्थेजगाम विमानराजस्य विमानराजस्य विमानश्रेष्ठस्य पुष्पकस्य प्रमुखं गतः

प्रयन्तः रावणवधात्मा स पुष्पकं नामानं विमानं मोमयां न मारूह्येति भावः राज्ये अयांद्वावृपा स्य विभीषणेन लक्ष्मणेन यतिनानुगतः

हृतपश्चादमनः वलेवानरसैन्येन हरीणां वानराणां प्रपोत्रानायकेन सुग्रीवेणानुगतः पश्चान्नराधिपो युधिष्ठिरस्वां नगरीमिंद्रप्र

स्थं विभुतः विमानानां गतमानामातश्रेष्ठायं राजानंतं पांसमुत्पपज ॥२५॥ रामुद्धृत्येति। सपावरोपविभीषणस्तं रामं अनुगच्छन् अ राम

नुजगाम राजवरं राजश्रेष्ठं सकौरवः भक्तेरामं उद्धृतदामधिकं भक्तिं उद्धृतदृहं पयाकरुणायानुगम्यमीहृतपयानुगंतुंशीलमस्योति नाद्ध ९८

पानुगामी हतेसमं सन्नाहो येन स हतः नवमो यो धरत्नं दर्शयत्ति प्रेरयत्ति यः स तथा यद्वा हृतं वमेत्तः स न्नाह स्यनोदनमपनर्यनयेन स तथा
ततास स्नाह इत्यर्थः गुहरथा वंशस्य रक्षकीयत्वं शस्य वर्द्धन उक्तं ग्रंथकारोऽगुरो जे न कस्यपि नुः वंशवर्द्धनः राम स वंशरक्षकः । पश्येते राजवंशं यु
धिष्ठिरं गुरो इंद्रैरेल स्य वंशवर्द्धन अश्वत्थामा अनुगतः पांडुवंशस्मीहत्य जगाम स्वपाचराजा निवारितः यन्नूपावार्ये मनुगामीयस्य स तथाः हृतं किंतीरा
मसेनां अश्वस्थादिसेनां वा अवदंय नृवद्दंपति स्मशने मेदं आरात्समीपकूलस्यानुकूले मराज कुलस्यानुकारितो च ष्यः हे तौ स्तीयां कुंभजो
गस्सरत्त स्पयादिन्दक्षिणत्त स्यासंभवो जन्मयस्य स तथेति । २३ । अभ्यतोऽइति । रथवधूसीतां द्रौपदी वा राजपुत्राणां राभारी नां युधिष्ठिरादीनां
वा आजिः संगरे सेवरं गोन तेन भ मिवंश्चो तुं नैवाल मासीव नैव समर्थो वभव अभ्यतो समीपे कीर्णा विक्षिप्ता ये सेनापतयः तत्र पथ
वो वह वः कुणपाः प्रेता यत्र यद्वा कीर्णो आकीर्णे सेनापतेर्वा थवः कुणपा पत्र गमकः सांद्यधिक रेणव हुवीहः । यद्वा कीर्णः संततो विकी
र्णः सेनापतिः सैन्यनायकः पत्युमेहानकुणवो राक्षसो वशो कवो दयन्तं ता छत छित्रः भीष्मो भयानकः अतिकंठ यत्रापरे हतो भीष्मेण
गांगेयेन अरीणं कंठोपत्रतं योधयोधव्रता नांवीर समहा नां प्रतीके शरीरे विषमिता वसुधा पृथ्वी पत्रन्नं ध्वस्ताः नानाविधाः कुमारा
यत्रतं आरोहरतः उपरिपतंततः पतमानाः पेस्वः स्वगाला से भैरुंडा भयानकारः शः कवंधा यत्र तं मेकं गदेवता भेदं पक्षि गणं तरयोः स्त्रियाम
याः मकेवा त्यलिंग मातंरः कोऽड सयं योगिनि मिदिनो । २४ । लक्ष्मिति सुहृदो मित्राणि रंतराम मनुववजः अनुवजं तेस्मः समोदं स लक्ष्मणं यहां तेस्मु

टी॰
६६
99

जेयस्य तं महाभुजं हृतनागसः छृतापराधसारेः शत्रोः समग्रचूडामणिमौलिनिग्रहात् कृतोच्छृतप्रतीकारः इत्यर्थः हृतागसः समग्राचूडामणेोप
त एवं भवताय कयः क्रियन्निनत्ति ग्रहान्तदपहरणादिति। चूडामणिमौलेरग्रनिग्रहादिति चाने विं भवताः विजयमभी षंवतः अंकांस्तं तः पश्येः तं
जं विजयं मर्जुनं ससोदरं युधिष्ठिरादिसहितं। चूडाश्मित्रयां तुवल मोष्ठिखापांवाहुभेप्रणेश इति प्रकाशः। मौलिः किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसक
मिति मेदिनीकरः। ३८। ससज्जाराशोवं धुवगंमपश्यत् कीदृशंभरतप्रधानं भरतः केकयपः मुख्यः प्रधानं यस्य तं एवमनेप्रकारेण पर्द्दं विय
दन्तलोकं रत्नं समुद्रं समुद्रमिवव्यावितं ध्वज वेन वेगेन पथ्या हृतोलंघितो दीर्घो मार्गो येन सततया अग्रे प्रथमतो ध्वनराष्ट्रे येतेनां। पश्येः राजायुधिष्ठि
रः अग्रे पुरस्तात् दूतराष्ट्रको लेश्वरं ददर्श सर्वं धुवगं रक्षजनसमहसहितं भरतानां मरज वंशावं प्रधानं। ३९ शिखिनिनेरामं युधिष्ठिरं का आलो
कवंता जनतां जाप्रीतिरुज्जुरं भवत् धौम्य शिमिवशिखावलानां वारिवाहमिः यथा वारिवाहं मेघं पश्यतां शिखावलानां मयूराणां प्रीतिरुज
जंभवत् धौकेषामिवः शिखावलानां वारिवाहमिः यथावा चैत्र मं पश्यतां विकाचलीनामिवेतिः यथावद्दिदृं चं पश्यतां उन्नतां समुद्राणा
मेवतिः शिलायावलनि तिशिखावलः ३७। आदिनिअभासवर्णः प्रकृतिगणः नये रामयुधिष्ठिरयोरीसत्वेव विलोकनेन कृतार्थं ताभायुः एम
कृतार्थावभवुः परिसर्वतोमावेन पाकंभाजा परिपाकेन तिष्ठान्ने से ते स्फर्णः तीव्रेक प्रधिनेदियागेति श्लिष्ट समासिं गतेसतिपरिलपसी ६६
वपलादयेनैवेत्तमया ः तपसिसमासिंगतेसति फलोदये भनपस्यफलमास्याहृतार्थतां प्राप्नुवंतिजनाः परिपाकभाजेतिसमानं ३१।

श्रीखंडेनिस्मा नारी अयो ध्यारंदृप्रे स्पंवावभो भ्रुभ्रुभेः प सौरवा मिनि एमेयुधिष्ठिरेवा आगछति समितिः कामिनीव सापियसौवल्लभे आगछति शोभ
नेःकींदृशी श्रीखंडस्य चंदनस्य द्रवनेनीरजोद्धृतः संमार्जितः लिप्त इतियावत् पथावर्त्म यत्र सा तया अहमेनश्च वक्षश्चेतो रहो रसांलोपश्चेति सलो
यश्चेति सलोपः। त्वत्वरघ्नः पथा मानस्य इति अकारः समासांतः। वेल्लयंः पताका यत्र सा तथा च्छिन्निति तिनिकास्मिश्चिन्न देशमा खतीतो सिमुक्तानि
रवारांजियं त्रसा तया सुसंकेन सोलं ठेनजनेन प्रारब्धः रम्यउत्सवो यत्र सा तथाः दृश्वः मनोहरः आतोद्यानां न्त्यसंगीत वाद्यानां स्वो यत्र सा तथाः
ससंभ्रमाभिः सादराभिः कांताकमनीया उच्चाहर्म्यापलीय हस्त्रलीयत्र साःछता रविताशोभा पत्रसा कामिनी पक्षेयथायोगं तनीयांन पुष्पांतश्चा
न्यपद्दार्थेइति।३३॥ करोति॥ पूर्वेजानां वंश्यानां पितृपितामहादीनां भवनं गृहं अवनिपालो राघवजारामो युधिष्ठिरो वा प्राविशन्नासकोदृशः॥
अनुवेलवारंवारं वृद्धभिर्लाजैर्वर्षैः कीर्यमाणांगायष्टिः कीर्यमाणांगयष्टिर्यस्य स कीदृशैः वधूनां नगरांगनानां नीकरकिसलयैः करपल्लवैः सपत्नोः
अलेखवाहसनरैः किंभूतैः भवनैः प्रमुदितानननवगोयत्र वधूजनसमूहो यत्नतः राजमार्गेन राजपथेन हृदृष्टेन नगत्वा आवासमित्यर्थः लाजःस्या
द्वाइंतर्दुलः इतिमेदिनीकरः। नाथेनेति॥ तदा तस्मिन्काले नरेंद्रस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य वा पुरे नगरे पुरं श्रीसीता द्रौपदी वा आविवेश प्रविष्टा सा
स्वाच्छिया लक्ष्म्या मर्तिरिवः सहोपमेववाः नेतानाथेन श्वरेण रामेण युधिष्ठिरेण च साकं सह प्रथमं गता ताः वनवासमित्यर्थो सर्वांत्रेने
वसाद्दृष्टं नराव्रजंत्या संगछमाः ३४॥ तदेति॥ तस्मिन्काले गवाक्षस्त्वाल्ममार्गैः सरोवराणां सरसां सामंसादृश्यमवापुः प्रापुर्वृंति स्म वधूनां मुखैर्निंवि

यै: १०० तातनएडाः व्यासांतरालाः तासां किंभूतानां तेषां रामयुधिष्ठिरादीनां वा आलोकनेन दर्शनेन सत्वरा प्रांशशीघ्रगामिनां सरसां कद्दृशाननां वि
कासिमिहिमांदुर्जे भिभंगलां व्यासानां सीता प्राञ्चोपधावा आलोकने न सत्वरालगमिति केचिन्नु ॥ ३५ ॥ केन चूयेन समुध्यवां कामिनीनां दंता
नामग्रधरालीदंतच्छदानां लोचनानां च त्विषां दीप्तीनां निचयेन विविधो नानारूपो लक्ष्यमाणो नुभावो यत्र तेनेति ॥ ३६ ॥ शरीरेति । तरं द्रोण
मां युधिष्ठिरं वा जननी माता रंकौसल्यां कुंती वा ववंदे नमस्करोति स्म किंभूतां स्नुषायाः पुत्रवध्वाः सीतायाः द्रौपद्या वा मुखे न्यस्ताः सवाष्पा
आनंदवाष्पयुक्ता दृष्टिर्यया तां तथा ॥ इति स्मरंती ॥ शरीरस्य संचारयोग्यः दुःखराशिः संवृत्तः तस्मैतत्ष्टयः कस्याः पुत्रस्नुषामुखदर्शरूपं फ
लमितिपदद्वानेति ॥ त्वाम् मेवासीता द्रौपदीहृतेवा तत्पादे सुभक्तया स्नुषामुखेन्यस्ता सवाष्पा दृष्टिर्ययेति योजनीयं ॥ अभ्रगणः एवां व स्यावा
ष्पसंनिरुद्धः ॥ ३७ ॥ आयोधनादिति । तस्मिन्काले माता जननी कौसल्या कुंती वा तं रामं युधिष्ठिरं वा उग्रेहून नमप्रणाममवेक्ष्यपदृइतीवमे
नेत्वाक्कारः वालः शिशुर्जातउत्पन्नेति कोदृशं मुमुखादिवयमवक्राद्देचउक्ता म्दयानकाद्दायोधनात्समरात् द्वितिः स्ततमागतं घ्रातरस
हायं सलक्ष्मणं भीमादिसहितं ॥ ३८ ॥ संमोहितइति । तस्मिन्काले जनानां निम्नजनानां दृदयेषु तिरंतरस्पंधिरेपिशोकः श्लथोवमका राम
अदृष्टपंधिरम दिस्यर्थः कामिन समतिनस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य वा जयाकंलापे जराममहे संमोहितेस्मीतिकैः प्रसाधनकर्तृभिः संस्कानितदृ १००
ष्टं संमोसमिति । केकतिकामनोहरत्वा ये यां ते रिति ॥ ३९ ॥ अथेति अथानंतरं निपुणाः कुशलाः आमाः पुमासः पुरुषाः मोलैः प्रधानैरजः

हृतैतैर्थैमसां तीर्थजलानां आहरणाय आनयद्भिः वेरुःचरति समयघ[ट]स्तत्कालं तत्र स्थितः प्रस्थापिताः किं भूतस्य तस्य राज्याभिषेके भिरतस्य सांकां
स्मस्यसर्येपादाद् वयथा खेः पाशः किरणाः रसानां जलानां आहरणाय जगच्चरंति ॥४०॥ तन्मितिा तत्रामं युधिष्ठिरं वामुनीनाव सिद्धादयो भ्यषिं
चन्ना अभिषिंचंति । स्मकैः वारांजलानां पूरैः समहैः कनकस्य करुणेनावर्जितैः स्मकैः कीदृशं तं चावेलणासुंदरां गमारूपितया सीतया दौपधा
वामहस्मतत्त्र पीठे सिंहासने उपविष्टमास्थितं यत्र समप्राधान्येनान्वयस्तत्र साहित्यं ससदृशं वा गत्तमुपासीरन्निति य त्रैकस्य प्राधान्ये
नान्वयः अपरस्यतद्गुणत्वेन तत्र सहीवमिति यथा पक्षेतेथ्ये तदनघा सहेति तन्त्रस हसा हि स्य विवेके विहृतं तेकिंभूताजगतामेघस्यपा
यस्यहृतानहारका नद्व्याने मन्त्रान्वयाहेरतः उद्धारयंतः जगतां नद्योपायहे रजगद्व्यहरणाः संसारया पहारिणाः इत्यर्थः । मेरुं मेघ इवेतिय
थाकृत्यकस्याकृसलतयासंचिन्तसम्पात्मास्संमेरुं सुतेनादाः शुभनानादयुक्ता मेघा अभिषिंचंति ॥४१॥ जलौघयद्यनेन सुजलौघपोपानीयस
महोरात्रवृभो । कद्वसुरापगो घद्ववद्यथा मेरोः शिखरमभिव्यानाद्विघकू सर्वेतोविसारी विसरणशीलः सुरापगायाजलौघः यथा शो
भतेतं विघ्नितं विजस्पराम स्मयुधिष्ठिरस्य वामुकुटशिखरान्निपस्यगान्तंपरितः सुरापगायाः गंगायाजलौघः यथा शोभते तं विघ्निन
श्चितस्यरामस्य युधिष्ठिरस्य वामुकुटशिखरान्निपसगात्त्रेयरितः आभितः परितः समयान्निकषा हायोगे घपिदृश्यतइति द्वितीया ॥४२॥
सघइति ॥ पुष्पवृष्टिः रूमांपृथिवीपर्यंत स्तनयरिस्तंतांव्यासांचकारः कीदृशीः सघस्तत्कालं विद्याधरकरपुटैः विद्याधरहस्तकपुटैर्वा

टीः
१०१

रिवाहैश्वनेर्मुक्ताहूरा तु स्पर्श नविसारीयः परिमलः पुष्पगंधस्तेन मिलंतो ये भृंगाभ्रमरास्तेषां संगीतेन सम्यग्गानेन हृद्यामनोहारिता सोतन्
मेवफेनस्तस्य यस्तवकस्तत्सदृशी समानां संस्कृतलक्षणा दृष्यो घानस्य नंदनवनस्य द्रुमालयो शिखरं दृष्ट्वा जाताः पुष्पलाप्रचुरा रसादिरिम
101 लाति विमर्दे इति मनोहरगंधयोश्चापि सुरतोपमर्दे विकसच्छरीररागादिस्रो रसे पुंसीति मेदिनीकरः ॥४३॥ प्रासादानिति । कल्याणानुर्य
स्य ध्वनिः शब्दः आविरासः अविरमता प्रकाशप्रादुराविः स्यादियमरः जगतः शिवं कल्याणपानमिति क्रियाविशेषणं किंकुर्वन् प्रासाद
नृधवलगृहान प्रणादयन् प्रतिरवयुक्तान्कुर्वन् क्षितिभृतां क्ष्मेतानां कंदराणां द्राक्कुक्षी घंटि मिनीपति घट्टयन् पतिघर्षयन् अं
भोनिधीनां समुद्राणां ध्वानं प्रगुणायन प्रकृष्टगुणान् कुर्वन् अधिकान्कुर्वन्निति यावत् उद्घर्षमानेषु समसमुद्धवारेवारंभूच्छेन वर्द्ध
मानः स्वर्लोकराधाभ्यां देववाद्यानां स्वनेराध्मातः धृतिरिति ॥४४॥ नमिति तं राजानं रमं युधिष्ठिरं वा तत्र योनिरराजयन्नीराजना चक्रुः
राज्याभिषेकावसाने वैद्यदीपैः प्रदीपैः कमिव अचलमिवः यथा मेघमालापि घुतां वलापेनावलं नीराजयंतीति ॥४५॥ परितापमिति । आत
पत्रं छत्रं जवाः प्रजानां परितानं समं नादुद्धृतगमयातुर नधरपामाससतिराकरोद्रसमर्थः तस्मिन्नृराजनि सति जनानामुद्वेगो न स्यादेवः किंभूतं
क्षितिपतुरोमस्य युधिष्ठिरस्य वाहुताशोभाकांतिर्येन जंतुः शोभा मा जकमिमर्थः । संतापापनोदनं जनानामतदिति भावः । क्षितिभृतुरा रा म १०१
नपत्रं जनानां परितापांअपानुदीरितिकेचिद्योजयंति किंभूतं निरवंपाअवघ स्त्याविमेलानदोयानद्राजसंबंधिनी कीर्तिः सेवागंगानरस्या

नवेपरे रथवा हेतुस्तकस्य हेसमंडलस्येवाभाकांतिर्यस्य तं ॥४५॥ विमलेति । अभिके पयास्य दिवं स रामो युधिष्ठिरो वा नराणां नध्ये पुष्पपाज्ञातोऽपरो
स्यः पारिजात इतिवाक्यो दृशः विमलं मुकुटं मौलौ यस्य स तथा । कुंडलाभ्यामिद्धा उपवीता अंसे नदयोः श्रीर्यस्य सः मणिवलनदिलसितुश्रीखं
यस्य स तथा तारैर्हारैः रत्नाभिरामो मनोहरः परिगतं कटिसूत्रं यस्य स तथा ॥४७॥ पुनरुक्तेति रामो युधिष्ठिरो वा सिंहासनमध्यास्ति घृतः ।
अधिश्री इष्ट्या सांकर्मैत्यधिः करणास्य कर्मसंज्ञा किं भूतं पुराणानां एवं जाभ्यां भूभपालानां वरं पराणां साम्ना मस्य पक्ष्मोऽवरं श्रेष्ठं
कामंणं वशीकरणं कामेणं मंत्रतंत्रादि योजनेकर्मेठं पिचेसि विश्वः । मणिप्रभाभिः सासुरं भासनशीलः सूर्य इत्यादित्य उदयाद्रिनिकउद
याचलमिवा ॥४८॥ मणीति । तस्य रामस्य युधिष्ठिरस्य वा मूर्तिः शरीरं निर्मलखच्छमणिदर्पणमंउले मणिघटिते दर्पणमंडले मनोज्ञे सु
दूरे विललास शोभते स्मः परिसर्वं तो नावनपुत्राविकासिनादी सासोभ्यसाहे निवातयोष्वराज हृययो नु णाः गुणाः समुहाः सुधियां हृ
दयेषु विललासः ककुभां दिशोभिमिए पुण्यः कीर्तिपुरः हृयो रिस्य यो नु विललास पुपुलपं धर्मं च सुहृत्कुंवंश्मि सुचशो मनेइ तिम का
पाः ॥४९॥ लीलेति । तं रामं युधिष्ठिरं वा अवलारित्रयः सेवते स्मः तं धि. विशिष्टं प्रणयनं वल्लभं प्रणयोस्या सीति मसयइ य वोकाका
रपस्य येषां प्रणयं प्रेमादिकं जनप्रणयः प्रेमिणा विस्त्रंभ यांचुं विश्वं भयो रपीति विश्वः प्रवणमि पाठांतरं अयं नमित सर्पः प्रवणं यथा
स्यादिति केचित् कैचामाराणां पा आलोपरं घरणसेव मेणलाहं साते रिसर्वैः किं भूतापूनां युवचानां चितेमनन्तिदं शकामावस्यांगा

टी:
१०१
102

ढंयथास्यादेवमुद्बोधयंसः॥ बद्धंयंसः॥ कैः॥ नयनवलनैः करास्तनिरीक्ष्यमाणैः लीलाभैरिसर्पैः नित्र चलनैरिसस्यवाविप्रोषणं लीलया आपातैः।
उद्भूसानीतैरिसर्पैः भविलासैर्भविक्षेपैः सविस्मितैः सहासैः चंचच्चलत्तर्जितं नं शब्दायमानं वलयवत्र एवं भतायानिना आत्मीयादेवे
ह्रीभरकुलतानस्याः वेष्टितैः प्रेरणैः ७ प्रसन्नेति सुहृद्दामिन्नाणिं न रामं युधिष्ठिरं वास्तपेविरैः सेवंनेस्मः प्रसन्नयोश्चस्रूषोश्चलने
पुराजन्हायोरिस्यानोन्। करस्थं संपुटं करजकमलं किरीटकोटिषु विधारयंतः विशेषेणाधारयंत अथानंतरं चिरायविरकालानृपयोर्वि
तेरपानन्नुषः पस्मयस्यपदुविनंयोग्यंस्थलं तत्र तत्र रथ्यादिसर्पैः एसन्नवसअश्वलजीलक्ष्यपास्यणाभितिपाठांतरः तत्र प्रसन्नेषु स्व
पाचलनेनयदीसत्तलंनेनीसस्णं तस्ययोस्तलसंख्याप्याकिरीटकोटिपुनकरायसंपुटं विधारयंसः ५५। आयान्वितेति। जनस्यैशेषमो
युधिष्ठिरोवाभित्रजनमरञ्जुषनृप्ति। संतोषयामासकैः अथान्वितस्याप्राप्थितस्यामोघस्याकांक्षितस्यवरस्यश्रेष्ठस्यचस्त्लनः प्रदानैः।
वरेजामातरिहूतौ देवंतादेरभीष्पतेषु कु मेचमनागपि कृतिं श्रेयेव वाअवदिति विश्व॥ कस्माद् आनंदः विस्त्रंभो विश्वासः प्रीतिः परि
तिपावनानैकुर्वेति येतेयतथोनाः एवं भतेर्कीवयैश्च गुणानुरूपैषणासदृशैः कृतानुयोगैः कृतप्रश्नैः अश्व प्रश्नानुयोगः पृच्छाधेसमरः ५६ रम
अम्प्राभिनितिसुहृद्धिमित्राण्यपिजनम्रसभावाहाः तस्यरामस्ययुधिष्ठिरस्यवामप्यमावान् अधिकं कांचनसंपदं नयपाभिरिषयाचंनेस १०१
वयाणपंयंतिसगवानुतभद्रसभावंयाचिननैः सुहृन्मित्रिरितिकिंभताः आननाः प्रणताः अग्र्यासुश्रेष्ठासुसंपत्तिषु समृद्धिषुसत्स्विरजाः

सम्यक्कलितनाट्यसर्पैः प्रसादप्रसन्नीकृतनवरार्थेममिमतार्थप्रसाधनग्रहणायेतिपावनताकृताः प्रार्थितेः ।५३। अनुसितेतिः सर्वथापेयुधिष्ठि
रोवाकुशलैः कुशलैकैर्नर्टैर्मुनेर्भर्जैसेविज्ञः सर्गासणंआप्येतिः यिभतेअशेषाः समग्राः संगीतस्यगीतनृत्यवाद्य पासासत्त्वविचक्षणैः
पंडितैः प्रथममानकैः पठहेर्निर्वर्दितैर्वादकं अनुस्तितोध्यानकगर्भं यथाभवसेवेधनदुःशब्दयमानेः ।५४। तेतेयितिः असपरामस्य पु
धिष्ठिरस्यवापुरतोप्यवादकैर्वीणामवादिवादितंततेपुर्वोएपदिषुतज्ञैः कुशलैः विततेषुविस्तीर्णेषुच्छन्नेषुकांस्यतालादिषुकोविदैः पं
डितैः सुषिरपुर्ववंशादिपुरःरिमिदंलेः कुशलैरितिसर्वेशयोऽस्य ।५५। सदृतितिपुण्याकुशलोलासकैस्त्रीगणैर्नर्तकैरङ्गीवर्गेन
नर्तनंसंचकार ।सदृः समंतात्भयनष्टोभिनीतांकर्वेम। किंभूतैर्नितंबारैः मंगातनेत्रसंचारैः सकैतकदलंकेतकदलंयथास्यादेवंनृत्यादि
सर्पैः सपल्लवंवयययथापल्लवचयवतन्वन्ननलम्प्रातेरिसर्पैः गावकैः प्रशस्ततराशरीरैः सविधुंदेवविधुसहितमिवः दीप्याचांवल्यंनचंसा
स्पर्णंघ्रिभिश्चरणैः सकलमलावलीवसपप्रप्रतिवदिसर्पैः । ललितंस्क्रियंयस्यासालललितामनोहराःस्त्रियापत्र ।५६। सर्वेषंडिमितदातत्सभि
न्कालेपमोणमस्ययुधिष्ठिरस्यवातांसमांसुदृशांकामिनीनांकरणंगहारैः करणांगहस्तानांअंगानांदेहारोविक्षेपकरणंगविन्यासोअ
शोभयत्तोशोभयतिस्मप्रमोः सुदृशांवाकसंगहारइतिशरहालदवेति ।उभयंविशिनष्ठिसचंद्रलेखइतिः सहचंद्रलेखयावर्ततेनेयः
सतथाअर्हचंद्रवतकरणंगन्यासेननतथासमितिभावः । चलाहंसपक्षतिरिवकम्प्रिबलहंसपक्षतिरिवकरणंगन्यासपर्पैः ।पक्षेचलाचंच

टी॰ १०३ वलाहंरा स्यस्ति येन्नः पद्मकोषसहितस्तद्दृक्करागन्या सदृस्यर्थः पक्षेः पद्मकोषरापितः शुकतुंडइव कीरचंचुरिव भास्वराद्दीप्त स्तदाकारः
घःविद्रुमरांगन्यासदृतिभावः। पक्षे शुकतुंडे नभा स्थइति ५१ सदृत्तिसरामोयुधिष्ठिरोभ्यप्र आकाशस्मारादीनमान्यान्सापते यैर्येनैरगपुज
103 नृपूर्जितवान अग्निषेकांत्तेरण साभिषेकावसानेः यथा ते प्रजाः रंपश्यस वृद्धानरर्थैकं नराजनतां भपति बंकिनसोत्रलंधापुगेताइति। ५५। सस्थ्य
लेति। सोवनीपतीनांरः ज्ञावरः श्रेष्ठोरामोयुधिष्ठिरोवा वनीयकेभ्यान प्रार्थकसगहानधनैर्वसुभिरधिनोत्प्रीपायतिस्मः नशनीतस्मिन्का
लेः कीदृशः अर्थिकाश्रीयस्य सः वहुलक्ष्मीकः इसपर्थः स्थूललक्षः वहुप्रदः स्थूललक्षावहुप्रदइतिप्रकाशः। यनेः। कंभतेः इहुलक्षा तिशतसह
स्त्रा तिसंख्यायेषांतैर्वहुलक्षसंख्यैः अंवुवाहइवयथा मेवः व योमिर्जलैः स्वस्पानिधान्यानि प्रीलायतीति। ५९ रस्येति युग्मकं सारमाए
अलक्ष्मीहंतसमंजगामतस्मिकालेरामंश्रितवती॥ कीदृशीरमा रसाप्रथ्वीतस्यासारोवलीयोमारःकंदर्पस्तस्य मानंखिनसमुल्लतितनोति
विस्तारयतियासातथा सारः सारः श्रेष्ठः स्थिरोवा योरामस्य कंदर्पस्य योसारं स्तनोति विस्तारयति यासेनिवातनोतरेमे स्मोपिदर्श
नइति इप्समये हिरितिसोयेषपिरूपंकिंभतायूनथानताआनः नप्रासनीननतानकंरमेचित्रमपानेस्यर्थः यानता भवति सानमानः र
नागमार तोनुरक्त आगमोयस्यासामांलक्ष्मीशोभागता मागतारमानमाननसारसेनमास्तयांदिनाअनममनेन आनराएमुरवस एम
तयस्याः सारोवलेस्थिरांशेचन्यान्याप्यकूवितरत्नेश्वित्रिप्रकाशः पदं चतुष्पयंपपकूहस्ययति पदंप्रस्रागतंतेनम्मपताणांसर्वतो भद्रः य १०३

टी: १०४

104

हूरमा लक्ष्मीरसाधर्व्यीनस्यां सा रायं मरामीरू शंरामे आरंरानारं आननुर्गोन यस्य तस्य भावः। आननानन्ता तथा नमाह्वतमननमस्कारस्य वोनुरक्तं आग
मायस्याः एवंमाश्योमायस्याः सा तथा रसेनइच्छया नममानंमानसंचमस्याः सा सर्वे तोमद्रा। ८७ रम्योति। तस्के सा ह्वा यास्य रमणीया आकल्पंकुसां
नंविमलं सिंदुशीलं यस्याः सा आकल्पविलासिनी। क्षितिपतेः रामस्य लावण्यनेज स्विनी लावण्यंतेजो स्या मस्तीति सस्या विः ह्वनिः सस्या विघ्नाराः स्वयं
इनमलंकरं लांयस्य तस्मेनमतीति विकल्पेन बुनअभीप्सिताकांक्षितं लोकानामंतरंयस्याः सा कि भनं। रस्तोरजस्य रावणस्य भाया आजकं क्षेपयकं अ
जगति स्वेपप्याया ग्रीरिति धात्वनुसारात्मामतिनामा घेप्रथम गएवंसुधेयं सुधातवंमु दाहर्षेवादानारंधनप्रदं रमिता नुजेन च्रीदिनानुजेनलक्ष्मणेनल
क्षितं शत्रुमनोकानियस्यनितिः पक्षेरमयतीति रामं श्रीराजनकमनोहरं स्वा युधिष्ठिरं रमालक्ष्मी गतारमितानानुजेनवलरमितानार्जुनेन शतानीकेन राजवि
शेषण चलक्षितं रक्षः सासमाए रांसमस्तकं। शेषं समानं। केचिन्म निमनासुधेयमिति योजयंति। अमाघममदनीयमिसकार्गे श्लेषानचक्रवंधः ८१
अतेतिः राजा रामः हरिणां सुग्रीवादीनां विसर्जनं चक्रे कृतवान्। स्वपुरालंप्रासये स्वस्थानं प्रति। सर्वकिंभूतः नीर्थंभता दुपाधाभता हेवे वाल्मीकितः कुंम
मुख्यः कुंभादुत्पत्तिर्यस्य तस्मात् कुंभसंभवादगस्त्याद्युतविचित्रकथः श्रुता। श्रुताः नानाप्रकाराः कथाः प्रत्नोवृता येन अवनारे विदुस्तीर्थं पात्रो या ध्यामन्त्रि
षितिशाश्वतः पक्षेराजा युधिष्ठिरः हरिविसर्जनं कृष्णप्रस्थापनं चखचपुरस्य द्वारकायाः प्रासयः शेषं तुल्यं। ८२ द्विषेणासरामो युधिष्ठिरो वा पृथ्वीपाल
यामास ररक्षकीदृशः सानुजः भरताहि सहितः भीमादि सहितो वा श्रिया राजलक्ष्म्यानुषक्तः सेवितः मारसासरखयावाएपाचतुष्कः सामारस्याभारमीसहि रम
नयाश्रिया जुष्टः इति केचित्। साधुपुंवत्सलः स्नेहवः अपरः कोमदेवरखवकंदर्पः इति कामदेवकंदर्पः॥ संवत १८ ५६ मीति माघ शुदी ११ ॥८ १०४

नं. २६१७६
राघवपाण्डवीयटीका
१०५ पत्र
[illegible]
[illegible]
लिपिकाल १८२४ वि.

काव्य

२४००

राघवपांडवीयटीका